

X 629 42
Ш. 48

В.Ю. Шепітько

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

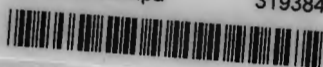
системно-структурний
аналіз

юридичний™
Харків

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

код екземпляра

319384

В.Ю. ШЕНІТЬКО

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

системно-структурний аналіз

Монографія

*Бібліотека Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
в.ф. абсер*

20.03.2007р.

Харків юридичний
2007

УДК 343.085

ББК 67.52

III 48

Рекомендовано до опублікування Вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 7 від 16 лютого 2007 р.)

Рецензенти:

Коновалова В.О.

– доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік Академії правових наук України, заслужений діяч науки України

Кузьмічов В.С.

– доктор юридичних наук, професор, проректор з міжнародних зв'язків Київського Національного університету внутрішніх справ, заслужений юрист України

Шепітько В.Ю.

III 48 Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х.: Харків юридичний, 2007. – 432 с.

ISBN 978-966-8395-19-2

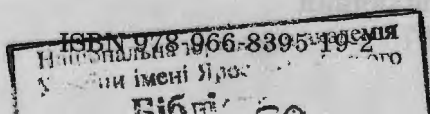
У монографії висвітлено проблеми криміналістичної тактики у сучасному викладі. Розглянуто теоретичні засади криміналістичної тактики, її зміст, структуру та засоби. Проведено аналіз структурних елементів криміналістичної тактики (тактичного прийому, системи тактичних прийомів, тактичної операції). Запропоновано типові системи тактичних прийомів. Приділено увагу тактиці окремих слідчих та судових дій. Надано наукові рекомендації практичним працівникам правоохоронних органів.

Для науковців, аспірантів, студентів, а також співробітників досудового слідства, прокурорів, суддів.

ББК 67.52

© Шепітько В.Ю., 2007

© Харків юридичний, 2007

Передмова

Реалії соціально-економічних та політичних перетворень, зростання соціальної нестабільності у суспільстві, поширення правового нігілізму, зріст злочинності вимагають зміцнення законності та правопорядку, підвищення професійної майстерності слідчих, прокурорів, суддів.

В умовах існування організованої та професійної злочинності, виникнення нового типу злочинця, використання новітніх способів та «технологій» вчинення злочинів перед криміналістикою постають важливі завдання, спрямовані на формування і пропонування практиці боротьби зі злочинністю наукових засобів, прийомів та методів. Криміналістична тактика – інтелектуальне ядро криміналістики, її логіко-психологічна основа. Засоби криміналістичної тактики є надійним інструментом в роботі працівників правоохоронних органів.

Пропоноване монографічне дослідження являє собою спробу розглянути криміналістичну тактику за допомогою системно-структурного підходу, висвітлити її методологічні засади, предмет, структуру та зміст окремих елементів. Системність криміналістичної тактики простежується в її закономірних зв'язках, взаємообумовленості певних структурних елементів - тактичних прийомів, комбінацій (систем) чи тактичних операцій, механізмі їх реалізації.

Розвиток криміналістичної тактики свідчить про генерацію нових ідей, формування різних напрямків в її структурі. Останнім часом виникають дискусійні теоретичні концепції, пропонуються сумнівні рекомендації для впровадження в практику. Такий стан впливає на наукову парадигму тактики, на змінення пануючих ідей, розширення її меж та зв'язків з іншими науковими галузями, звернення до нетрадиційного вирішення завдань.

У монографії комплексно досліджені проблеми криміналістичної тактики. За своєю структурою робота складається з трьох частин та дев'яти розділів. Приділена достатня увага загально-теоретичним аспектам криміналістичної тактики: ролі та місцю в системі криміналістики, її тенденціям, сутності та змісту тактичних засобів. Розглянуто тактику слідчої та судової діяльності, визначено типові системи тактичних прийомів та тактичні операції.

Теоретичні пошуки та висновки проілюстровані судовою та слідчою практикою, емпіричними даними, отриманими автором (результати узагальнення 300 кримінальних справ з окремих категорій злочинів, анкетування і інтерв'ювання слідчих прокуратури та МВС України, що провадилися за спеціально розробленими методиками щодо загальних положень тактики (опитано 350 чол.) і специфіки тактики окремих процесуальних дій (опитано 400 чол.)), відомостями з інших узагальнень та аналізу матеріалів, у тому числі опублікованої слідчої і судової практики. В роботі пропонуються певні авторські бачення на проблеми криміналістичної тактики та шляхи її розвитку.

Автор висловлює щире подяку всім, хто надав допомогу при підготовці даної монографії, а також буде вдячний читачам за їх відгуки та побажання.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

Розділ 1. Криміналістична тактика в системі криміналістики

§ 1. Розвиток наукових уявлень про криміналістичну тактику

За останні десятиріччя відбулися суттєві зміни в предметі криміналістичної тактики, виникли нові напрямки, сформувались окремі наукові теорії. Становлення криміналістичної тактики відрізняється нерівномірністю розвитку, гіперболізацією окремих її частин і напрямків. У різні періоди часу відбувалось захоплення тактикою злочинної діяльності, вивченням особи і типу злочинця, а потім крен відбувся в бік слідчої тактики, розробки прийомів слідчої діяльності. Сьогодні в криміналістичній тактиці існує маса дискусійних положень і концепцій, виникають псевдотеорії, пропонуються умоглядні конструкції.

Виникнення криміналістичної тактики нерозривно пов'язане з історією розвитку наукових уявлень про криміналісти-

ку як науку. У період зародження криміналістики як самостійної галузі знання тактика розглядалася як частина поліцейської (кримінальної) техніки. Так, Е. Локар писав, що ми будемо називати поліцейською технікою сукупність методів, запозичених з біології, фізики, хімії й у дуже незначній кількості з математики (теореми криптографії) і таких, що дають можливість встановити речові докази. Впадає в око, що таке визначення захоплює і судову медицину, і судову хімію, і психологію показань свідків.¹ П. І. Люблінський у вступній статті до “Нарису доказового права” Дж. Стіфена зазначав, що дотепер криміналістика зберігає свій еkleктичний характер, є конгломератом самих різномірних знань, об’єднаних єдністю практичного інтересу.² Автор відокремлює в криміналістиці шість відділів, один із яких був сформульований як вчення про методи вчинення різних злочинів і способів їх виявлення (кримінальна тактика).³

Термін “тактика” в етимологічному розумінні означає “військове мистецтво”; “уміння мати у своєму розпорядженні військові сили”.⁴ Воєнна тактика за своєю суттю відрізняється від криміналістичної. Мистецтво ведення бою відрізняється від мистецтва оперативно-розшукової, слідчої чи судової роботи.

У працях вчених Австро-Угорщини і Німеччини (Е. Анушата, А. Вейнгарта, А. Гельвіга, Р. Гейндля, Г. Гросса, Г. Шнейкерта, В. Штібера та інших) відбиті перші уявлення про кримінальну тактику. Зокрема, Г. Гросс зазначав, що криміналістика як вчення про реалії кримінального права, до яких слід віднести на перший план саму людину

¹ Локар Э. Руководство по криминалистике / Пер. проф. С.В. Познышева и Н.В. Терзиева. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – С. 9.

² Люблинский П.И. Предмет и значение учения о доказательствах... // Дж. Стифенъ. Очеркъ доказательственнаго права. – СПб: Сенатская типографія, 1910. – С. XX.

³ Там само. – С. XX.

⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 4. – С. 387.

(злочинця, свідка, експерта та суддю), розкриває перед нами сутність злочинних діянь, їх початок, їх складові частини, їх подальший перебіг та їх цілі.⁵ А. Вейнгарт вказував, що у боротьбі зі злочинністю, як і на війні, насамперед, необхідні енергійна діяльність, прояв особистої ініціативи та швидкість. Розпочинаючи розслідування з можливою поспішністю, не слід діяти необмірковано та навмання. Розслідування кожного злочину, а особливо у випадках важливих, необхідно вести за певним методом, систематично і за виробленим планом.⁶ У кримінальній тактиці того часу викладалися особливості діяльності професійних злочинців, таємні способи їхнього спілкування, способи вчинення злочинів, відомості про поведінку злочинця до і після вчинення злочину, методи розкриття злочинів, розшуку і затримання злочинців, також містилися рекомендації про проведення деяких слідчих дій (огляду місця дії і встановлення слідів, обшуку, допиту обвинувачених і свідків, порівняння почерків та ін.).⁷

Перші спроби дослідження проблем, що відносилися до криміналістичної тактики, були звернені до тактики таких процесуальних дій, як огляд, обшук, допит. Так, вже в 1841 р. Я. Баршев здійснює спроби по формулюванню тактичних правил провадження огляду.⁸ Його рекомендації не повторювали правила закону, а істотно доповнювали їх низкою важливих моментів.

Наприкінці XIX – початку XX ст. дослідження психо-

⁵ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. IX.

⁶ Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. – СПб., 1912. – С. 5, 6.

⁷ Больше дет. див.: Штибер В. и Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска. – Пер. с нем. – М.: Гос. тех. изд-во, 1925. – С. 35-190; Якимов И. Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. – М., 1925. – 430 с.

⁸ Баршев Я. Основания уголовного судопроизводства с применением к Российскому уголовному судопроизводству. – СПб., 1841. – С. 149-151.

логії показань свідків і обвинувачених виступає як самостійна тенденція в розвитку криміналістики. Численні наукові праці того часу присвячені проблемам помилок у показаннях свідків.⁹ Відношення до показань свідків було вельми специфічним. Так, А. Гельвіг вказував, що якщо показання психічно здорових людей можуть користуватися повною довірою лише у рідких випадках, то повною мірою зрозумілим є те, що у показаннях душевнохворих і розумово відсталих обман зустрічається більш часто¹⁰. Інтерес являють спроби визначити можливості щодо коректування й усунення таких помилок у показаннях. Заслужують на увагу в цьому сенсі вказівки М. М. Гродзинського про те, що питання про однаковість помилок у показаннях свідків ще вивчені недостатньо; тому ті дані, що здобуті дотепер, дозволяють поки прийти тільки до скромних висновків і притому переважно негативного характеру... Що ж стосується досягнень позитивного характеру, то про них можливо буде говорити лише тоді, коли будуть відшукані способи точного обліку однакових помилок, і коли тим самим буде відкритий шлях до коректування досліджуваних показань у необхідних напрямках. В даний час таке коректування однакових помилок можливе не в усіх випадках...¹¹ Такі висновки з'явилися передумовами до розробки тактичних прийомів допиту.

Дослідження генези криміналістичної тактики перед-

⁹ Голдовский О. Психология свидетельских показаний // Судебное обозрение. 1904. – № 16-18; Квачевский А. О вызове и допросе в предварительной следствии // Юридический вестник, 1869. – Кн. 7-8; Кони А. Ф. Свидетели на суде // Проблемы психологии. 1901. – № 1; Липманн О. Психология лжи // Липманн О., Адам Л. Ложь в праве. – Х.: Юрид. изд-во Украины, 1929. – С. 8, 9; Штибер В. и Шнейкерт Г. Вазнач. праця. – С. 60-65 та ін.

¹⁰ Гельвіг А. Современная криминалистика (методы расследования преступлений) Пер. с нем. Е. Л-ской / Под ред. П. И. Люблинского. – М.: Изд-во «Право и жизнь», 1925. – С. 61.

¹¹ Гродзинский М. Единообразие ошибок в свидетельских показаниях // Архив криминологии и судебной медицины, 1927. – Вып. 3. – Т. 1. – Кн. ч. 4, 5. – С. 1005-1018.

бачає необхідність вивчення й аналізу визначень предмета криміналістики, іменованою в той період кримінальною технікою. У 1915 р. С.М. Трегубов писав, що не претендуючи на самостійне наукове значення, кримінальна техніка є прикладною, такою, що переслідує практичні цілі, науковою дисципліною, тісно пов'язаною з кримінально-процесуальним правом, і має своїм предметом вивчення найбільш доцільних способів і прийомів застосування методів природничих наук й технічних знань до дослідження злочинів та встановленню особи злочинця.¹² У 1925 р. І.М. Якимов у своїй роботі "Криміналістика. Посібник з кримінальної техніки і тактики" зазначав, що криміналістика має своїм предметом вивчення найбільш доцільних способів і прийомів застосування методів природничих, медичних і технічних наук до розслідування злочинів і вивчення фізичної і моральної особистості злочинця.¹³ Вже ці визначення містили вказівки на найбільш доцільні способи та прийоми розслідування злочинів, що виступають прообразом сучасних криміналістичних прийомів (у тому числі й тактичних).

У підручнику криміналістики (1938 р.) криміналістика визначається як технічно прикладна наука про техніку, тактику і методику розслідування злочинів.¹⁴ Такий розподіл був твердженням того, що криміналістика є системою, одним із розділів якої є тактика. Розгляд криміналістики як механічного об'єднання криміналістичної техніки і слідчої тактики викликав заперечення, аргументовані тим, що криміналістична техніка і слідча тактика в практиці роботи слідчих органів доповнюються одна другою і пов'язані єдністю слідчих дій.¹⁵

¹² Трегубов С.Н. Основы уголовной техники. – Пг., 1915. – С.14.

¹³ Якимов И.Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. – М., 1925. – С.3.

¹⁴ Більш дет. див.: Криминалистика. Техника и тактика расследования преступлений. – М., 1938. – С.3

¹⁵ Митричев С.П. Теоретические основы советской криминалистики (введение в науку). – М., 1965. – С.25.

Б.М. Шавер і А.І. Вінберг у низці підручників (1940, 1949, 1950 рр.) криміналістику розглядали як науку про прийоми і методи виявлення та дослідження доказів, що використовуються з метою розкриття злочину, виявлення й упізнання злочинця.¹⁶ У цьому визначенні поняття криміналістики мова вже йде не про запозичені з інших наук способи і прийоми, а про прийоми і методи виявлення і дослідження доказів, що “не пропонуються законом, а є лише науково-технічними і тактичними прийомами”.¹⁷

У криміналістичній літературі знайшли своє відбиття і спроби визначення поняття тактики. Історія криміналістики знає різні терміни, що позначають її поняття: кримінальна тактика, слідча тактика, криміналістична тактика. Змінювалася не тільки назва тактики, але й її зміст. Так, від вивчення особи злочинців і способів вчинення злочинів, вироблення найкращих методів їхнього розкриття до дослідження прийомів проведення окремих процесуальних дій, тактика одержувала свій новий розвиток і відбувалося її становлення.

У 50-60-і рр. пройшли широкі дискусії про основні положення слідчої (криміналістичної) тактики.¹⁸ Вони відіграли важливу роль по активізації досліджень у галузі тактики, сприяли визначенню її предмета і змісту. Саме в

¹⁶ Шавер Б.М., Вінберг А.И. Криминалистика: Учебник. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – С.3; Вінберг А.И., Шавер Б.М. Криминалистика: Учебник. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1949. – С.3; Вінберг А.И., Шавер Б.М. Криминалистика: Учебник. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1950. – С.3.

¹⁷ Шавер Б.М., Вінберг А.И. Криминалистика: Учебник. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – С.3.

Подальший розвиток наукових уявлень про предмет криміналістики див.: Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С.6-55.

¹⁸ Зміст дискусій викладається в наступних повідомленнях: В Совете Института криминалистики Прокуратуры СССР // Советская криминалистика на службе следствия. – М.: Госюриздат, 1956. – Вып. 7. – С.153-164; Гаврилов О.А., Соколов Л.А. Дискуссия о некоторых основных положениях следственной тактики // Вопросы криминалистики. – М.: Юрид. лит., 1964. – № 10. – С.206-216.

цей час відбувається підготовка і захист докторських дисертацій з проблем слідчої тактики.¹⁹

Привертають увагу ті визначення тактики, що розглядають її як систему прийомів. Так, О.М. Васильєв визначає слідчу тактику як частину криміналістики, що трактує про систему заснованих на нормах кримінального процесу прийомів активного, швидкого і планомірного розслідування, загальних для розслідування усіх видів злочинів і здійснюваних із застосуванням ефективних засобів криміналістичної техніки²⁰ чи як систему тактичних прийомів, розроблених на основі наукової організації праці, логіки, психології й узагальнення слідчої практики для організації планомірного розслідування злочину, правильного застосування логічних методів пізнання, формування психології взаємин слідчого з учасниками слідчих дій й ефективного застосування науково-технічних засобів з метою успішного збирання доказів відповідно до кримінально-процесуальних норм.²¹ В. П. Колмаков формулює визначення слідчої тактики як системи наукових методів і прийомів планомірної підготовки і здійснення слідчих і оперативно-розшукових дій.²²

Аналогічним чином окремі автори визначають тактику судового слідства, зокрема, Л.Ю. Ароцкер пише, що під тактикою судового слідства мається на увазі система заснованих на кримінально-процесуальному законі прийомів і методів планомірної підготовки і проведення судового

¹⁹ Див.: Васильєв А.Н. Основы следственной тактики: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 1960; Коновалова В.Е. Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Х., 1966. – 30 с.

²⁰ Васильєв А.Н. Основы следственной тактики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 1960. – С.11, 12.

²¹ Васильєв А.Н. Тактический прием – основа следственной тактики // Социалистическая законность. – М.: Известия, 1974. – № 4. – С. 44.

²² Колмаков В.П. Введение в курс науки советской криминалистики: Лекция. – Одесса, 1973. – С.12.

слідства в цілому й окремих судових дій, спрямованих на встановлення істини по справі.²³

Інтерес являють спроби деяких авторів розглядати визначення поняття криміналістичної тактики. Так, Р.С. Белкін вказує, що криміналістична тактика – це система наукових положень і розроблювальних на їхній основі рекомендацій з організації та планування попереднього і судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, що здійснюють судові дослідження, і прийомів проведення окремих процесуальних дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, на встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню і приховуванню злочинів²⁴. В.О. Коновалова характеризує криміналістичну тактику як систему наукових прийомів і методів, заснованих на вимогах кримінально-процесуального закону, що застосовуються при провадженні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів з метою попередження і розслідування злочинів²⁵ чи як систему планування й організації розслідування, найбільш ефективних прийомів провадження окремих слідчих дій, що застосовуються з метою розкриття і попередження злочину.²⁶

У сучасній теорії криміналістики теж звертається увага на системність криміналістичної тактики. Так, М.П. Яблочкин і О.Ю. Головін пишуть, що криміналістична тактика

²³ Арецкер Л.Е. Основные вопросы тактики и методики судебного разбирательства // Настольная книга судьи (рассмотрение уголовных дел в суде первой инстанции). – М.: Юрид. лит., 1972. – С.151.

²⁴ Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С. 269; Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. 2-е изд. доп. – С. 102.

²⁵ Коновалова В.Е. Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Х., 1966. – С.15.

²⁶ Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: принципы и функции // Криминалистика и судебная экспертиза. – Х.: Вища школа, 1981. – Вып. 22. – С. 40; Коновалова В.Е. Предмет следственной тактики // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. – Х.: Юрвуа, 1973. – С.249, 250.

являє собою систему теоретичних положень, які сформува-лися на підставі науково-практичного вивчення організаційно-управлінських та оціночно-поведінкових аспектів об'єктів криміналістики і така, що розробляє систему тактичних рекомендацій по плануванню, організації і проведенню слідчих дій і різних тактичних комплексів (операцій, комбінацій) при розслідуванні і попередженні злочинів²⁷.

На сьогодні у криміналістичній літературі мають місце пропозиції стосовно змінення системи криміналістики. У цьому плані деякі позиції викликають заперечення і не відповідають об'єктивному положенню. Так, С.В. Лаврухін, який проповідує нову модель криміналістики, обмежує криміналістичну тактику алгоритмами слідчих дій²⁸. За нашим переконанням, тактика не може бути обмежена рамками алгоритмів і програм. Тактика не завжди є готовою схемою, вона динамічна, ситуаційно залежна, індивідуальна в кожному конкретному випадку. Тактика не повинна бути зведена тільки до шаблонів, схем, типового. Існує різноманіття прийомів, способів, методів за їх видами, формами та внутрішнім змістом. Поряд з типовим завжди може мати місце атипове.

Досить специфічний підхід до криміналістичної тактики висловлює Г.О. Зорін. Він пропонує так звану «інтегративно-модульну тактику», зміст якої полягає у максимальній адекватній реакції криміналіста на поставлену проблему. На його думку, механізм практичної реалізації інтегративно-модульної тактики передбачає: 1. Об'єднання наявних тактичних елементів, які можна розподілити на 2 групи: а) класичні (прийоми, методи, засоби, способи,

²⁷ Незважаючи на складність пропонованого визначення, позитивним є те, що автори зазначають певні засоби криміналістичної тактики (див.: Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криміналістика: природа и система. – М.: Юристъ, 2005. – С. 135).

²⁸ Лаврухін С.В. Система криміналістики // Государство и право. – М., 1999. – № 8. – С. 31-36.

тактичні операції, комбінації, тактики, стратегії); б) інтегративно-модульні (ігри, інтриги, інверсії, ефекти, реагенти, тактичні пастки, а також фільтри ризику, помилок, інсценувань тощо). 2. Прогнозне визначення і перетворення зв'язків інтегрованих елементів. 3. Ситуалогічне інтегрування, яке засноване на врахуванні трьох головних чинників: а) ситуація, яка може відігравати головну роль, роблячи при цьому суб'єкта своїм заручником (центрування на ситуацію); б) ситуація стає фоном обставин, в яких суб'єкт відіграє головну визначальну роль, де він домінує над ситуацією (центрування на особистість); в) ситуація і суб'єкт знаходяться у рівнодії і між ними немає суперечності (гармонія суб'єкта та ситуації). 4. Перетворення прийому, методу, засобу за евристичною методикою, а також їх множинне інтегрування у різних поєднаннях з метою створення тактичних модулів²⁹.

Спроби надати криміналістичній тактиці інтегративно-модульний характер є спірними. Оскільки тактика завжди об'єднувала, інтегрувала певні тактичні засоби і мала відповідну структуру. Іменувати елементи криміналістичної тактики інтегративними модулями означає ускладнення наукового апарату. Окрім цього, викликають заперечення інтегративно-модульні тактичні елементи: ігри, інтриги, інверсії, ефекти, реагенти, тактичні пастки, а також фільтри ризику, помилок, інсценувань.

Криміналістична тактика охоплює не тільки проблеми оптимізації слідчих дій. За своїм обсягом вона набагато ширша, її рекомендації не обмежуються тактикою розслідування злочинів. У літературних джерелах зазначається, що поняття «криміналістична тактика» ширше за своїм змістом,

²⁹ Ворин Г.А. Эвристические приемы и методы для построения и реализации интегративно-модульной тактики // Эффективность уголовной юстиции в контексте верховенства права: Матер. междунар. науч. конф. – Минск: ВГУ, 2003. – С. 180-191.

оскільки включає не лише аспекти власне «слідства» (попереднє, судове), але й всі інші сфери, де можуть використовуватися положення криміналістичної тактики (наприклад, тактика обвинувачення і захисту, які ще чекають своєї розробки)³⁰.

Останнім часом у криміналістиці у багатьох випадках криміналістичну тактику ототожнюють зі слідчою. Фактично використовують термін «криміналістична тактика» як більш привабливий за звучанням, а не за змістом.³¹ В.П. Бахін, М.Ч. Когамов і Н.С. Карпов зазначають, що криміналістичну тактику необхідно розглядати як теоретичні основи слідчої діяльності, і як практичну реалізацію прийомів і способів даної діяльності, тобто практику, вивчення якої дає можливість формулювати і розвивати її теоретичні основи.³² Уявляється, що предмет криміналістичної тактики розповсюджується не тільки на слідчу діяльність, а й на розшукову, судову, адвокатську та ін. Важливим об'єктом вивчення криміналістичної тактики є злочинна діяльність. Процес злочинної діяльності дуже специфічний і своєрідний. Така діяльність містить у собі не тільки конкретний акт вчинення злочину, але й більш широке коло дій по забезпеченню життя злочинця.³³

Спроби вийти за межі слідчої тактики прослідковуються у О.Я. Баєва. На його думку, в системі криміналістичної тактики можна виокремити три самостійні підсистеми: так-

³⁰ Бахін В.П., Гора І.В., Цимбал П.В. Криміналістика: Курс лекцій. – Ч.1. – Ірпін: Акад. ДПС України, 2002. – С.177.

³¹ Так, викликає заперечення розуміння структури і змісту криміналістичної тактики Н.М. Ахтирською (див.: Ахтирська Н.М. Криміналістична тактика: приципи і функції: Автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.09/ Нац. юрид. акад. України. – Х., 1998. – С.4, 5).

³² Бахін В.П., Когамов М.Ч., Карпов Н.С. Допрос на предварительном следствии (уголовно процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы: Оркениет, 1999. – С.86.

³³ Бахін В.П., Карпов Н.С. Преступная деятельность как объект криминалистического изучения: Лекция. – К., 1999. – С.8.

тику слідчу (попереднього розслідування злочинів); тактику прокурорську (державного обвинувачення по кримінальних справах); тактику адвокатську (професійного захисту від підозри або обвинувачення у вчиненні злочину).³⁴

Існує думка, що тактика необхідна там, де зустрічається протидія цілям предметної діяльності або досягненню конкретного результату, і спрямована вона на його подолання або нейтралізацію. У найбільш загальному вигляді тактика полягає в умінні «перехитрити» протидіючу сторону за рахунок маскуванню своїх намірів, шляхом введення в оману, спонування до певних дій.³⁵ Аналогічних поглядів дотримується В.К. Весельський, який зазначає, що криміналістична тактика – це уміння (здатність) перехитрити особу, яка протидіє встановленню об'єктивної істини³⁶. О.В. Полстовалов пропонує розглядати криміналістичну конфліктологію, як тактику подолання конфлікту і встановлення психологічного контакту³⁷.

Така позиція відображає лише одну сторону криміналістичної тактики, пов'язану із подоланням протидії зацікавлених осіб. Однак тактика існує й там, де не потрібно переборювати протидію (наприклад, надати допомогу добросовісному дошитуваному в пригадуванні забутого чи встановити психологічний контакт із жертвою злочинного посягання й ін.). Тактика – це не тільки протидіюча сила, а й надійний інструмент у руках судово-слідчих та оперативних працівників. Виникнувши у відповідь на потреби практики у виг-

³⁴ Баев О.Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – М.: Экзамен, 2001. – С. 184.

³⁵ Вахин В.П., Карпов Н.С. Понятие и сущность криминалистической тактики // Современные проблемы криминалистики. Труды Академии управления. – М.: Акад. упр. МВД России, 1998. – С.9.

³⁶ Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): Автореф. ... дис. канд. юрид. наук. – К., 1999. – С. 4.

³⁷ Полстовалов О.В. Криминалистическая конфликтология: современные нравственные и психологические проблемы: Монография. – Уфа: РИО БашГУ, 2002. – С. 10.

ляді окремих прийомів і рекомендацій проведення слідчих дій,³⁸ криміналістична тактика сьогодні сформувалася в систему наукових положень, які складають елементи загальної теорії криміналістичної науки.³⁹

§ 2. Структура та зміст криміналістичної тактики

Структура криміналістичної тактики передбачає виокремлення певних її елементів, частин. Існують різні підходи до структури криміналістичної тактики.

Зокрема, існує позиція стосовно розподілу криміналістичної тактики на дві частини: 1) загальної частини (загальні положення криміналістичної тактики, криміналістичне вчення про тактичні прийоми, комбінації і операції, взаємодія в процесі розкриття і розслідування злочинів, взаємодія правоохоронних органів із засобами масової інформації та залучення громадськості до розкриття, розслідування та попередження злочинів); 2) особливої частини (охоплює тактику окремих слідчих дій та використання спеціальних знань)⁴⁰. Такий розподіл є достатньо умовним. Він не охоплює всього змісту криміналістичної тактики, а обмежується лише слідчою тактикою. Причому окремі елементи, які запропоновано, більше тяжіють до криміналістичної методики (наприклад, взаємодія в процесі розкриття і розслідування злочинів).

М.П. Яблоков і О.Ю. Головін вважають, що у структурі

³⁸ Інтерес має визначення слідчої тактики як логіки розслідування, під якою мається на увазі оптимальна система рекомендацій по розслідуванню злочинів, якій притаманний характер наукових закономірностей (див.: Митричев С.П. Следственная тактика – это мастерство // Социалистическая законность. – М., 1971. – № 4. – С.86-94).

³⁹ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С. Велкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С.465.

⁴⁰ Курс криминалистики. В 3 т. Т.1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С.464-475.

криміналістичної тактики традиційно виокремлюються дві основні частини: 1) загальна частина, в якій викладається поняття, сутність і зміст криміналістичної тактики і складових її підрозділів, її зв'язок з іншими частинами криміналістики, основні понятійні категорії криміналістичної тактики (тактичний прийом, тактичне завдання, тактичне рішення, тактичні комплекси (комбінації і операції) і тактичний ризик), а також основи тактики слідчих та інших процесуальних дій, тактичних операцій; 2) особлива частина (підрозділи криміналістичної тактики) несе основне функціональне або практичне навантаження даного розділу криміналістики. До числа основних підрозділів криміналістичної тактики відносять: тактику проведення слідчих дій і тактичних операцій; тактику проведення деяких інших процесуальних дій (затримання, прийняття явки з повинною, накладення арешту на майно, обрання запобіжних заходів та ін.); тактику взаємодії слідчого і оперативно-розшукових та інших правоохоронних органів, використання в розслідуванні оперативно-розшукової та іншої процесуальної (допоміжної) інформації; тактику використання спеціальних знань при розслідуванні; тактику розшукової діяльності слідчого⁴¹.

Пропонована структура криміналістичної тактики звернена тільки до слідчої діяльності і фактично не виходить за її межі. Що ж стосується тактичних засобів, то вони розглядаються, на думку авторів, як в загальній, так і в особливій частині. Особлива частина складається з певних підрозділів, тобто вона не є єдиною.

У криміналістичних джерелах мали місце пропозиції щодо побудови інтегративно-модульної тактики⁴² та виок-

⁴¹ Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криминалистика: природа и система. – М.: Юристъ, 2005. – С. 136, 137.

⁴² Зорин Г.А. Эвристические приемы и методы для построения и реализации интегративно-модульной тактики // Эффективность уголовного юстиции в контексте верховенства права: Матер. междунар. науч. конф. – Минск: БГУ, 2003. – С. 189-191.

ремлення інтегративно-тактичних модулів⁴³. На думку авторів, інтегративно-тактичні модулі передбачають: 1. Використовувати у запитаннях семичленну формулу: хто, що, де, коли, як, чим, навіщо. Потім помножити кожний елемент на будь-який інший, створивши композицію: хто – що, хто – коли, хто – чим, хто – навіщо, хто – чому, хто – кому... 2. Використовувати метод контрольних запитань «адвоката-диявола», задав при цьому собі самому усі найбільш неприємні запитання по проблемі. 3. Використовувати метод типових запитань по аналогічній проблемі зі стандартним «обличчям». 4. При побудові тактичного модуля ранжирувати інформацію, розставляти її за хронологією та за значимістю, за наявністю зв'язків і за системами використання. 5. Інтегрувати, збирати і розбирати інформацію, будувати макети проблеми, її схеми. 6. Спиратися на аналогії вчинення і розкриття. 7. Шукати суперечності, невідповідності інсценування. 8. Раціоналізувати систему методів розкриття перестановленням, перевертанням, комбінуванням, роз'єднанням частин та ін. 9. Рефлексувати: думати за супротивника; думати за помічників; думати за глядачів (думати за всіх). 10. Шукати ключове слово до вирішення проблеми. 11. Максимально завантажити допит стандартними типовими запитаннями тощо⁴⁴.

Відображення даної позиції свідчить не про структуру криміналістичної тактики, а про рекомендації у застосуванні певних тактичних засобів. Евристичність тактичного прийому залежить не тільки від визначення його змісту, а й часу, місця, послідовності та інших чинників застосу-

⁴³ Зорин Г.А., Зорина Н.А. Эвристические приемы построения и использования интегративно-тактических модулей // Эффективность уголовной юстиции в контексте верховенства права: Матер. междунар. науч. конф. – Минск: БГУ, 2003. – С.193-195.

⁴⁴ Зорин Г.А., Зорина Н.А. Эвристические приемы построения и использования интегративно-тактических модулей // Эффективность уголовной юстиции в контексте верховенства права: Матер. междунар. науч. конф. – Минск: БГУ, 2003. – С.193-195.

вання. Назва інтегративно-тактичні модулі є більш широкою, ніж реальний зміст, що запропонований. Модулі – це блоки (елементи), з яких має складатися тактика, а не тільки “евристичні” рекомендації. Причому багато рекомендацій адресовано цілком до слідчої діяльності, а деякі – до окремих слідчих дій (наприклад, допиту). Такі рекомендації не охоплюють всієї криміналістичної тактики.

Тенденції розвитку криміналістичної тактики вимагають розширення її меж дослідження. На нашу думку, за своїм змістом криміналістична тактика повинна мати трирівневу структуру:

1) *загальні положення* (поняття і предмет криміналістичної тактики, її принципи, функції, елементи, планування й організацію розслідування і судового розгляду та ін.);

2) *галузі* (слідча тактика, судова тактика, тактика розшукової діяльності, тактика злочинної діяльності);

3) *окремі наукові теорії* (теорія прийняття тактичних рішень, теорія криміналістичного спілкування, теорія тактичних операцій, теорія слідчої ситуації, теорія систематизації тактичних прийомів тощо)⁴⁵.

Оскільки тактика – частина науки, вона не може не охоплювати якихось елементів цієї науки, її положень. Ними можуть бути окремі криміналістичні теорії або їхні структурні підрозділи.⁴⁶ Окремі наукові теорії в криміналістичній тактиці мають різний ступінь сформованості. У цьому плані криміналістична тактика є відкритою системою, що характеризується появою нових теорій.

Найбільш розробленою галуззю криміналістичної тактики є слідча. Слідча тактика пов’язана з процедурою роз-

⁴⁵ Деякі окремі криміналістичні теорії, запропоновані останнім часом, мають надуманий характер, є фантомами криміналістики (більш дет. див.: Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: Норма, 2001. – С. 219-237).

⁴⁶ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 9.

слідування злочинів, проведенням окремих слідчих дій та їхніх комплексів, інтелектуальною діяльністю слідчого. Розслідування злочинів являє собою специфічний вид пізнання минулих подій, особливості якого визначаються цілями, регламентацією процедури, засобами і методами збирання інформації для вирішення завдань кримінального судочинства⁴⁷. За своїм обсягом слідча тактика ширше тактики слідчих дій.

Недостатньо дослідженою в теоретичному плані виступає судова тактика, тактичні особливості судового слідства, тактичні прийоми проведення судових дій. Судова реформа в Україні ставить за мету звільнити суд від виконання будь-яких функцій обвинувачення. Суд повинен вислухати думки сторін, що змагаються (державного обвинувача і захисника), про доведеність обвинувачення, перевірити наявні у справі докази. Конституція України як принципи судочинства оголошує рівність усіх учасників процесу перед законом та судом, змагальність сторін та свободу в поданні суду своїх доказів. З урахуванням цього конституційного положення якісно змінюється й тактика провадження таких судових дій, як допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання, огляд місця події та ін. У зв'язку з цим можна говорити про тактику суду (судді), тактику державного обвинувачення і тактику професійного захисту⁴⁸.

У криміналістичній теорії останнім часом проводилися певні дослідження щодо судової тактики. Так, Л.С. Кис-

⁴⁷ Бахін В.П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики. Лекция. – Симферополь, 1999. – С.3.

⁴⁸ На думку О.Я. Баєва, в системі криміналістичної тактики можна виокремити дві самостійні підсистеми: тактику кримінального переслідування, яка у свою чергу складається з слідчої - попереднього розслідування злочинів і тактики прокурорської – державного обвинувачення по кримінальним справам, і тактику адвокатську (тактику професійного захисту від підозри або обвинувачення у вченні злочину) (див.: Баєв О.Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во “Экзамен”, 2003. – С.200).

ленко зробив спробу в дослідженні тактики судового слідства та визначення її місця в системі криміналістики⁴⁹. На його думку, тактика судового слідства є логічно послідовною і завершальною частиною тактики криміналістичної. В іншому випадку процес розслідування залишається не завершеним, а завдання криміналістики (як науки) залишаються не вирішеними.⁵⁰

Існують й інші думки щодо судової тактики. Зокрема, М.П. Яблоков і О.Ю. Головін зазначають, що питання про особливості та обсяг використання судом рекомендацій криміналістичної тактики у відповідності з чинним кримінально-процесуальним законодавством потребує додаткових наукових досліджень. Перш за все, це стосується самого поняття «тактики судового слідства» в умовах змагального процесу, більш чіткого визначення мети, завдань і суб'єктів криміналістичної діяльності, котра може бути здійснена під час такого судового розгляду. Хоча автори вважають, що стосовно тактики судового слідства можна говорити лише про рекомендації криміналістичного характеру по проведенню судом низки процесуальних дій, спрямованих на дослідження і перевірку доказів по справі (допити підсудного, потерпілого, свідків, експерта, призначення судової експертизи, огляд речових доказів, місцевості та приміщень, проведення слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання і освідування), а також для вирішення окремих ситуаційних завдань⁵¹.

Дискусійними залишаються питання про тактику оперативно-розшукових заходів і тактику розшуку. Процес становлення теорії оперативно-розшукової діяльності як самостійної галузі багато в чому схожий з історією розвит-

⁴⁹ Кисленко С.Л. Тактика судебного следствия и ее место в системе криминалистики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Саратов, 2002. – 30 с.

⁵⁰ Кисленко С.Л. Знач. праця. – С.16.

⁵¹ Яблоков Н.П. Головин А.Ю. Криминалистика: природа и система. – М.: Юристъ, 2005. – С.139, 140.

ку криміналістики: спочатку елементи цієї теорії та практичні рекомендації з проведення оперативно-розшукових заходів розроблялися у розділі кримінальної тактики. На сьогодні тактику розшукової діяльності слідчого розглядають як певний підрозділ криміналістичної тактики⁵².

Розшукова діяльність є функцією органів дізнання та досудового слідства. Розшукова діяльність органів дізнання має непроцесуальний, переважно розвідувальний характер та здійснюється спеціальними засобами. Розшукова діяльність слідчого охоплює слідчі дії, розшукові й організаційно-технічні заходи слідчого.

Негласна оперативно-розшукова діяльність дозволяє відслідковувати злочини, що готуються і вчиняються, контролювати злочинну діяльність, активно впливати на неї, приймати відповідні рішення, а також використовувати весь потенціал оперативно-розшукових заходів для розкриття вже вчинених злочинів, надавати істотну допомогу в розслідуванні злочинів.⁵³ Тактика провадження оперативно-розшукових заходів повинна посісти відповідне місце не тільки у теорії оперативно-розшукової діяльності, а й у криміналістиці. Це пов'язано з тим, що хоча природа оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності різна, однак існує тенденція до легалізації та надання доказової сили оперативно-розшуковим заходам. Так, згідно зі ст. 65 КПК України доказами в кримінальній справі є всякі фактичні дані, які, зокрема, можуть встановлюватися протоколами з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, та іншими документами. У ст. 66 КПК України зазначено, що у передбачених зако-

⁵² Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криминалистика: природа и система. – М.: Юрист, 2005. – С.137.

⁵³ Филимонов Б.А. О понятии оперативно-розыскной деятельности // Укрепление законности и борьба с преступностью. – Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 11: Право, 1996. – № 4. – С.28-40.

ном випадках особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор і суд в справах, які перебувають в їх провадженні, вправі доручити підрозділам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, провести оперативно-розшукові заходи чи використати засоби для отримання даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі.

Необґрунтовано забутою є тактика злочинної діяльності (кримінальна тактика), яка визначає типові способи вчинення та приховування злочинів, форми поведінки злочинця, його психологічний портрет, особливості протидії зацікавлених осіб, створення інсценувань та фальсифікацій. У злочинців в процесі злочинної діяльності виробляються своєрідні вміння та навички, звички та схильності, тобто «злочинний почерк». Схильність до вчинення злочинів певним способом є передумовою кримінальної професіоналізації. Спроби типізувати особливості професійних злочинців прослідковуються вже у В. Штібера і Г. Шнейкerta.⁵⁴ Так, професійні злочинці поділяються на кишенькових злодіїв, домушників, скокарей та ін. Знання специфіки способів професійної злочинної діяльності – ключ до виявлення винуватих. Однак з початку 30-х рр. XX ст. професійна злочинна діяльність у нашій країні належним чином не досліджувалася. Лише в останні роки стали з'являтися окремі публікації⁵⁵ і навіть дисертаційні дослідження⁵⁶.

⁵⁴ Штібер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска / Пер. с нем. – М.: Гос. техн. изд-во, 1925. – С.166-190.

⁵⁵ Бахин В.П. Задачи криминалистики в современных условиях // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. – Одесса: Одесский ун-т, 1993. – С.96-103; Бахин В.П., Гора І.В., Цимбал П.В. Криміналістика: Курс лекцій. – Ч.1. – Ірпінь: Акад. ДПС України, 2002. – С.172-176; Бахин В., Дзоз В., Карпов Н. Тактика преступной деятельности // Закон и жизнь. – Кишинев, 1999. – № 12. – С.24-25; Бахин В.П., Карпов Н.С. Понятие и сущность криминалистической тактики: Труды Академии управления МВД России. – М., 1998. – С. 9-19; Бахин В.П., Карпов Н.С. Преступная деятельность как объект криминалистического изучения: Лекция. – К., 1999. – 22 с.

⁵⁶ Див.: Сакало В.О. Тактика злочинної діяльності: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 16 с.

Сучасна криміналістична теорія не має достатньої кількості досліджень в галузі тактики злочинної діяльності та не виділяє її у своїй структурі. Разом з тим, особливості кримінальної тактики необхідно враховувати судово-слідчим працівникам під час провадження процесуальних дій, виявлення слідів злочину, встановлення неправдивих відображень – негативних обставин, при викритті злочинців. Справедливо пишуть деякі криміналісти стосовно кримінальної тактики: для того, щоб тактично, грамотно вести розслідування, необхідно знати тактику дій злочинців і мати арсенал достатніх засобів виявлення та нейтралізації їхніх тактичних вивертів. Звідси випливає необхідність криміналістичного вивчення злочинної діяльності як соціального явища і такого її елемента, як тактика⁵⁷. У літературних джерелах висловлюються й інші думки щодо місця злочинної (кримінальної) тактики у структурі криміналістики, її певного самостійного значення чи віднесеності до криміналістичної методики (або її окремих положень)⁵⁸.

Структурність криміналістичної тактики можна простежити на її елементному складі, який передбачає виділення тих «часток», на яких ґрунтується тактика:

- 1) *тактичний прийом* як спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети;
- 2) *тактична рекомендація* – науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо вибору і застосування засобів, прийомів та форм поведінки;
- 3) *система (підсистема) тактичних прийомів (тактична комбінація)* – упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених прийомів, що мають цільову спрямо-

⁵⁷ Бахин В.П., Когамов М.Ч., Карпов Н.С. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы: Оркениет, 1999. – С.97-98.

⁵⁸ Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криминалистика: природа и система. – М.: Юрист, 2005. – С.138.

ваність у процесі її реалізації (іноді систему тактичних прийомів іменують тактичною комбінацією);

4) *тактика слідчої (судової, оперативно-розшукової) дії*,⁵⁹ яка охоплює весь типовий тактичний комплекс можливого її здійснення, реалізації;

5) *система слідчих або інших дій (тактична операція)*, яка спрямована на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації.

На сучасному етапі розвитку криміналістики “елементний склад” справедливо називають засобами криміналістичної тактики. Так, деякі вчені-криміналісти пишуть, що головними засобами криміналістичної тактики є тактичні прийоми й рекомендації, а також слідчі дії, у рамках яких вони реалізуються.⁶⁰ Акцентування уваги на тому, що перераховані засоби є головними, є не зовсім справедливим. Засобами криміналістичної тактики є також системи тактичних прийомів (тактичні комбінації), тактичні операції, тактика окремої слідчої дії та ін.

Аналіз структури криміналістичної тактики дозволяє звернути увагу й на певні нові її елементи. Так, О.Я. Баєв вирізняє “тактику кримінального переслідування і професійного захисту від нього”⁶¹; М.О. Баєв досліджує “тактику професійного захисту” і виокремлює загальну та особливу частини⁶². В.П. Бахін аргументує доцільність “тактики повторного слідства”⁶³. І.І. Ульвачова піддає аналізу

⁵⁹ Розгляду етапів формування тактики слідчих дій, її змісту і системи приділяє увагу Д.С. Хижняк (див.: Хижняк Д.С. Процессуальные и криминалистические проблемы развития тактики следственных действий: Монография / Под ред. В.И. Комиссарова. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2004. – 128 с.).

⁶⁰ Бахін В.П., Гора І.В., Цимбал П.В. Криміналістика: Курс лекцій (ч.1). – Ірпінь: Акад. ДПС України, 2002. – С.179.

⁶¹ Баєв О.Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика: Науч. – практ. пособие. – М.: Изд-во «Экзамен», 2003. – 432 с.

⁶² Баєв М.О. Тактические основы деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2004. – 220 с.

⁶³ Бахін В.П. Криміналістика. Проблеми и мнения (1962-2002). – К., 2002. – С. 168-175.

“тактику проведення повторних слідчих дій”⁶⁴. Б.В. Щур досліджує “тактику нейтралізації протидії розслідуванню”⁶⁵. В.В. Войников вивчає “тактику забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві”⁶⁶. Зустрічаються й інші пропозиції до виокремлення структурних елементів криміналістичної тактики⁶⁷.

⁶⁴ Ульвачева И.И. Повторные следственные действия (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2005. – 24 с.; Ульвачева И.И. Повторные следственные действия: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты: Монография / Науч. ред. О.Я. Баев. – Воронеж: Изд-во Истоки, 2006. – 126 с.

⁶⁵ Щур В.В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами: Монографія / За ред. В.Ю. Шепітька. – Х.: Гриф, 2005. – 176 с.; Щур В.В. Тактика усунення протидії розслідуванню злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005. – 20 с.

⁶⁶ Войников В.В. Тактика обеспечения безопасности в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Калинингр. юрид. ин-т МВД России. – Калининград, 2002. – 23 с.

⁶⁷ Зокрема, справедливої критики зазнали пропозиції виокремлювати “експертну тактику” (див.: Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т.2: Частные криминалистические теории. – М.: Юристъ, 1997. – С.310).

Розділ 2. Тактичний прийом – структурний елемент криміналістичної тактики

§ 1. Поняття тактичного прийому у криміналістиці

Тактичний прийом є основним структурним елементом криміналістичної тактики. В юридичній літературі визначення поняття тактичного прийому до цього часу є спірним, що викликає неоднозначне його розуміння і тлумачення.

У криміналістиці існують два основних напрямки у поглядах на сутність тактичного прийому. Деякі автори розглядають тактичний прийом як своєрідну наукову рекомендацію.¹ Так, О.М. Васильєв визначає тактичний прийом як рекомендацію, розроблену на основі даних спеціальних наук (головним чином, логіки, психології, наукової організації праці), а також узагальнення слідчої практики для застосування логічних методів пізнання (формальної логіки) у специфічних умовах розслідування, формування психології стосунків слідчого з учасниками слідчих дій, організації планомірного розслідування.² На його думку, усякий тактичний прийом розслідування є рекомендація, застосування якої залежить від слідчого, від його оцінки обстановки, що склалася.³

¹ Васильєв А.Н. Следственная тактика. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 33; Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 65.

² Васильєв А.Н. Тактика отдельных следственных действий (Виб-чка следователя). – М.: Юрид. лит., 1981. – С.4.

³ Васильєв А.Н. Следственная тактика (общие положения) // Криминалистика: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – С. 276.

Інші автори визначають тактичний прийом як спосіб дії чи лінію поведінки.⁴ Так, Р.С. Белкін указує, що тактичний прийом – це найбільш раціональний та ефективний спосіб дії або найбільш доцільна в даних умовах лінія поведінки особи, яка здійснює процесуальну дію.⁵ С.П. Мітричев вважає, що тактичний прийом виступає як законна та найбільш доцільна в даних умовах дія або поведінка особи, яка провадить розслідування, що забезпечує досягнення ефективних результатів при проведенні тієї чи іншої процесуальної дії.⁶ А.А. Філющенко підкреслює, що тактичний прийом являє собою результат розумової діяльності, змістом якої є оцінка конкретної ситуації, вибір найбільш ефективного способу дії з інших варіантів поведінки...⁷

Наведені визначення сутності тактичного прийому характеризують різні його сторони (тактичний прийом – це й рекомендація, порада щодо вчинення тих чи інших дій, і безпосередньо спосіб дії). У зв'язку з цим деякі автори розглядають тактичні прийоми як розроблювальні криміналістичною наукою рекомендації про способи дії, використання яких із урахуванням конкретної слідчої ситуації і вимог

⁴ Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та. 1986. – С.281; Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСИП МВД РФ, 1993. – С.105; Белкин Р.С., Колдин В.Я. Логико-информационная структура и система следственных действий, приемов и операций //Криминалистика социалистических стран /Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С.151; Митричев С.П. Предмет, задачи, система и метод советской криминалистики //Криминалистика: Учебник. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 9. Якубович Н.А. Общие проблемы криминалистической тактики //Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С.143 и др.

⁵ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С.143.; Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С.103.

⁶ Митричев С.П. Знач. праця. – С.9.

⁷ Филущенко А.А. Предмет и содержание криминалистической тактики //Теоретические проблемы криминалистической тактики. – Свердловск, 1981. – С. 6-8.

процесуального закону забезпечує найбільш ефективно і швидко вирішення окремих слідчих завдань та досягнення загальної мети розкриття злочину.⁸ Існує також думка, що “тактичний прийом” і “рекомендація” – поняття хоча і не тотожні, але настільки нерозривні, що жорстко розділяти їх недоцільно.⁹ Іншу позицію займає А.Ф. Волобуєв, який пише, що поняття “тактичний прийом” та “тактична рекомендація” є різнопорядковими і при їхньому використанні повинна дотримуватись умова – аспект розгляду слідчої тактики. Поняття “тактичний прийом” відображає, насамперед, практичну спрямованість слідчої тактики, оскільки це – спосіб цілеспрямованої практичної діяльності при розслідуванні злочинів. Поняття ж “тактичної рекомендації”, як і “криміналістичної рекомендації”, узагалі відноситься до наукознавчої сфери криміналістики.¹⁰

На нашу думку, у визначенні поняття тактичного прийому необхідно вказувати, що це саме *спосіб дії*. Підставами для цього є такі міркування:

1) визначення поняття тактичного прийому як наукової рекомендації містить вказівку на джерело його формування, але не відбиває самої сутності прийому;

2) в етимологічному розумінні “прийом” означає “спосіб виконання або здійснення чого-небудь”, рекомендація ж – це тільки порада, пропозиція¹¹;

3) спосіб передбачає практичну реалізацію прийому, тоді як рекомендація існує лише абстрактно.

⁸ Быховский И.Е. Общие положения следственной тактики // Криминалистика: Учебник /Под ред. И. Ф. Крылова – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 282.

⁹ Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С.59; Москвин Е.О. Тактический прием: Монография. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С.12.

¹⁰ Волобуєв А.Ф. Соотношение понятий «тактический прием» и «тактическая рекомендация» в системе следственной тактики // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1983. Вып.27. – С.30, 31.

¹¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 933, 1023.

У багатьох визначеннях тактичного прийому міститься вказівка на те, що це – не тільки спосіб дії, але й лінія поведінки особи, яка здійснює процесуальну дію. Так, Р.С. Белкін указує, що тактичним може бути й “поведінковий” прийом, тобто вибір і здійснення особою, яка провадить розслідування, найбільш доцільної лінії поведінки.¹² На нашу думку, таке доповнення до визначення поняття тактичного прийому є недоцільним, а повинно являти собою самостійну криміналістичну категорію (систему прийомів чи тактичну комбінацію), тому що лінія поведінки завжди передбачає низку, серію, комплекс способів дії. Тим більше, що тактичні прийоми у багатьох випадках використовуються саме у певних комплексах¹³.

Деякі автори при дослідженні сутності тактичного прийому як синонім терміну “спосіб” уживають терміни “підхід” і “метод”. Зокрема, І.Ф. Герасимов зазначає, що тактичним прийомом варто вважати науково обґрунтований спосіб, метод виконання якої-небудь слідчої дії, який не суперечить закону...¹⁴ О.М. Васильєв пише, що тактичні прийоми слідчих дій – найбільш доцільний підхід до практичної організації слідчої дії та її активного, планомірного, цілеспрямованого провадження на основі норм кримінального процесу з використанням засобів криміналістичної техніки.¹⁵ На наш погляд, представлені позиції

¹² Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С. 282; Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997. – С. 309, 310.

¹³ У криміналістичній літературі висловлена сумнівна позиція про те, що в інтересах упорядкування понятійного апарату криміналістики доцільно відмовитися від спільного використання однопорядкових термінів «лінія поведінки» і «спосіб дії», оскільки поведінка не існує поза системою дій (вчинків) людини (див.: Москвин Е.О. Тактический прием: Монография. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С.14).

¹⁴ Герасимов И.Ф. Общие вопросы криминалистической тактики //Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Дранкина. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 224.

¹⁵ Васильев А.Н. Следственная тактика (общие положения) //Криминалистика: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – С. 276.

недостатньо чіткі. Терміни “підхід” і “метод” являють собою категорії більш високого порядку в порівнянні із “способом”, що відображає суть тактичного прийому.¹⁶

У криміналістичній літературі висловлена думка, що до тактичних (тактико-криміналістичних) прийомів відносяться способи організації і планування розслідування в цілому, підготовки та проведення слідчих дій.¹⁷ Така думка дозволила окремим авторам намітити наступні підстави класифікації тактичних прийомів:

- 1) по висуненню слідчих і судових версій;
- 2) по плануванню попереднього і судового слідства і перевірці версій;
- 3) по організації взаємодії слідчого і працівників міліції при розслідуванні і попередженні злочинів;
- 4) по залученню громадськості до участі в розкритті злочинів, а також для виявлення й усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів;
- 5) по підготовці і проведенню слідчих і судових дій.¹⁸

Представлена позиція відзначена занадто широким трактуванням поняття тактичного прийому. Як прийоми пропонуються і загальні положення криміналістичної тактики, і прийоми організації в діяльності слідчого і судді, і прийоми планування, і прийоми здійснення слідчих і судових дій. На нашу думку, дію тактичного прийому недоцільно переносити на загальні положення криміналістичної тактики, а необхідно використовувати її стосовно до окремих процесуальних дій. У протилежному випадку тактичний прийом набуває занадто широку спрямованість,

¹⁶ Етимологічне значення слів «підхід», «метод», «спосіб» див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С.785, 522, 1179.

¹⁷ Белкин Р.С., Колдин В.Я. Логико-информационная структура и система следственных действий, приемов и операций //Криминалистика социалистических стран /Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С.151, 152.

¹⁸ Якубович Н.А. Общие проблемы криминалистической тактики //Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С.146.

розвивається його зміст, стає неможливим виділити його істотні ознаки. Це призводить до змішання поняття тактичного прийому з більш широким поняттям процесуальної і пізнавальної діяльності слідчого, що далеко виходить за межі функціонування одиничних прийомів або навіть локального їхнього комплексу (системи).

Окремі криміналісти під тактичним прийомом розуміють спосіб впливу. Так, Л.Б. Філонов і В.І. Давидов тактичні прийоми характеризують як способи впливу на людину, що викликають певні психологічні зміни, за допомогою яких досягається бажаний результат.¹⁹ У цьому сенсі О.Я. Баєв указує, що тактика в самому широкому розумінні цього поняття існує там і тільки там, де є необхідність подолати протидію або попереджати протидію потенційно. Немає реальної чи потенційної протидії, немає реальної чи потенційної конфліктності в інтересах – немає тактики.²⁰ Таке розуміння тактичних прийомів охоплює тільки ті з них, що виконують функцію впливу. Разом з тим існують тактичні прийоми, які не виконують такої функції.

Особливий інтерес має аналіз розуміння сутності тактичного прийому суб'єктами його реалізації – працівниками правоохоронних органів. Так, анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, дозволило одержати наступні результати: 53% опитаних розуміють тактичний прийом як найбільш раціональний і ефективний спосіб дії; 15% – розглядають його як своєрідну наукову рекомендацію; 14% – характеризують його як результат розумової діяльності; 12% – уявляють його як найбільш доцільну лінію поведінки; 6% – вбачають у ньому рекомендацію про спосіб дії.

¹⁹ Филонов Л.В., Давыдов В.И. Психологические приемы допроса обвиняемого // Вопросы психологии. М.: Педагогика, 1966. – №6. – С.114.

²⁰ Баев О.Я. Криминалистическая тактика: понятие и система // Актуальные вопросы правоведения (информационные материалы). – Екатеринбург, 1992. – С. 80-85.

Однак віднесення до тактичних прийомів тільки способів здійснення слідчих дій означає звуження сфери їхнього застосування. У сучасній криміналістичній літературі окремі автори пов'язують використання тактичних прийомів з різними учасниками процесу доказування. Так, Т.В. Варфоломеева здійснила спробу виявити специфіку тактики в роботі захисника на досудовому слідстві й у суді, вказала на необхідність розробки тактичних прийомів захисту.²¹ Разом з тим, як зазначає О.Я. Баєв, тактика захисту уявляється “терра інкогніто” і практично не має не тільки яких-небудь фундаментальних досліджень, але й не виділяється як самостійна підсистема у складі криміналістичної тактики.²² Очевидно, що тактичні прийоми, розроблені стосовно діяльності слідчого, не можна механічно переносити у сферу виконання специфічних професійних повноважень інших осіб (прокурора, судді, захисника), кожна з яких вимагає спеціального дослідження²³. Є.О. Москвін вважає, що розподіл тактики дозволяє диференціювати тактичні прийоми, які застосовуються у різних стадіях судочинства, визначати вплив кожного учасника процесу на розвиток тактики, а також розробляти конкретні тактичні прийоми, використовувані даними суб'єктами у суровій залежності від виконуваних ними процесуальних функцій²⁴.

Тактичним прийомом може виступати не будь-який, а лише найбільш раціональний і ефективний спосіб здійснен-

²¹ Варфоломеева Т.В. Вопросы тактики защиты в уголовном судопроизводстве //Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1984. – Вып. 29. – С. 36-40; Варфоломеева Т.В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника. – К.: Вища школа, 1987. – 152 с.

²² Баєв О.Я. Тактика профессиональной защиты по уголовным делам //Актуальные проблемы борьбы с правонарушениями. – Екатеринбург, 1992. – С. 87, 88.

²³ Варфоломеева Т.В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника. – К.: Вища школа, 1987. – С. 35.

²⁴ Москвін Е.О. Тактический прием: Монография. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С.11.

ня процесуальної дії у певних обставинах його реалізації. Раціональність і ефективність способу дії (тактичного прийому) виявляється тільки у відповідних ситуаціях. При неправильному його використанні він буде нераціональним і виявиться неефективним, але від цього прийом не перестане бути тактичним. Р.С. Белкін до числа чинників, що впливають на визнання способу дії найбільш раціональним і ефективним, відносить:

1) системність операцій, що складають у своїй сукупності спосіб дій, котра встановлює послідовність їхнього виконання з метою вирішення поставленого завдання;

2) вирішальна здатність використовуваних техніко-криміналістичних засобів й інших технічних пристроїв, обов'язкове дотримання правил поведження з ними, що необхідно для досягнення потрібного ефекту;

3) параметри використовуваних технічних засобів (розміри, вага, можливість переміщення тощо);

4) фізичні і психічні можливості людини, від якої залежить зміст та умови застосування прийому;

5) індивідуальні особливості суб'єкта, який використовує прийом, що обумовлюють формування, вибір ним даного прийому та його реалізацію.²⁵

Запропоновані чинники, на нашу думку, недостатньо повно відображають ознаку способу дії, пов'язану з його раціональністю й ефективністю. Тому, перелік, який рекомендується, може бути доповнений й такими чинниками, як достовірність і повнота інформації, на якій заснований той чи інший прийом; правильність визначення ситуації, при якій доцільно використовувати спосіб дії; оптимальна послідовність розміщення способів дії в лан-

²⁵ Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С.282; Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С.106; Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т.1: Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997. – С. 310.

цюзі їхнього використання при конкретній ситуації; тактично обумовлений момент застосування способу дії.

Раціональність і ефективність способу дії (тактичного прийому) є однією з істотних ознак. Разом з тим, зазначена ознака ще не дозволяє відмежувати тактичний прийом від інших способів дії (організаційних, підготовчих, технічних та ін.). Відокремлення тактичного прийому від інших способів дії, за нашим переконанням, складається в його психологічній сутності, особливостях психологічного механізму його реалізації. Такий механізм реалізації тактичного прийому передбачає: 1) його психологічну спрямованість, пов'язану з викриттям неправди, актуалізацією забутого, відтворенням події, що трапилася, знаходженням прихованого тощо; 2) безпосередню чи опосередковану взаємодію між слідчим (суддею) та його респондентами; 3) психологічний ефект від використання прийому (що пов'язано з одержанням об'єктивних показань, виявленням слідів і знарядь злочину, встановленням місцеперебування тайника тощо)²⁶.

У криміналістичній літературі висловлювалась й інша точка зору про те, що психологічний механізм реалізації тактичного прийому характеризує лише їх певну групу, але не розглядає поняття в цілому²⁷. З такою думкою повною мірою погодитися не можна, оскільки психологічний механізм реалізації тактичних прийомів існує і при відсутності безпосереднього спілкування слідчого (судді) з іншими особами. У цих випадках має місце опосередковане спілкування, яке відбувається через результат діяльності, матеріальні джерела інформації.

²⁶ У криміналістичній літературі зверталася увага на психологічну природу слідчої тактики, а значить й тактичних прийомів (див.: Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1978. – 124 с.; Отблеск В.Е. О психологической стороне следственной тактики // Вопросы судебной психологии (Тезисы докл. и сообщ. на Всесоюз. конф. по судеб. психологии). – М., 1971. – С.68).

²⁷ Москвин Е.О. Тактический прием: Монография. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С. 17.

У криміналістиці деякі вчені-криміналісти справедливо наголошували на необхідності розмежування тактики і правил слідчої діяльності. В.П. Бахін підкреслює, що у практичній слідчій діяльності необхідно відмежовувати організацію і тактику діяльності. Це дозволить і зобов'яже вчених, які займаються дослідженням проблем криміналістичної тактики, вести конкретну розробку власно тактичних рекомендацій без підміни їх загальними питаннями підготовки і проведення слідчих дій²⁸.

Визначення поняття тактичного прийому передбачає урахування і такої його ознаки, як ситуаційна обумовленість. У цьому відношенні праві В.Г. Гончаренко і Ф.М. Сокиран, які зазначають, що введення в поняття прийому елементів ситуації має на меті показати, що той самий прийом в різних умовах може модифікуватися і прийняти певні відтінки.²⁹ Зміст і характер тактичного прийому обумовлюються сформованою слідчою ситуацією, при якій він застосовується.³⁰ Дійсно, слідча ситуація справляє чималий вплив як на обрання тактичних прийомів, так і на доцільність їх застосування в тих чи інших умовах. Крім того, тактичний прийом повинен сприяти досягненню цілей процесуальної дії, відрізнитися цільовою спрямованістю. Обрання способів дії пов'язано з визначенням їхнього цільового призначення, відповідності цілям слідчої (судової) дії.

З урахуванням викладеного уявляється можливим визначити *тактичний прийом як спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації, і найбільш раціональний і ефективний у певних ситуаціях.*

²⁸ Бахін В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). – К., 2002. – С. 116–119.

²⁹ Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посібник. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994. – С. 17.

³⁰ Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. – С. 8.

З'ясування сутності тактичного прийому передбачає доцільність розгляду вимог, які ставляться до останнього. Тактичний прийом буде виконувати свої функції тільки у тому випадку, якщо він буде відповідати низці вимог.³¹

Так, О.М. Васильєв як вимоги, які ставляться до тактичних прийомів (загальних властивостей), пропонує наступне:

1) науковість тактичного прийому – його походження від спеціальних наук та узагальнення слідчої практики;

2) структурна форма кожного прийому, його належність до системи прийомів;

3) рекомендаційний характер прийому, що являє можливість вибору з декількох можливих;

4) законність – обов'язковість точного дотримання всіх процесуальних правил, у межах яких застосовується тактичний прийом;

5) спрямованість на проведення у життя відповідної норми кримінально-процесуального закону;

6) відповідність тактичного прийому етичним нормам;

7) здатність допомагати широкому застосуванню науково-технічних засобів.³²

М.І. Порубов до основних вимог, які ставляться до тактичних прийомів, відносить:

1) повну відповідність тактичного прийому кримінально-процесуальному закону, процесуальному порядку ведення слідства;

2) допустимість тактичного прийому визначається відповідністю принципам моралі, вимогам професійної етики;

3) тактичні прийоми повинні бути науково обґрунтованими, базуватися на використанні новітніх даних таких наук, як психологія, логіка, наукова організація праці, педагогіка; перевірені передовою слідчою практикою; виходити з та-

³¹ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД СССР, 1983. – С. 19.

³² Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий (Библиография следователя). – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 4–7.

ких загальних наукових і тактичних принципів криміналістики, як планування, організація взаємодії, використання науково-технічних засобів і допомоги громадськості;

4) тактичні прийоми повинні бути логічними, пов'язаними між собою, слугувати досягненню однієї мети;

5) тактичний прийом повинен бути ефективним і економічним, нести навантаження, "спрацювати", підкорятися виконанню певного завдання;

6) використання тактичних прийомів повинно передбачати свободу вибору конкретного прийому.³³

В.О. Коновалова й О.М. Сербулов до загальних вимог, які ставляться до тактичних прийомів, відносять: 1) законність; 2) науковість; 3) пізнавальну цінність; 4) етичність; 5) вибірковість.³⁴

Як вимоги, що ставляться до тактичних прийомів, В.І. Комісарів називає: 1) наукову обґрунтованість; 2) загальну відповідність законності, ефективності, моральній допустимості³⁵. Низку аналогічних вимог виокремлюють й інші автори, які досліджують проблеми тактики³⁶.

На нашу думку, найбільш важливими вимогами, що ставляться до тактичних прийомів, є: 1) законність; 2) етичність; 3) науковість; 4) вибірковість; 5) пізнавальна цінність. Розглянемо зазначені вимоги більш докладно.

³³ Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск: Выпэйшая школа, 1978. – С. 63-65.

³⁴ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Знач. праця. – С. 19-25.

³⁵ Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 67.

³⁶ Бахин В.П. Глава 13. Понятие, средства и принципы криминалистической тактики. Раздел IV. Научные основы криминалистической тактики (криминалистическая тактика) // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе специального среднего юридического образования): Учебник /Отв. ред. М.В. Салтвский. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 192; Москвин Е.О. Тактический прием: Монография. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С. 33-45; Якушин С.Ю. Тактические приемы расследования преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та., 1983. – С. 36-71.

Тактичний прийом насамперед повинен відповідати вимозі законності, тому що він, з одного боку, застосовується в діяльності, що регулюється кримінально-процесуальним законодавством, і з іншого боку, він не може вважатися допустимим, якщо він суперечить вимозі закону або прямо його порушує³⁷. Законність тактичних прийомів виявляється, перш за все, через реалізацію її основних принципів, які адекватно відображають сенс, зміст і роль законності, тобто: а) верховенство закону; б) єдність законності; в) недопустимість протиставлення законності і доцільності³⁸. Допустимість, як принцип застосування криміналістичних прийомів, полягає у тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю ці прийоми повинні цілком відповідати духу і букві закону. Нормами, що визначають загальні принципи допустимості застосування криміналістичних прийомів, є, по-перше, норми, що виражають вимоги повноти, всебічності, об'єктивності, швидкості й активності розслідування; по-друге, норми, що встановлюють права громадян, дотримання яких при розслідуванні злочинів гарантується законом; по-третє, норми, що вказують на межі доказування як на фактичні межі застосування криміналістичних прийомів, – за об'єктом додатку (фактичні дані), за часом й у просторі.³⁹ Тактичний прийом може застосовуватися тільки у межах тих слідчих і судових дій, процедура і порядок здійснення яких визначені кримінально-процесуальним законодавством. Поза цією діяльністю тактичний прийом втрачає свою цінність і якість.⁴⁰

³⁷ Комиссаров В.И. Знач. праця. – С. 67.

³⁸ Москвин Е.О. Тактический прием: Монография. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С. 37.

³⁹ Белкин Р.С., Колдин В.Я. Логико-информационная структура и система следственных действий, приемов и операций // Криминалистика социалистических стран / Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 154.

⁴⁰ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Знач. праця. – С. 19, 20.

Відповідність тактичного прийому вимозі законності означає також і те, що він не може суперечити закону. Так, наприклад, у процесі здійснення такої слідчої дії, як пред'явлення для впізнання, пред'являється декілька осіб або предметів чисельністю менше, ніж вимагає закон (ст.ст. 174, 175 КПК України). Такий спосіб не може бути визнаний тактичним прийомом.

Окремі прийоми, що рекомендуються в криміналістичній літературі, також не можуть бути розглянуті як законні способи дії. Це стосується, зокрема, експериментування над допитуваним під час допиту,⁴¹ діагностики його причетності до вчиненого злочину⁴² або створення для нього “нелегкого положення”, “виклик його психологічної ре-

⁴¹ А.В. Дулов рекомендує використовувати під час допиту емоційний експеримент, який має за мету з'ясування реакції допитуваного на подразник для встановлення його відношення до певних обставин події злочину (Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 321–325).

⁴² В.І. Цильвік пропонує під час допиту використовувати такий метод, який дозволяє визначати час вчинення злочину: допитуваному пропонується можливість власноручно описати подію у той день, які інтересують слідчого, з інтервалом у дві години. Якщо допитуваний заявляє, що не пам'ятає, чим займався, наприклад, з 16 до 18 г., йому пропонується записати стосовно цього проміжку часу трафаретну фразу типу “моя пам'ять не є виключною, вибірковою тощо”. При ретельному дослідженні спеціалістом почерку, який полягає у замірі розмірів окремих елементів літер (частіше Р), можна за їх вимірами скласти графік, найвища точка якого буде відображати час після напруги людини, тому що почерк допитуваного, незалежно від його волі і свідомості, при описі дій у проміжку часу, який відповідає часу фактичного зникнення людини, тобто часу вчинення вбивства, змінюється і надає можливість слідчому визначити час вчинення вбивства (Цильвік В.І. Человек пропал без вести... Розыск. – К.: РИО МВД України, 1995. – С.95, 96). Можна задати автору запитання: що це за дослідження? Яка сутність такого експериментування і отримання яких-небудь зраків? У цьому випадку автор упускає одну суттєву деталь: змінення у почерку якщо і виникнуть, і будуть пов'язані з емоційною напругою (стресом) допитуваного, то чому цей стрес зумовлений небажанням висвітлити дії в той чи інший період часу, а не діями самого слідчого, який здійснює вплив?

акції”.⁴³ Такі дії виходять за межі допиту, по відношенню до допитуваного порушують його процесуальні гарантії, а значить і норми кримінально-процесуального законодавства. Подібні прийоми незаконні через їхню моральну ущербність і наукову неспроможність. Вони швидше за все наслідок не винахідливості, а безпорадності.⁴⁴

Важливою проблемою у криміналістичній тактиці є визначення характеру взаємозв'язку і розмежування тактичних прийомів та процесуального порядку провадження слідчих і судових дій. З цього приводу в юридичній літературі висловлені дві протилежні точки зору. Прибічники однієї з них вважають, що у кримінально-процесуальному законі можуть міститися тактичні прийоми. Вони зазначають, що тактичний прийом, який став нормою закону, не втрачає свого криміналістичного змісту. Так, Р.С. Белкін указує, що законодавча регламентація, закріплення тактичного прийому означають визнання законодавцем того, що цей прийом і є найбільш доцільний, найбільш раціональний, найбільш ефективний спосіб дій при провадженні слідчого акта, настільки доцільний і ефективний, що його слід або можна застосовувати у всіх випадках. Від того, що даний спосіб дії став обов'язковим, він не перестав бути

⁴³ Г.Г. Доспулов надає пораду: поза зв'язком з темою розмови задати запитання або пред'явити доказ. Сам прийом правильний, важлива його цільова спрямованість. На думку Г.Г. Доспулова, ефект раптовості полягає у створенні для допитуваного “нелегкого становища”, “виклик його замішання”, виникнення ситуації, коли допитуваний знаходиться у такому положенні, що не може придумати неправду. Створення таких ситуацій має за мету спостереження за реакціями допитуваного (Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – С.79). Мова йде про прийоми, засновані на так званому “психологічному реагенті”. Роль останнього може відігравати той чи інший матеріальний об'єкт, який – небудь-який факт, явище, повідомлення. Допитуваному надається можливість сприйняти такий реагент в умовах, які виключають свідомо неправдиві твердження. Причому об'єкт сприйняття повинен викликати психологічну реакцію тільки у причетної до злочину особи (Селиванов Н.А. Этические – тактические вопросы расследования. – М., 1981. – С.13–15).

⁴⁴ Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – С. 104.

способом дії, тобто тактичним прийомом.⁴⁵ Законодавче закріплення окремих тактичних прийомів й рекомендацій, не змінюючи їхнього змісту (способу раціонального використання тих чи інших закономірностей при доказуванні), дає нам нову, процесуальну форму криміналістичної тактики, – вказує О.Я. Баєв⁴⁶. Аналогічної точки зору дотримуються і деякі інші криміналісти⁴⁷.

Прибічники іншої точки зору вважають, що в кримінально-процесуальному законі не можуть міститися ніякі тактичні рекомендації. Так, В.О. Коновалова зазначає, що сприйняття кримінально-процесуальним законом окремих тактичних рекомендацій, як найбільш ефективних при розслідуванні, перетворило їх в обов'язкові норми.⁴⁸ М.Л. Якуб також пише, що якщо законодавець підносить ту чи іншу тактичну рекомендацію до норми закону, то вона набуває нову якість процесуальної норми і втрачає властивості тактичної рекомендації.⁴⁹ Таку ж позицію займає й О.М. Васильєв, який вказує, що усяке правило, що міститься в процесуальній формі, є закон і ніякі тактичні правила в процесуальних нормах не містяться.⁵⁰

Неоднозначне ставлення до розглянутої проблеми виявлене нами й у практичних працівників правоохоронних органів. Так, інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС

⁴⁵ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 110.

⁴⁶ Баев О.Я. Криминалистическая тактика и уголовно-процессуальный закон. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1977. – С. 32.

⁴⁷ Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 91, 92; Шаламов М.П. Некоторые проблемы советской криминалистики. – М., 1965. – С. 27, 28.

⁴⁸ Коновалова В.Е. Теоретические проблемы следственной тактики. (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09 – Х., 1966. – С. 16.

⁴⁹ Якуб М.Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве (понятие и свойства) // Сибирские юридические записки. – Иркутск-Омск, 1973. – № 3. – С. 167.

⁵⁰ Васильев А.Н. Основы следственной тактики: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 1960. – С. 29.

України дозволило встановити таке: 52% опитаних вважають, що у кримінально-процесуальному законі не можуть міститися тактичні прийоми; 40% відповіли, що кримінально-процесуальний закон у своєму арсеналі може містити тактичні прийоми; 8% мали складнощі відповісти на поставлене запитання.

На нашу думку, у кримінально-процесуальному законі не можуть міститися тактичні прийоми, бо, по-перше, тактичний прийом ґрунтується на процесуальних нормах і не повинен суперечити їм; по-друге, процесуальна норма, навіть альтернативна, не може бути тактичним прийомом через те, що вона має розпорядчий або обов'язковий характер у певних межах; по-третє, тактичний прийом є більш гнучким, його застосування визначається ситуаційною обумовленістю, яку законодавець у деталях передбачити не може, а може представити і приписати тільки загальний процесуальний порядок; по-четверте, тактичний прийом не може бути застосований в усіх випадках – лише при певних умовах, обставинах, відповідних ситуаціях його застосування буде оптимальним.

Допустимість тактичного прийому пов'язана не тільки з його законністю, а й з етичністю. Етичність тактичних прийомів полягає в тому, що вони не можуть містити в собі елементів неправдивої інформації, уведення особи в оману, вчинення такого впливу на психіку людини, що тягне за собою негативні наслідки.⁵¹ О.М. Васильєв зазначає, що з погляду моралі неприпустимі тактичні прийоми, якщо вони засновані чи поєднані з: 1) насильством або погрозами насильства; 2) обманом; 3) використанням культурної відсталості і релігійних забобонів; 4) використанням аморальних спонукань; 5) будь-якими діями, що можуть за своєю формою чи інтенсивністю викликати неправдиві показання чи самообмову; 6) будь-якими діями, що принижують людську

⁵¹ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Зазнач. праця. – С. 24.

гідність; 7) діями, що підривають авторитет слідчих органів.⁵² Є.Д. Лукьянчиков і В.С. Кузьмичов пропонують перелік вимог етичної допустимості тактичних прийомів і вказують, що такі прийоми не повинні: принижувати честь і гідність учасників розслідування; впливати на позицію невинного, сприяючи визнанню ними неіснуючої провини; виправдувати саме вчинення злочину і зменшувати його суспільну небезпеку; сприяти обмові невинних чи обвинуваченню винних у більшому обсязі, ніж це відповідає їхній дійсній провині; ґрунтуватися на непоінформованості обвинувачених чи інших осіб у питаннях кримінального права і процесу; сприяти розвитку в обвинувачених чи інших осіб низинних спонукань і почуттів, дачі ними неправдивих показань, здійсненню інших аморальних учинків; ґрунтуватися на повідомленні слідчим свідомо неправдивих відомостей; підривати авторитет органів прокуратури, МВС і суду.⁵³

Визначення критерію моральної допустимості тактичних прийомів передбачає необхідність розгляду дискусійного питання, пов'язаного із "слідчими хитроцями" і "психологічними пастками". М.О. Селіванов правильно зауважує, що на стику етики і тактики розслідування виникла проблема так званих слідчих пасток і слідчих хитрощів. Їх принципову можливість визнають багато авторів, однак їхню сутність і критерії застосування формулюють по-різному.⁵⁴

У криміналістичній літературі дотепер мають місце неоднозначні висловлювання про допустимість і правомірність такого роду "прийомів" (способів дії). Так, одні автори вказують, що подібні "психологічні пастки", "слідчі хитрощі"

⁵² Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий (Биб-чка следователя). – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 7.

⁵³ Лукьянчиков Е.Д., Кузьмичев В.С. Тактические основы расследования преступлений: Учеб. пособие. – К.: КВШ МВД СССР, 1989. – С. 21.

⁵⁴ Селиванов Н.А. Этико-психологические вопросы расследования // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1993. – Вып. 38. – С. 53.

повинні розглядатися як своєрідна форма обману, введення в оману.⁵⁶ При формуванні і рекомендації певних тактичних прийомів варто виходити не тільки з їхньої можливої ефективності для одержання доказової інформації, а й, насамперед, з моральної допустимості останніх, що дозволяє виявляти необхідну інформацію шляхами, що не спотворюють перспективу встановлення об'єктивної істини.⁵⁶ Інші автори вважають допустимою і правомірною слідчу хитрість⁵⁷, указуючи, що мистецтво слідчого полягає в тому, щоб продумано, точно вирішувати, яка інформація, в якому обсязі й у який момент може стати відома передбачуваному злочинцю і пов'язаним з ним особами, щоб це не тільки не зашкодило, але і допомогло досягненню істини⁵⁸.

Проблема «слідчих хитроців» і «психологічних пасток» ускладнена тим, що багато авторів вкладають у ці поняття різний зміст. Так, О.Я. Баєв пише, що за своєю ґносеологічною природою «слідчі хитроці» багато в чому є спорідненими з науковим експериментом, хоча досить специфічними.⁵⁹ М.В. Костицький зазначає, що метод «психологіч-

⁵⁶ Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькинд П.С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1973. – С.296; Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – С. 104; Пантелеев И.Ф. Некоторые вопросы психологии расследования преступлений //Труды ВЮЗИ. – М., 1973. – Вып.29. – С.221; Строгович М.С. Некоторые вопросы использования психологических знаний в юридической науке // Психологический журнал. – М., 1980. – № 6. – Т. 1. – С. 98-103 и др.

⁵⁶ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД СССР, 1983. – С. 24.

⁵⁷ Про допустимість «слідчих хитроців» і «психологічних пасток» висловились: Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1998. – С. 137–140; Баєв О.Я. Конфликт в деятельности следователя (вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – С. 133-154; Костицький М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К.: Вища школа, 1990. – С. 250. Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. – С.71–90.

⁵⁸ Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 49, 50.

⁵⁹ Баєв О.Я. Зазнач. праця. – С. 150.

них пасток» має самостійний характер, застосовується при наявності вихідної інформації про правопорушення і правопорушника й полягає в постановці підозрюваному, недобросовісному свідку чи потерпілому контрольних запитань.⁶⁰ С.Ю. Якушин указує, що “слідча хитрість” – це група тактичних прийомів, яку доцільно іменувати “психологічними прийомами”.⁶¹ О.М. Ларін вважає, що слідча хитрість – це сукупність тактичних прийомів слідчого, які засновані на використанні неповного чи помилкового уявлення обвинуваченого про докази, що є у розпорядженні слідчого, і про його плани.⁶² Р.С. Белкін дійшов висновку, що описані в криміналістичній літературі варіанти “слідчих хитроців” – це або прийоми приховування значимої для справи інформації від зацікавлених осіб, або прийоми створення такої обстановки, що може бути подвійно оцінена цими особами, або прийоми формування у них вигідних для слідчого цілей. Потрібний вплив ці прийоми здійснюють, як правило, не своїм змістом, а часом, місцем, послідовністю застосування. У зв’язку з цим Р.С. Белкін пише, що в сутності “слідчі хитроці” являють собою комбінації прийомів, об’єднані однією метою і межами однієї слідчої дії.⁶³

Цікаві дані щодо сутності “слідчих хитроців” (психологічних пасток) отримані нами в результаті анкетування слідчих прокуратури і МВС України. Так, 56% опитаних віднесли до слідчих хитроців прийоми приховування значимої для справи інформації від зацікавлених осіб; 42% – назвали прийоми створення такої обстановки, що може бути подвійно оцінена; 30% – відзначили прийоми формування у зацікавлених осіб вигідних для слідчого цілей; 22% – указали на прийоми, що

⁶⁰ Костицкий М.В. Знач. праця. – С. 250.

⁶¹ Якушин С.Ю. Знач. праця. – С. 72.

⁶² Ларин А.М. Я – следователь. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 147.

⁶³ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 137–140.

містять у собі елементи неправдивої інформації, введення особи в оману; 6% – мають іншу думку. Причому більшість з опитаних одночасно вказували на кілька запропонованих відповідей. На питання про допустимість “слідчих хитрощів” (“психологічних пасток”) 92% опитаних відповіли позитивно і лише 8% заперечували їхню допустимість.

Таким чином, строкатість думок і поглядів на сутність і зміст “слідчих хитрощів” і “психологічних пасток” дозволяє дійти висновку, що в розглядувані поняття включають і допустимі, правомірні тактичні прийоми, і способи дії, що порушують вимоги етичності, і навіть цілі комплекси, групи, сукупності, комбінації (системи) прийомів. Тому, на нашу думку, немає необхідності поділяти або, навпаки, комбінувати тактичні прийоми за ознакою “слідча хитрість” або “психологічна пастка”. А їхню двозначну назву слід розглядати як прояв професійного жаргону, і тому необхідно виключати його з офіційного і наукового вживання.⁶⁴

Важливою вимогою, що ставиться до тактичних прийомів, виступає їхня науковість. Під науковістю тактичного прийому розуміється його відповідність науковим даним, покладеним в основу його формування⁶⁵. О.В. Полстовалов пише, що з розробкою нових теорій виникає проблема необхідності відмежування їх від паранаукових поглядів⁶⁶. У судово-слідчій діяльності у певних випадках мають місце спроби застосування способів дії, що не відповідають вимозі науковості, заснованих на антинаукових теоріях (астрології, фізіогноміки, хіромантії, лозоходстві, демонології та ін.). Такі спроби повинні бути відкинуті як неприпустимі⁶⁷. Наукова обґрунтованість містить у собі:

⁶⁴ Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посібник. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994. – С. 14.

⁶⁵ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Знач. праця. – С. 20.

⁶⁶ Полстовалов О.В. Основы профессионального общения следователя: Учеб. пособие. – Уфа: Гилем, 2005. – С. 16.

⁶⁷ Більш детально див.: Протопопов А. Ложный путь криминалистики // Законность, 1999. – №10. – С.36–38.

1) науковість прийому за джерелом походження або способом перевірки;

2) відповідність прийому сучасному стану науки або техніки;

3) можливість наукового передбачення результатів застосування прийому і визначення ступеня точності цих результатів;

4) можливість завчасного обґрунтованого визначення найбільш оптимальних умов застосування прийому;

5) створення умов, які гарантують дотримання законності й етичності при застосуванні прийомів.⁶⁸

Така вимога, що ставиться до тактичних прийомів, пов'язана із джерелами їхнього формування. Розробка тактичних прийомів ґрунтується на даних різних наук (психології, логіки, педагогіки, лінгвістики, кібернетики та ін.). Однак вимога науковості не вичерпується цим. Вимога науковості означає, насамперед, визначення природи тактичного прийому, яку можна розглядати стосовно до досліджуваного об'єкта у трьох аспектах: інтерпретація наукових відомостей, даних інших наук, стосовно до завдань криміналістичної тактики; розвиток власно тактичних прийомів, які базуються на теоретичних положеннях тактики; наукове обґрунтування результатів узагальнення слідчої практики.⁶⁹

Наступною вимогою, що ставиться до тактичних прийомів, виступає їхня вибірковість.⁷⁰ У криміналістичній літературі вибірковість розглядається як здатність вирішувати тактичне завдання у певних ситуаціях. Разом з тим,

⁶⁸ Лукьянчиков Е.Д., Кузьмичев В.С. Тактические основы расследования преступлений: Учеб. пособие. – К.: КВПШ МВД СССР, 1989. – С. 22, 23.

⁶⁹ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Знач. праця. – С. 119.

⁷⁰ Інколи як критерій допустимості, що ставиться до тактичних прийомів, називають вибірковість впливу. Це означає, що прийом повинен чинити вплив тільки на ту особу, котра володіє необхідною інформацією. Такий підхід є достатньо вузьким (див.: Москвин, Е.О. Критерии допустимости тактического приема // Воронежские криминалистические чтения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – Вып. 2. – С. 77).

вибірковість тактичного прийому не означає його твердої залежності від кола ситуацій, однак передбачає цільову тактичну спрямованість.⁷¹ Наявність аналогічних (типових) ситуацій у проведенні процесуальних дій і подібність цих дій при розслідуванні різних злочинів дозволяє розробити найбільш часто застосовувані в слідчій практиці тактичні прийоми, що досягається застосуванням рекомендацій, розроблених криміналістичною тактикою.⁷²

Ситуативний характер тактичних прийомів, їхня залежність від різних обставин, що виникають у ході провадження досудового чи судового слідства в цілому або при проведенні окремих слідчих дій, обумовлює необхідність розробки самих різних тактичних прийомів. Використання кожного з них доцільно й ефективно не в усіх випадках, а лише при наявності певної слідчої ситуації.⁷³ Разом з тим, ситуативність тактичних прийомів пов'язана не тільки з залежністю їх від слідчої ситуації, але й від ситуації процесуальної дії та інших обставин.

Вибірковість тактичних прийомів нами була досліджена за допомогою анкетування й інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України. На питання, що впливає на ефективність вибору тактичного прийому, 62% опитаних указали на знання слідчої ситуації; 36% зазначили необхідність знання способів, які можна використовувати як оптимальні; 34% назвали знання цілей процесуальної дії; 18% віднесли до знання ситуації процесуальної дії; 4% опитаних мали іншу думку. Таким чином, результати анкетування показують, що вибірковість тактичних прийомів знаходиться залежно від цілей і ситуації їхнього застосування, а також

⁷¹ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Знач. прац. – С.26.

⁷² Дулов А.В., Новик Ю.И. Понятие и структура тактического решения, применяемого следователем при производстве следственного действия //Теоретические проблемы криминалистической тактики. – Свердловск: УрГУ, 1981. – С.43, 44.

⁷³ Якубович Н.А. Общие проблемы криминалистической тактики //Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С.143.

від знання самих способів дії (тактичних прийомів), що можуть бути використані як оптимальні.

Вимогою, що ставиться до тактичного прийому, може бути віднесена й пізнавальна цінність. Тактичні прийоми за своїм функціональним призначенням і спрямованістю сприяють пізнанню, переслідують мету одержання доказової інформації (виявлення слідів або знарядь злочину, одержання показань від обвинуваченого чи свідка, встановлення особи злочинця або жертви тощо). Оскільки провадження слідчих і судових дій спрямовано на виявлення доказової інформації, що дозволяє встановити істину, тактичні прийоми найбільш ефективного провадження цих дій мають пізнавальну роль, тому що сприяють оптимальному виконанню завдань, що стоять перед тією чи іншою дією⁷⁴. Тому уявляється правильним визначення критерію цінності тактичного прийому за ознакою його пізнавального значення.

Дослідження вимог, які ставляться до тактичного прийому, дозволяє більш чітко пізнати його сутність, функціональне призначення, уявити можливості його використання. Виокремлення істотних ознак тактичного прийому сприяє встановленню меж його допустимості, відмежування від інших способів дії.

§ 2. Джерела і функції тактичних прийомів

При формуванні тактичних прийомів криміналістична тактика виходить з галузей наукових знань, що стоять біля їх утворення і визначають їх ефективність і раціональність. Дослідження джерел⁷⁵ тактичних прийомів дозволить виявити їх наукову спроможність, природу, оцінити їх можливості.

⁷⁴ Коновалова В.Е. Предмет следственной тактики // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. Краткие тезисы докл. и научн. сообщ. республ. научн. конф. – Х.: Юрвуз, 1973. – С.250.

⁷⁵ Джерело – те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С.218).

У генезі криміналістичної тактики до її джерел традиційно відносять дані таких наук, як психологія, логіка, наукова організація праці⁷⁶. Зокрема, Н.А. Якубович пише, що при розробці тактичних прийомів залучаються дані, головним чином, наукової організації праці (НОП), логіки і психології⁷⁷. О.М. Васильєв зазначає, що головне для формування тактичного прийому як певної структури – це пристосування даних спеціальних наук, будь то логіка, психологія, НОП, кібернетика, статистика тощо⁷⁸. М.І. Хлюпін указує, що відмітна риса тактичних прийомів складається в їх базуванні на наукових даних окремих галузей знань – психології, логіки, НОП і управління, а також в узагальненому досвіді розслідування і попередження окремих видів злочинів⁷⁹.

Аналіз криміналістичної літератури свідчить про механічне перенесення посилань на джерела тактичних прийомів, відсутність теоретичного переосмислення сутності окремих з них. Разом з тим, розвиток окремих наук, їх інтеграція і диференціація, дозволяють виявити нові джерела, які сприяють розвитку і становленню криміналістичної тактики та її ядра – тактичних прийомів.

При визначенні тактичних прийомів, які сприяють оптимальному виконанню якої-небудь слідчої дії, теорія кри-

⁷⁶ Васильєв А.Н. Тактический прием – основа следственной тактики // Соц. законность. – М.: Изд-во Известия, 1974. – № 4. – С. 45; Васильєв А.Н., Яблоков Н.П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 61; Колдин В.Я., Селиванов Н.А. Общие понятия и принципы следственной тактики и криминалистической техники // Криминалистика социалистических стран. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 92; Якубович Н.А. Общие проблемы криминалистической тактики // Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 147 та ін.

⁷⁷ Якубович Н.А. Знач. праця. – С. 147.

⁷⁸ Васильєв А.Н. Тактика отдельных следственных действий (Биб-чка следователя). – М.: Юрид. лит., 1981. – С.4.

⁷⁹ Хлюпін Н.И. Следственная тактика (Общие вопросы) // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988. – С.331.

міналістики виходить з того, яка галузь знання може сприяти більш глибокій розробці такого прийому, його дієвості.⁸⁰ Розробляючи тактичні прийоми, криміналістична тактика не механічно використовує положення спеціальних наук, а творчо пристосовує їх у відповідності зі специфічними умовами пізнання в процесі встановлення істини по справі. Р.С. Белкін зазначає, що застосування даних інших наук є прояв одного із законів розвитку криміналістики і виявляється в різних формах: від використання даних про закономірності об'єктивної діяльності, що досліджуються природними і технічними науками, до створення на основі спеціальних методів цих наук – методів криміналістики або її рекомендацій практиці.⁸¹

Розглянемо можливості використання даних окремих наук при формуванні й розробці тактичних прийомів. Таке дослідження багато в чому буде сприяти пізнанню сутності тактичного прийому, встановленню особливостей його застосування в судово-слідчій діяльності.

Про роль даних логіки для розробки проблем криміналістичної тактики висловлювали свої думки Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, В.Я. Колдін, В.О. Коновалова, І.М. Лузгін, М.О. Селіванов, А.О. Старченко й інші вчені.⁸² У криміна-

⁸⁰ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С. 20, 21.

⁸¹ Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997. – С. 220–221.

⁸² Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С. 141–143; Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 187; Колдин В.Я., Селиванов Н.А. Общие понятия и принципы следственной тактики и криминалистической техники // Криминалистика социалистических стран. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 92, 93; Коновалова В.Е. Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Х., 1966. – 30 с; Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С. 56–74; Старченко А.А. Логика в судебном исследовании. – М.: Госюриздат, 1958. – 233 с. та ін.

лістичних наукових дослідженнях використовуються категорії логіки (гіпотеза, дедукція, індукція, аналогія, узагальнення, абстрагування та ін.), інтерпретується їх роль і призначення стосовно до завдань криміналістики. У цьому сенсі значний інтерес являє робота Е. Анушата “Мистецтво розкриття злочинів і закони логіки”.⁸³ Оволодіння правилами логічного апарата, усвідомлення необхідності застосування у тому чи іншому випадку конкретних логічних прийомів, правил і форм умовиводів допомагають слідчому і судді більш ясно і чітко будувати весь процес міркування у ході дослідження, ретельно і всебічно обґрунтувати тезу, що доказується, а також слугує гарантією від можливих логічних помилок у процесі висновку.⁸⁴ Поряд з цим, у теорії криміналістичної тактики має місце тенденція до підміни тактичних прийомів прийомами логічного мислення. Так, як тактичні прийоми, які засновані на даних логіки, окремі автори розглядають слідчу і судову версії, слідчу індукцію, слідчу дедукцію, слідчу реконструкцію. На думку О.М. Васильєва, слідча версія – це єдиний поки тактичний прийом, заснований на логіці. Крім нього, як він вважає, у стадії становлення знаходиться ще один тактичний прийом, що пропонується умовно назвати “слідчою індукцією”.⁸⁵ Винахід такого тактичного прийому, як “слідча індукція” (О.М. Васильєв), спричинило за собою і виділення таких тактичних прийомів, як “слідча дедукція”, “слідча реконструкція” (Н.А. Якубович). Н.А. Якубович пише, що з таким же правом тактичним можна вважати і пізнавальний прийом, заснований на дедукції.⁸⁶

⁸³ Анушат Э. Искусство раскрытия преступлений и законы логики. – М.: Право и жизнь, 1927.

⁸⁴ Старченко А. А. Зазнач. праця. – С. 226.

⁸⁵ Васильев А. Н. Тактический прием – основа следственной тактики // Соц. законность. – М.: Изд-во Известия, 1974. – №4. – С. 45; Васильев А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 35–37.

⁸⁶ Якубович Н. А. Общие проблемы криминалистической тактики // Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 149.

Таке перенесення логічних положень у тактику і їх криміналістична інтерпретація є неправомірними саме тому, що ці форми мислення не набувають нічого специфічного, будучи використаними у тій чи іншій галузі знання. Вони залишаються логічним інструментом пізнання всюди, а те, що вони використовуються у різноманітному специфічному середовищі, обстановці, галузі, не перетворює їх у фізичну, біологічну індукцію, аналогію або інші форми мислення.⁸⁷ У цьому зв'язку, як правильно зазначають В.О. Коновалова й О.М. Сербулов, індукція, дедукція, аналогія і версія є способами розумової діяльності, а не прийомами криміналістичної тактики, хоча в останньої, як і в будь-якій іншій галузі, вони можуть знайти своє ефективне застосування.⁸⁸ Мова у цьому випадку йде не про якесь специфічне "слідче", "оперативне" чи "експертне" мислення, оскільки закони і процеси мислення єдині й у своїй основі не залежать від професії суб'єкта, а саме про особливості прояву і використання цих законів і прийомів у тому чи іншому виді діяльності по боротьбі зі злочинністю.⁸⁹

Логіка виступає як одне з теоретичних джерел розробки і формування тактичних прийомів окремих процесуальних дій. Наукові положення логіки повинні посісти особливе місце при формуванні та використанні тактичних прийомів огляду місця події, допиту в усіх його різновидах, обшуку, слідчого експерименту та інших процесуальних дій. Такі тактичні прийоми, як аналіз слідів та інших речових доказів, їх зіставлення з іншими даними, постановка різноманітних за своєю природою запитань допитуваному чи пред'явлення йому тих чи інших доказів містять у собі елементи логіки. Логіка прослідковується не тільки

⁸⁷ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Знач. праця. – С. 114.

⁸⁸ Там само. – С. 114.

⁸⁹ Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С. 142; Белкин Р.С. Собрание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. – М.: Изд-во Наука, 1966. – С. 112.

у формі та змісті тактичних прийомів, а й у певній послідовності їх використання, у тому чи іншому їх сполученні в межах окремої процесуальної дії.⁹⁰

Важливим теоретичним джерелом тактичних прийомів виступає психологія. Вона вивчає психічні явища, щоб управляти ними, формувати їх. Її особлива роль визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо або опосередковано спрямовані на специфічний об'єкт – психіку людини; їх розробка і побудова ґрунтуються на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення, тих чи інших властивостях і станах; їх зміст і механізм реалізації зумовлені необхідністю здійснення психологічного впливу з метою встановлення психологічного контакту, актуалізації забутого, викриття неправди у свідченнях.

Особливий інтерес для розвитку криміналістичної тактики становить соціальна психологія, яка дає відомості про вікові, соціально-психологічні особливості особи, її конформність, схильність до референтної групи (референту), соціальної ролі та ін. Використання даних цієї науки дозволяє більш диференційовано формувати достатні й необхідні засоби впливу на осіб різних категорій.⁹¹

Вплив на формування окремих положень криміналістичної тактики має не тільки соціальна психологія, а й так звана кримінальна соціологія, яка вивчає характеристики осо-

⁹⁰ Так, логіка пред'явлення доказів у процесі допиту може набувати таку варіантність: 1) пред'явлення доказів у послідовності, розпочинаючи з найменш значимого, котра передбачає зростання їх переконливості (Васильєв А.Н. Допрос обвиняемого на предварительном следствии // Соц. законность. – М.: Изд-во Известия, 1954. – № 10. – С. 58); 2) пред'явлення доказів з найбільш вагомого (Карнеева Л.М. Привлечение в качестве обвиняемого. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 33); 3) пред'явлення комплексу доказів, спрямованих на спростування усіх або багатьох обставин неправдивого показання (Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – К.: РИО МВД УССР, 1978. – С. 84).

⁹¹ Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К.: Вища школа, 1990. – С.25.; Clive R. Hollin. Psychology and crime. An introduction to criminological psychology. – London and New York, 1996. – 19–21 p.

бистості, пов'язані з формуванням антигромадської установки, вчиненням злочину, а також такими її позиціями, котрі протиставляються нормам, вимогам моралі і позначаються нерідко поняттям деліквентність як схильність до конфліктів, що тягнуть за собою правові наслідки.⁹² Зв'язок морально-психологічних ознак особистості з характером поведінки, з видом реакції на різні зовнішні впливи і ситуації безсумнівний й очевидний. У кожному вчинку людини так чи інакше позначаються: по-перше, рівень розвитку, обсяг знань, широта чи вузькість поглядів, зміст і розмаїтість інтересів, тобто його інтелектуальні особливості; по-друге, вольові якості, ступінь емоційної збудливості, сила і темп реакції на зовнішні подразники та ситуації; по-третє, цілісність або розпорошеність, послідовність або суперечливість, стійкість або піддатливість даної натури і, нарешті, по-четверте, спрямованість особистості, тобто система поглядів, уявлень, переконань, ставлень до різних соціальних і моральних цінностей, характер потреб, які відчуються, і способи, які допускаються, їх задоволення.⁹³ Саме ці моменти іноді дозволяють зрозуміти позицію особистості, її установки, обрати правильні способи дій по встановленню психологічного контакту й одержанню об'єктивної інформації.

Розробка і застосування тактичних прийомів пов'язані з окремими напрямками математичної науки і, зокрема, з теорією ігор. Використовуючи математичний апарат та імовірнісні закономірності, теорія ігор відшукує такі правила поведінки у конфліктних ситуаціях, які були б найкращими, встановлюючи оптимальну стратегію для кожної зі сторін.⁹⁴ Ці розумові завдання можуть бути найбільш

⁹² Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С.81, 82.

⁹³ Личность преступника / Кол. авт.: Н.Н. Кондрашков, В.Н. Кудрявцев, Н.С. Лейкина, Г.М. Миньковский и др. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 47.

⁹⁴ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 158.

ефективно вирішені на рівні рефлексивного мислення і управління, як ядра теорії ігор.

Конфліктна ситуація з погляду теоретико-ігрових принципів (принципів, що визначають оптимальні правила поведінки у конфліктних ситуаціях відповідно до теорії ігор) дозволяє при її аналізі обрати таку модель дії іншої сторони в конфлікті, що принесе найкраще вирішення з можливих.⁹⁵ Імітація міркувань іншої сторони передбачає можливість застосування певних тактичних прийомів як найбільш оптимальних. Завдання рефлексивного управління полягає у переіграванні супротивника.⁹⁶

Вплив теорії ігор на розвиток криміналістичної тактики намітився порівняно недавно. Даній проблемі приділялася певна увага в криміналістичній літературі.⁹⁷ Разом з тим, на нашу думку, необхідно більш широко використовувати елементи рефлексивного мислення в процесі побудови окремих тактичних прийомів, їх систем, прогнозування можливостей їх ефективної реалізації.

Певне значення для розвитку криміналістичної тактики мають і деякі положення кібернетики, які відносяться до створення алгоритмів, що забезпечують рішення поставленого завдання. Зовні парадоксальним уявляється положення, коли гнучкість і варіантність прийомів криміналістичної

⁹⁵ Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – С. 96.

⁹⁶ Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. – Х., 1983. – С.23.

⁹⁷ Можливості використання елементів теорії ігор у криміналістичній тактиці досліджені у таких основних роботах: Баев О.Я. Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – 160 с; Баев О.Я. Основы криминалистики. Курс лекций. – М.: Экзамен, 2001. – С.179–195; Велкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973. – С.297, 258; Велкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С.155–157; Ратинов А.Р. Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике //Правовая кибернетика. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 19 -28 та ін.

тактики розглядається як перелік певних систем, яким притаманна деяка жорсткість⁹⁸. Однак дослідження особливостей реалізації тактичних прийомів показує досить жорстку послідовність їх застосування, наявність характерної їм системності й алгоритмічності, відсутність хаотичного їх використання.

Криміналістична тактика пов'язана з наукою управління і таким її розділом, як наукова організація праці (НОП). Правильне співвідношення криміналістики і наукової організації праці, тактичних прийомів і рекомендацій НОП має важливе значення для з'ясування їх сутності. Виникнувши на стику криміналістики і науки управління, наукова організація праці слідчого розроблялася переважно криміналістами й в основному на базі положень криміналістики. Це призвело з їх боку до спроб "анексувати" значну частину криміналістичної тактики і криміналістичної методики. До НОП слідчого стали відносити усе в його роботі, що стосується того, "як легше" чи "як краще" провести розслідування⁹⁹. У зв'язку з цим відбулася гіперболізація ролі і місця положень наукової організації праці слідчого в теорії криміналістики. Почали з'являтися роботи, спеціально присвячені НОП слідчого¹⁰⁰.

НОП слідчого повинна вивчати режим і умови роботи з метою їх оптимізації, удосконалювання нормування праці, устаткування робочих місць, оргтехніки, канцелярського і секретарського обслуговування.¹⁰¹ Однією своєю галуззю наукова організація праці слідчого щільно примикає до криміналістичної тактики, знаходиться з нею у поєднано-

⁹⁸ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Значч. праця. – С.33.

⁹⁹ Велкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С.151.

¹⁰⁰ Наприклад, див.: Порубов Н.И. Научная организация труда следователя. – Минск: Вышэйшая школа, 1970.

¹⁰¹ Матусовский Г.А. Вопросы научной организации управления и труда в следственном аппарате и их связь с криминалистикой // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1972. – Вып.9. – С. 44.

му стані. Ця галузь – організація роботи слідчого по проведенню слідчих дій¹⁰². Криміналістична тактика використовує такі положення НОП, як планування діяльності, розподіл сил і засобів, економія часу тощо.

Розгляд НОП як джерела тактичних прийомів нам уявляється спірним. Помилкове віднесення окремими авторами НОП до джерел тактичних прийомів пов'язане з тим, що вони ототожнюють організаційні і тактичні способи дії, ставлять між ними знак рівності. Наукова організація праці може лише сприяти ефективному використанню тактичних прийомів, але не породжувати їх, виходячи з її наукових основ. Крім того, сама наукова організація праці слідчого (судді) заснована на різних джерелах (даних психології і фізіології праці, соціології, економіки, передовій судово-слідчій практиці та ін.). За нашим переконанням прав В.П. Бахін, який відмежовує тактику і правила слідчої діяльності. Зокрема, він зазначає, що до організаційних аспектів розслідування відносяться: планування, підготовка до проведення слідчих дій з метою забезпечення їх результативності і ефективності, забезпечення застосування науково-технічних засобів, організація взаємодії з оперативно-розшуковими підрозділами та ін.¹⁰³

Проведене нами анкетування й інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, щодо їхньої думки про те, які галузі наукового знання лежать в основі формування тактичних прийомів, дозволило встановити наступне: 34% опитаних назвали логіку; 76% – психологію; 22% – наукову організацію праці; 8% – педагогіку; 6% – математику; 4% – лінгвістику; 3% – кібернетику; 2% – інше.

Необхідно зазначити, що ізольований розгляд окремих теоретичних джерел є умовним. Воно не означає того, що

¹⁰² Порубов Н.И. Знач. прац. – С. 105, 106.

¹⁰³ Бахін В.П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики. Лекция. – Симферополь, 1999. – С. 9.

тактичні прийоми можуть бути підрозділені за джерелом їх походження. В усіх випадках тактичний прийом має декілька джерел.¹⁰⁴ Так, постановка тих чи інших запитань допитуваному заснована на даних логіки (логічна природа запитання; його вид, форма); психології (запитання є носієм психологічного впливу); лінгвістики (запитання повинно бути правильно сформульовано з точки зору мовознавства). Пред'явлення доказів базується на даних психології (актуалізувати забуте, викрити неправду тощо); логіки (визначеність і послідовність їх пред'явлення); теорії ігор (обрання моменту пред'явлення доказів за допомогою імітації міркувань респондента; прогнозування результату реалізації прийому та ін.).

Джерелом походження тактичних прийомів можуть стати й результати криміналістичних наукових пошуків. Як не дивно, але про це джерело нерідко забувають самі криміналісти, що створює невірне уявлення, начебто криміналістика слугує тільки "провідником", "каналом" проникнення досягнень інших наук у кримінальне судочинство.¹⁰⁵ На даний час криміналістична тактика переростає свій традиційний потенціал, що вимагає не тільки його відновлення, й побудови систем тактичних прийомів, глибокого дослідження закономірностей, що лежать в основі формування останніх, а також розробки нових прийомів та їхніх систем.¹⁰⁶ С.П. Мітричев зазначав, що криміналістика "займається науковим вивченням та узагальненням слідчої практики, і на підставі цього вивчення вона розробляє найбільш наукові мето-

¹⁰⁴ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСИП МВД РФ, 1993. – С.111.

¹⁰⁵ Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997. – С.149.

¹⁰⁶ Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: состояние и тенденции // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. – Одесса: Одесский ун-т, 1993. – С.149.

ди і прийоми розслідування злочинів не тільки в галузі техніки, а й слідчої тактики.”¹⁰⁷

Джерелом тактичних прийомів може бути й безпосередньо слідча чи судова практика. На практику як джерело формування тактичних прийомів неодноразово вказувалося в криміналістичній літературі. Так, Р.С. Белкін зазначає, що за джерелом походження криміналістичні засоби і методи боротьби зі злочинністю можуть бути насамперед результатом розвитку й удосконалення практики боротьби зі злочинністю – оперативно-розшукової, слідчої, експертної, судової.¹⁰⁸ С.Ю. Якушин указує, що слідча практика виступає як основне джерело виникнення тактичних прийомів розслідування.¹⁰⁹ В.П. Бахін пише, що взаємозв'язок криміналістичної тактики і практики боротьби зі злочинністю виявляється у такому: а) практика є основою пізнання і народження нових положень криміналістичної тактики; б) через свої потреби, вивчення яких є завданням криміналістики, практика впливає на вибір напрямків наукових досліджень з метою розвитку й удосконалення практичної діяльності по розкриттю, розслідуванню і запобіганню злочинів; в) практика слугує критерієм істинності розроблювальних рекомендацій.¹¹⁰

Розробка криміналістичних рекомендацій обумовлена запитами практики, їхня доцільність та ефективність перевіряються на практиці.¹¹¹ Судово-слідча практика дозволяє накопичити необхідний емпіричний матеріал,

¹⁰⁷ Митричев С.П. Задачи советской науки криминалистики / Соц. Законность. – М.: Изд-во Известия, 1951. – № 6. – С.13.

¹⁰⁸ Белкин Р.С. Зазнач. праця. – С. 148.

¹⁰⁹ Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. – С.45.

¹¹⁰ Бахин В.П. Понятие, средства и принципы криминалистической тактики // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С.193.

¹¹¹ Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986.

узагальнити своєрідність застосовуваних способів дій, одержати уявлення про її прогалини і помилки, апробувати рекомендації криміналістичної теорії.

У процесі анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України нами було поставлене завдання з'ясувати, з яких джерел практичні працівники одержують інформацію про найбільш ефективні тактичні прийоми провадження процесуальних дій. Результати опитування показали, що 62% слідчих одержують таку інформацію з криміналістичної літератури; 50% – з узагальнень передової практики; 52% – з узагальнень власної практики; 50% – з порад старших колег; 38% – з інформаційних бюлетенів, нарад слідчих і прокурорів; 6% опитаних вказали інше.

У слідчих органів прокуратури і МВС України також було з'ясоване питання про наявність в їхньому розпорядженні необхідної літератури по криміналістичній тактиці. 44% опитаних у своїх відповідях указали на відсутність літератури по даній проблематиці. Ті ж слідчі, що мають літературу по криміналістичній тактиці, відзначили, що вона видана давно (97% опитаних, котрі мають таку літературу).

Отримані дані дозволяють зробити висновок про те, що більшість практичних працівників намагаються одержати інформацію про найбільш ефективні тактичні прийоми з криміналістичної літератури. Разом з тим, така література залишається недоступною багатьом слідчим, є застарілою і не відповідає сучасним вимогам.

Розробка тактичних прийомів, побудова систем (підсистем) останніх неможливі без осмислення їхніх функцій. Визначення функціональної спрямованості тактичних прийомів указує на необхідність з'ясування їхньої ролі та призначення.¹¹²

¹¹² У філософській літературі термін «функція» трактується як вплив одного на інший елемент цілісної системи, а також її взаємодія з іншими системами (речами), що забезпечує її стійке існування (див.: Шептулин А.П. Діалектичний метод познання. – М., 1983. – 320 с.).

Тактичні прийоми виконують різноманітні функції, залежно від особливостей природи процесуальної дії, її цільової спрямованості та ситуаційної обумовленості. Застосування тактичних прийомів передбачає логічну залежність між метою і функціями, для яких вони призначені, і тією слідчою ситуацією, а далі й ситуацією процесуальної дії, у яких вони використовуються.¹¹³

Функції тактичних прийомів можуть бути поділені на загальні (що виходять за рамки ізольованої дії та характерні для низки процесуальних дій) та окремі (які притаманні внутрішньому змістові окремої дії). Дослідження функціонального призначення тактичних прийомів вимагає розгляду специфіки загальних і окремих функцій.

Загальними функціями тактичних прийомів можуть бути: 1) пізнавальна; 2) прогностична; 3) комунікативна; 4) регулятивна. Розглянемо кожен з них окремо.

Пізнавальна функція тактичних прийомів пов'язана з одержанням доказової інформації при виконанні окремих процесуальних дій. Тактичні прийоми за своєю сутністю повинні сприяти пізнанню, переслідувати мету ефективного проведення слідчих і судових дій. Р.С. Белкін зазначає, що тактика процесуальної дії покликана забезпечити їй максимальну ефективність при найсуворішому дотриманні вимог законності. Ефективність процесуальної дії є ступінь реалізації тих можливостей досягнення її цілей, якими вона потенційно володіє.¹¹⁴ Пізнавальна функція складається із застосування таких прийомів (їхніх систем), які відповідно до мети сприяють виявленню інформаційного матеріалу та встановленню істини.

Прогностична функція тактичних прийомів дозволяє слідчому (судді) правильно обрати ті чи інші способи дії,

¹¹³ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. С. 127.

¹¹⁴ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 135.

домогтися реалізації мети процесуальної дії. Діяльність з прогнозування може бути досить якісною, у найбільшому ступені наближати до дійсності тільки у тому випадку, якщо слідчий при її здійсненні дотримується певних вимог: наявність достатніх підстав (знань); відсутність упередженості; правильне використання конкретних методів прогнозування; чітке уявлення про мету прогнозування.¹¹⁵

Прогностична функція тактичних прийомів охоплює три основних напрямки передбачення:

- 1) власних дій слідчим (суддею);
- 2) дій інших учасників процесу розслідування (судового розгляду);
- 3) можливості управління здійснюваною діяльністю.

Р.С. Белкін указує, що евристичне передбачення слугує підставою для прийняття тактичного рішення. У загальній формі є уявленням про можливе змінення слідчої ситуації, її окремих компонентів, що, природно, вимагає від слідчого адекватного реагування.¹¹⁶

Таке передбачення не завжди дає однозначні результати. Прогнозування, яке здійснюється відносно дієвості того чи іншого прийому, буде носити тільки орієнтований характер, а ступінь його дії визначається безліччю чинників, які впливають на конкретну ситуацію проведення певної дії.¹¹⁷

Важливою функцією тактичних прийомів є їх *комунікативна функція*. Дана функція виявляється в процесі спілкування між слідчим (суддею) та іншими учасниками в межах процесуальних дій (під час допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання та ін.). На відміну від звичайної співбесіди, коли довільно обирається тема і відбувається невиму-

¹¹⁵ Дулов А.В. Основы психологического анализа на предварительном следствии, – М.: Юрид. лит., 1973. – С.46.

¹¹⁶ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 160.

¹¹⁷ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Зазнач. праця. – С.22.

шений обмін думками, предмет розмови при допиті (інших вербальних діях), засоби та прийоми спілкування регламентовані законом і положеннями криміналістичної тактики.¹¹⁸

Комунікативна функція тактичних прийомів охоплює такі напрямки:

- 1) встановлення психологічного контакту;
- 2) управління спілкуванням з боку слідчого (судді);
- 3) здійснення психологічного впливу на підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи іншу особу в процесі спілкування;
- 4) одержання слідчим (суддею) необхідної інформації в процесі спілкування.

Регулятивна функція тактичних прийомів передбачає можливість виявляти їх вплив на слідчу ситуацію і ситуацію процесуальної дії, змінювати їх. Правильно обраний тактичний прийом дозволяє регулювати ситуацію в потрібному напрямі (змінювати позицію учасників процесуальної дії, одержувати дані про можливе місцеперебування слідів злочину, способах їх приховування тощо). У процесі використання тактичних прийомів відбувається змінення ситуації, котру вони регулюють.

При розгляді тактичних прийомів завжди звертають увагу на ту обставину, що вони обираються вільно, застосовуються на розсуд слідчого чи судді. Разом з тим, необхідно враховувати можливості саме регулятивної функції тактичних прийомів, пов'язаної з відносною жорсткістю в їх застосуванні, що визначається типовими варіантами регулювання при відповідних їм умовах.

Тактичні прийоми виконують також окремі функції, зумовлені специфікою процесуальної дії, її цільовою і ситуаційною спрямованістю. Окремі функції являють собою диференціацію тих чи інших загальних функцій, пов'язану зі специфікою слідчої чи судової дії (огляду

¹¹⁸ Ратинів А. Р., Ефимова Н. И. Психология допроса обвиняемого. – М., 1988. – С. 52.

місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту тощо).

Так, у процесі допиту загальні функції тактичних прийомів (пізнавальна і комунікативна) знаходять свій прояв у таких окремих функціях, як функція викриття (викриття неправдивої заяви про алібі, встановлення обмови, самообмови тощо); функція спонукання (актуалізація в пам'яті забутого, стимулювання до дачі показань); функція корекції (усунення перекручень при добросовісній помилці, уточнення показань і усунення суперечностей у них). Під час обшуку як окремі функції можуть бути розглянуті діагностична (пов'язана з визначенням добровільності видачі об'єктів обшуку), пошукова (дозволить обрати напрямок пошуку і виявити те, що шукають), усунення протидії особи, що обшуковують, стимулювання її до спілкування, одержання від особи пошукової інформації тощо.

Тактичні прийоми провадження окремих процесуальних дій мають багатфункціональне призначення. У процесі використання вони можуть виконувати різноманітні функції. Зокрема, пред'явлення того чи іншого доказу може бути використано для актуалізації в пам'яті допитуваного забутих обставин, викриття неправди, усунення суперечностей у його показаннях та ін. Тактичний прийом, що стосується аналізу слідів на місці події, дозволяє встановити більш широкий їх діапазон, причинні зв'язки між ними, відтворити подію, що сталася. Зіставлення окремих предметів може бути ефективним при обшуку як у разі відшукування видозмінених (знищених) об'єктів пошуку, так і при пошуку об'єктів, прихованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях.

Окремі тактичні прийоми можуть виконувати ефективно свої функції в різних процесуальних діях. Так, постановка тих чи інших запитань (нагадуючих, доповнюючих, уточнюючих, контрольних тощо) використовується в та-

ких діях, як допит, обшук, пред'явлення для впізнання. Роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування застосовується при допиті, обшуку, слідчому експерименті. Використання можливостей типових аналогів може бути застосовано не тільки у процесі огляду місця події, а й при обшуку.

Видимість функціональної уніфікованості тактичних прийомів створюється схожістю окремих цілей процесуальних дій. Разом з тим, та чи інша слідча (судова) дія завжди накладає свій відбиток на функції тактичних прийомів. Так, функція спонукання (стимулювання) до спілкування може використовуватися не тільки при допиті свідків, обвинувачених чи підсудних, але й при обшуку (хоча при обшуку функція, пов'язана зі стимулюванням обшукуваного до спілкування, набуває специфічного характеру, переломлюється через призму своєрідності пошукової дії).

Окремі функції тактичних прийомів можуть бути поділені на *основні* (які мають переважаюче значення в тій чи іншій процесуальній дії) і *додаткові* (які є не головними, такими, що набувають другорядне значення). Так, при обшуку основною функцією виступає пошукова функція, а додатковою можна вважати функцію стимулювання обшукуваного до спілкування. При допиті в ситуації викриття неправди основною функцією тактичних прийомів виступає функція викриття, а додатковою – виховна функція.

Розгляд функціонального призначення тактичних прийомів дозволяє визначити їх місце та роль у реалізації тієї чи іншої процесуальної дії, встановити порядок їхнього застосування, намітити основи систематизації. Множинність функцій тактичних прийомів, широкий діапазон їх спрямованості показують необхідність комплексного (системного) використання таких прийомів, що сприяє досягненню тих чи інших цілей слідчої (судової) дії.

§ 3. Класифікація тактичних прийомів

Різноманітність тактичних прийомів вимагає їх наукової класифікації. Класифікація визначає систему підпорядкованих понять (класів, об'єктів) і використовується як засіб для встановлення зв'язку між цими поняттями чи класами об'єктів.¹¹⁹ Н.А. Якубович указує на дві причини необхідності класифікації тактичних прийомів: 1) класифікація повинна бути корисною правоохоронним органам, полегшувати обрання потрібного тактичного прийому для застосування його у відповідній слідчій ситуації; 2) класифікація повинна сприяти теоретичному дослідженню природи різних тактичних прийомів, пізнанню закономірностей, що обумовлюють ефект їхнього застосування.¹²⁰ Значення наукової класифікації полягає у тому, що вона передбачає вивчення закономірностей об'єктів і закріплює результати такого дослідження.¹²¹ Таким чином, класифікація тактичних прийомів має науково-пізнавальну і практичну спрямованість.

У криміналістичній літературі здійснюються спроби класифікувати тактичні прийоми. Разом з тим, складність класифікації прийомів визначається великою кількістю підстав, за якими вони можуть бути поділені. З іншого боку, складність полягає в неоднозначності розуміння сутності та змісту тактичного прийому, який є об'єктом класифікаційних побудов.

Аналіз праць з криміналістики свідчить, що існує більше двох десятків підстав класифікації тактичних прийомів.¹²²

¹¹⁹ Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 1998. – С.535.

¹²⁰ Якубович Н.А. Общие проблемы криминалистической тактики // Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С.144.

¹²¹ Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. – С.12.

¹²² До аналогічних висновків дійшло багато криміналістів: Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики / Под ред. А.И. Михайлова. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С.71; Лукашевич В. Г. Основы теории профессионального общения следователя: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 – К., 1993. – С.31; Стояновский М.В. Классификационный подход к криминалистической науке и практике (на примере криминалистической тактики): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – С.10–18.

Але, багатьма авторами за основу класифікаційних побудов часто беруться довільні ознаки, властивості чи положення.

Розглянемо окремі підстави класифікації тактичних прийомів, запропонованих у юридичній літературі. Так, О.М. Васильєв пропонує систему тактичних прийомів, класифікованих за їх природою, певною галуззю науки, до якої включає: 1) тактичні прийоми, які засновані на застосуванні логіки в умовах розслідування; 2) тактичні прийоми по встановленню психологічних відносин слідчого з учасниками слідчих дій; 3) тактичні прийоми по планомірній організації розслідування.¹²³ Власне кажучи, він виділяє три групи прийомів:

1) тактичні прийоми, які засновані на науковій організації праці (планування, розміщення і використання сил, методи дослідження матеріальної обстановки, взаємозв'язок слідчих і оперативно-розшукових дій);

2) тактичні прийоми, які засновані на логіці (слідча версія та індуктивний умовивід);

3) тактичні прийоми, які засновані на використанні даних науки психології (формування психологічного контакту, криміналістичний аналіз показань, психологічна допомога тим, що дають показання, психологічний вплив для подолання негативної позиції осіб, які дають показання).¹²⁴

І.Ф. Герасимов пропонує аналогічну класифікацію тактичних прийомів залежно від їх наукового обґрунтування. Він виокремлює такі групи тактичних прийомів:

1) засновані на положеннях логіки (висування версій, виведення з них логічних наслідків, логічний аналіз показань допитуваних, використання суперечностей у показаннях, аналіз обстановки місця події та ін.);

2) засновані на положеннях психології (прийоми по вста-

¹²³ Васильєв А.Н. Тактика отдельных следственных действий. – М.: Юрид. лит., 1981. – С.10–19 (Виб-чка следователя).

¹²⁴ Васильєв А.Н. Следственная тактика. – М.: Юрид. лит., 1976. – 200 с.

новленню психологічного контакту, врахування даних про особу допитуваного, деякі прийоми, що застосовуються при обшуку, прийоми психології відносин та ін.);

3) такі, що враховують досягнення науки організації управління і праці (усі питання планування розслідування, організації взаємодії, організаційні аспекти складних слідчих дій тощо);

4) такі, що враховують досягнення низки наук (наприклад, рекомендації психології і педагогіки по справах неповнолітніх).¹²⁵

Деякі автори при інтерпретації запропонованих вище класифікацій, виокремлюють наступні тактичні прийоми:

1) логічні (побудова слідчих версій, прийоми їх перевірки тощо);

2) психологічні (формування психологічного контакту, прийоми надання допомоги при пригадуванні, метод спостереження за власником приміщення, яке обшукується, та ін.);

3) організаційні (прийоми планування розслідування й окремих слідчих дій).¹²⁶

Зазначені класифікації тактичних прийомів за джерелом їх походження є спірними за такими міркуваннями:

1) у даних класифікаціях як тактичні прийоми називаються й такі, котрі не можуть бути віднесені до них (слідча версія, планування, розміщення та використання сил тощо);

2) такі класифікації демонструють окремі джерела формування тактичних прийомів й тому мають чисто теоретичне, а не практичне значення;

3) вони є однібічними, тому що не охоплюють усі можливі джерела формування тактичних прийомів;

4) підстава таких класифікацій є недостатньо суворою,

¹²⁵ Герасимов И.Ф. Общие вопросы криминалистической тактики //Криминалистика: Учебник для вузов /Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 225.

¹²⁶ Гусаков А.Н., Филющенко А.А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 13.

оскільки у всіх випадках тактичний прийом має кілька джерел¹²⁷. В основі будь-якого тактичного прийому лежать положення декількох галузей наукового знання;

5) у цих класифікаціях до тактичних прийомів віднесені не тільки окремі способи дії, а й методи, і навіть цілі напрями діяльності слідчого (формування психологічного контакту, психологічна допомога допитуваним, усі питання планування розслідування, організаційні аспекти складних слідчих дій та ін.);

6) окремі прийоми у класифікаціях чітко не визначені (деякі прийоми, що застосовуються при обшуку, прийоми щодо встановлення психологічного контакту та ін.).

Прийоми, виокремлені за ознакою заснованості на даних тієї чи іншої науки, поділяються окремими авторами на різні підвиди. Зокрема, В. Я. Колдін і М.О. Селіванов як підстави для угруповання прийомів, що базуються на даних психології, називають:

1) створення сприятливих умов для найкращого прояву психічних здібностей, важливих в аспекті завдань розслідування (активізація спогадів допитуваного за асоціацією подій; проведення допиту на місці розслідуваної події та ін.);

2) використання психологічної реакції суб'єкта на дії слідчого (пред'явлення на допиті речового доказу; постановка перед допитуваним контрольних (критичних) запитань у числі нейтральних; інтенсифікація пошуку прихованих предметів у місцях, наближення до яких підсилює хвилювання обшукуваного та ін.);

3) використання передбачуваної дії, раніше виконаної суб'єктом, з урахуванням його психологічних особливостей (ретельне обстеження при обшуку об'єктів, пов'язаних із професією обшукуваного; акцентування уваги при огляді

¹²⁷ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 111.

місця події на викривлених ознаках, характерних для дій інсценувальника тощо;

4) навмисне спонукання до певної поведінки (наприклад, до дачі правдивих показань) шляхом використання психічних властивостей суб'єкта (навмисне створення умов для прояву стереотипної поведінки, зокрема, раптовий повторний обшук з метою перевірки припущення про переховування речей у вже обстежені місця; викликати в обвинуваченого бажання наслідувати достойній людині або підтвердити думку слідчого про її достоїнства та ін.).¹²⁸

Спроби виокремлювати підвиди в класифікації тактичних прийомів, яка заснована на джерелах їх походження, не знімає проблеми. Крім того, запропоноване групування тактичних прийомів, яке базується на даних психології, відрізняється фрагментарністю і не має стрункості побудови. Сама підстава даної класифікації є недостатньо суворогою. Такі прийоми, як пред'явлення доказів у процесі допиту, постановка тих чи інших запитань й інші засновані на даних не тільки психології, а й логіки, теорії ігр, лінгвістики.

М.О. Селіванов вважає, що класифікація тактичних прийомів може бути здійснена: 1) за ступенем спільності тактичних прийомів; 2) за ступенем їх складності; 3) за видами наук, на яких вони засновані. Так, за ступенем спільності виокремлюються такі тактичні прийоми: версія (слідча), планування розслідування, дача завдань оперативно-розшуковим органам, використання при розслідуванні допомоги громадськості; за ступенем складності прийоми поділяються на складні (комплекс, сполучення декількох простих прийомів, що забезпечують досягнення певної мети, що має тактичний характер) і прості (еле-

¹²⁸ Колдин В.Я., Селиванов Н.А. Общие понятия и принципы следственной тактики и криминалистической техники // Криминалистика социалистических стран / Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С.93.

ментарні); за видами наук, на яких вони засновані: НОП, логіки, психології та ін.¹²⁹

Більш широкі підстави класифікації тактичних прийомів пропонує В.С. Комарков. Так, за значенням для процесу розслідування він вирізняє загальні тактичні прийоми (планування, версирування, використання можливостей оперативно-розшукової діяльності і допомоги громадськості); тактичні прийоми окремих слідчих дій та їх груп (огляду, обшуку, допиту тощо). Стосовно послідовності слідчої дії розрізняють прийоми підготовки, виконання, фіксації, оцінки і перевірки результатів слідчої дії. За характером наукових положень, що використовують у їх формуванні та реалізації (прийоми логічні і психологічні). За рівнем складності – прості, складні і так звані “тактичні операції”.¹³⁰

Не можна погодитися з такою підставою класифікації тактичних прийомів, як ступінь їх спільності, тому, що автори як тактичні прийоми називають не окремі способи дій, а загальні положення криміналістичної тактики (планування розслідування, слідчу версію тощо), використання можливостей оперативно-розшукової діяльності і допомоги громадськості. За своєю сутністю тактичний прийом набагато вужче розглянутих напрямків діяльності.

Викликає заперечення класифікація тактичних прийомів за рівнем їх складності (складні і прості). Зокрема, В.Я. Колдін і М.О. Селиванов зазначають, що складний прийом являє собою комплекс, сполучення декількох простих прийомів, які забезпечують досягнення певної мети, що має тактичний характер.¹³¹ Своєрідну позицію займає Р.С. Белкін, який розділяє тактичні прийоми за їх змістом

¹²⁹ Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. – М.: Юрид. лит., 1982. – С.85–92.

¹³⁰ Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб. пособие. – Х., 1975. – С.12, 13.

¹³¹ Колдін В.Я., Селиванов Н.А. Общие понятия и принципы следственной тактики и криминалистической техники //Криминалистика социалистических стран / Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С.92.

на діяльнісні (операційні) і поведінкові. Перші являють способи дії слідчого для досягнення поставлених цілей, інші – лінію поведінки, яка рекомендується йому.¹³² За нашим переконанням, складні (чи поведінкові) прийоми є не що інше їх системи (чи, як їх іноді називають у криміналістичній літературі, тактичні комбінації). Система ж тактичних прийомів є самостійною категорією криміналістичної тактики.

Заслуговує на увагу спроба В.С. Комаркова класифікувати тактичні прийоми стосовно до тих слідчих дій, для яких вони призначені (тактичні прийоми огляду, обшуку, допиту тощо). Разом з тим, автор не називає конкретні способи дії, які були б найбільш ефективними для тієї чи іншої слідчої дії. На нашу думку, така підстава класифікації вимагає її подальшої диференціації.

Дискусійні погляди щодо існування двох тактик – криміналістичної та процесуальної – дозволили окремим авторам класифікувати тактичні прийоми на передбачені законом (обов'язкові чи факультативні) та не передбачені кримінально-процесуальним законом.¹³³ Так, Г.Г. Зуйков пише, що певну частину тактичних прийомів, які є предметом слідчої тактики, складають правила тактичного характеру, викладені в нормах кримінально-процесуального права, застосування яких віднесено на розсуд слідчого.¹³⁴ В.С. Кузьмічов та Г.І. Прокопенко відповідно до законодавчої регламентації розрізняють обов'язкові тактичні прийоми (передбачені законом і обов'язкові для виконан-

¹³² Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С.111; Белкин Р.С. Криминалистика: Учебный словарь-справочник. – М.: Юристъ, 1999. – С.91.

¹³³ Шаламов М.П. Некоторые проблемы советской криминалистики. – М.: ВЮЗИ, 1965. – С.27.28.

¹³⁴ Зуйков Г.Г. Общие положения следственной тактики // Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 279.

ня) і рекомендаційні (передбачені чи непередбачені законом і застосування яких залежить від слідчого).¹³⁵ Такі класифікації засновані на розумінні тактичного прийому, який може міститися в нормах закону. Разом з тим така точка зору не зовсім правильна. У цьому плані Н.А. Якубович справедливо зауважує, що навряд чи можна погодитися з такою класифікацією, тому що сприйнятті кримінально-процесуальним законом тактичні прийоми і технічні правила розслідування набувають правову природу, утрачаючи тим самим свій криміналістичний, тобто рекомендаційний характер.¹³⁶

С. Ю. Якушин приводить класифікацію тактичних прийомів, в основу якої закладає їх цільову спрямованість у збиранні доказової інформації. Тактичні прийоми провадження слідчим дій він поділяє на п'ять груп:

- 1) виявлення і збирання доказової інформації;
- 2) фіксація доказової інформації;
- 3) перевірка, аналіз і оцінка отриманої інформації;
- 4) використання отриманої доказової інформації під час подальшого розслідування;
- 5) прийоми, безпосередньо не спрямовані на роботу з доказовою інформацією (виклик особи в слідчі органи, попередження про кримінальну відповідальність за дачу свідомо неправдивих показань і відмову від дачі показань, роз'яснення сутності підозри, пред'явлення обвинуваченому висновку експерта, ознайомлення потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача й обвинуваченого з матеріалами справи при закінченні розслідування та ін.).¹³⁷

¹³⁵ Кузьмічов В.С., Прокопенко Г.І. Криміналістика: Навч. посібник / За заг. ред. В.Г. Гончаренка та Є.М. Моїсєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 188.

¹³⁶ Якубович Н.А. Теоретические основы предварительного следствия: Учеб. пособие. – М.: РИО ВШ МВД СССР, 1971. – С. 65.

¹³⁷ Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. – С. 14, 15.

Дана класифікація є спірною і викликає критичні зауваження за такими міркуваннями:

1) запропонована класифікація виокремлює групи тактичних прийомів досить високого ступеня спільності й тим самим утруднює її практичне використання;

2) не можна погодитися з думкою автора про те, що така класифікація охоплює більшість тактичних прийомів, тому що автор не називає конкретних прийомів у чотирьох з п'яти груп;

3) розглянута класифікація обмежує функціональну спрямованість тактичних прийомів тільки їх пізнавальною функцією. Вона звужує можливості тактичних прийомів межами доказової інформації;

4) незрозуміло, які тактичні прийоми мав на увазі автор стосовно до проведення слідчим дій, спрямованих на фіксацію, перевірку, аналіз і оцінку доказової інформації;

5) до тактичних прийомів автор помилково відносить окремі кримінально-процесуальні положення і навіть дії (виклик особи в слідчі органи, попередження про кримінальну відповідальність за дачу свідомо неправдивих показань і відмовлення від дачі показань, ознайомлення потерпілого з матеріалами справи при закінченні розслідування тощо).

К.К. Фахрутдінов залежно від ступеня ефективності поділяє тактичні прийоми на неефективні, малоефективні, середньоефективні і високоефективні.¹³⁸ Така класифікація тактичних прийомів викликає критичне до неї ставлення. За самою своєю сутністю тактичний прийом – це найбільш раціональний і ефективний спосіб дії. С.Ю. Якушин пише, що використання ознаки ступеня ефективності як підстави класифікації породжує сумнів, оскільки той самий прийом залежно від особливостей слідчої ситуації і

¹³⁸ Фахрутдінов К.К. К исследованию эффективности тактических приемов допроса // Вопросы эффективности советского уголовного процесса. – Казань: Изд-во Казанского ун-та. – С.123, 124.

досвіду слідчого в одному випадку може виявитися високоєфективним, а в іншому – неефективним.¹³⁹ Справді, не можна класифікувати тактичні прийоми за цією підставою, тому що будь-який тактичний прийом повинен бути ефективним, якщо він правильно використовується.

Окремі класифікації тактичних прийомів, що запропоновані в криміналістичній літературі, мають локальний характер. Зокрема, деякі автори пропонують класифікації тактичних прийомів, заснованих на психологічному впливі слідчого. В одному випадку це будуть конкретні дії по обстеженню і впливу на матеріальну обстановку (під час огляду місця події, обшуку, слідчого експерименту та ін.). В іншому – об'єктом впливу будуть інтелектуально-вольові якості учасників досудового слідства. Характер, умови, межі і сила впливу на об'єкти різні і фактично, і процесуально.¹⁴⁰ Так, І.Є. Биховський поділяє тактичні прийоми психологічного впливу на чотири групи:

- 1) спрямовані на приховування намірів слідчого щодо цілей впливу;
- 2) спрямовані на створення перебільшеного уявлення про поінформованість слідчого щодо обставин вчиненого злочину і наявності у нього доказів, які викривають;
- 3) спрямовані на створення уявлення про те, що інші учасники дали правдиві показання;
- 4) спрямовані на виявлення схованих об'єктів та осіб, що переховуються.¹⁴¹

До цієї класифікації М.П. Хайдуков додає ще одну групу – прийоми, спрямовані на створення зменшеного уявлення про поінформованість слідчого щодо відомостей, до-

¹³⁹ Якушин С.Ю. Знач. праця. – С.13.

¹⁴⁰ Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики /Под ред. А.И. Михайлова. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С.83.

¹⁴¹ Быховский И.Е. Процессуальные и тактические вопросы системы следственных действий. – М., 1975. – С.223, 224.

статніх для викриття у неправді недобросовісних учасників та розслідування злочинів у цілому.¹⁴²

Дослідження проблем психологічного впливу у судово-слідчій практиці заслуговує на увагу. Разом з тим, запропонована класифікація не є універсальною, вона намічає лише деякі напрями у використанні прийомів психологічного впливу. Різний характер впливу - переконання, викриття, ігнорування реакцій на застосовувані прийоми, звернення до моральних ідеалів, роз'яснення правових наслідків поведінки особи й інших прийомів, арсенал яких надзвичайно різноманітний, визначається наявністю доказової інформації, конкретною ситуацією, рівнем комунікативних відносин, установлюваних слідчим, що обирається ним у кожному випадку "ролю".¹⁴³ Класифікація тактичних прийомів, яка рекомендується І.С. Биховським, не містить указівки конкретних переліків способів дії у тій чи іншій групі. Однак пропозиція автором найменувань груп тактичних прийомів (зокрема, спрямовані на створення перебільшеного уявлення про поінформованість слідчого щодо обставин вчиненого злочину і наявності у нього доказів, що викривають, чи спрямовані на створення уявлень про те, що інші учасники дали правдиві показання) дозволяє зробити висновок про характер способів дії, що неминуче будуть засновані на елементах неправдивої інформації та введення допитуваного в оману.

Класифікацію тактичних прийомів, яка ґрунтується на особливостях механізму впливу на учасників слідчої дії, зумовлених характером відповідних тактико-психологічних способів (методів), які забезпечують спонукання осіб до певної поведінки, пропонує Є.О. Москвін. При цьому він розрізняє: 1) тактичні прийоми переконання: пряме пере-

¹⁴² Хайдуков Н.П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц. – Саратов, 1984. – С.96.

¹⁴³ Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы: деятельности следователя. – К.: РИО МВД СССР, 1973. – С.103, 104.

конання; непряме переконання; 2) тактичні прийоми навіювання: гіпноз; 3) тактичні прийоми примусу: категорична вимога; попередження (застереження); заборона; 4) тактичні прийоми прикладу: прийоми, засновані на формі особистого прикладу слідчого; прийоми, засновані на формі повідомлення учаснику слідчої дії про позитивні дії інших осіб; прийоми, засновані на опублікованій слідчій, прокурорській, адвокатській та судовій практиці¹⁴⁴.

Пропонована класифікація є спірною. Оскільки автор до тактичних прийомів відносить методи впливу. У деяких випадках не зрозуміло, яким чином ці методи впливу перетворюються на тактичні прийоми і на які саме. Негативним є те, що автором до тактичних прийомів віднесені й недопустимі методи впливу (гіпноз).

Тактичні прийоми можуть бути згруповані і за такою підставою, як вид слідчої або судової дії, при проведенні якої відповідні прийоми знаходять виняткове чи переважне застосування.¹⁴⁵ Використання тактичних прийомів під час тієї чи іншої процесуальної дії відрізняється специфікою, обумовленою своєрідністю природи такої дії.¹⁴⁶ Існують тактичні прийоми, застосовувані в процесі огляду місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту, очної ставки та ін.

Інтерес являють спроби розмежувати тактичні прийоми за діапазоном їх застосування. І.Ф. Герасимов зазначає, що насамперед це прийоми, які можуть застосовуватися при провадженні всіх чи багатьох слідчих дій. Їх можна вважати загальними (наприклад, прийоми по встановленню психологічного контакту, по раціональній організації праці слідчого та ін.). Існує також багато прийомів, які характерні для конкретних слідчих дій (наприклад, так-

¹⁴⁴ Москвин Е.О. Тактический прием. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С. 31, 32.

¹⁴⁵ Колдин В.Я., Селиванов Н.А. Общие понятия и принципы следственной тактики и криминалистической техники // Криминалистика социалистических стран / Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 93, 94.

тика слідчого огляду, спостереження за обшукуваним при обшуку, використання суперечностей у показаннях при допиті, повторення дослідів при слідчому експерименті та ін.). Такі прийоми можна вважати окремими чи спеціальними.¹⁴⁷

Не піддаючи принциповій критиці названі тактичні прийоми, необхідно зазначити, що такий розподіл має певне значення, тому що дійсно окремі тактичні прийоми можуть бути використані у декількох процесуальних діях (постановка тих чи інших запитань, аналіз слідів й іншої матеріалізованої інформації, використання типових аналогів тощо), інші, навпаки, є характерними тільки для конкретних дій (допит на місці події, орієнтація на професійні (чи інші) навички обшукуваного при визначенні місця приховування та ін.).

Ситуаційність тактичних прийомів дозволила окремим авторам виокремити і відповідні підстави їх класифікації. В.І. Комісаров пише, що підставою розробки та класифікації тактичних прийомів можна вважати ситуації (тактичні, процесуальні, фактичні – конфліктні, безконфліктні та ін.), що здійснюють суттєвий вплив на універсальність усієї системи слідчої тактики.¹⁴⁸ Так, стосовно до допиту тактичні прийоми прийнято класифікувати на тактичні прийоми у безконфліктній ситуації і ситуації конфліктній.¹⁴⁹

Класифікація тактичних прийомів залежно від ситуацій,

¹⁴⁶ Зокрема, деякі автори, досліджуючи отримання і перевірку показань, поділяють тактичні прийоми залежно від виду слідчої дії (допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання, перевірка показань на місці) і пропонують різні способи дій, які є найбільш раціональними та ефективними (див.: Леви А.А., Пичкалева Г.И., Селиванов Н.А. Получение и проверка показаний следователем. Справочник. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 14-23; 32,33; 45-54; 69-73).

¹⁴⁷ Герасимов И.Ф. Общие вопросы криминалистической тактики //Криминалистика: Учебник для вузов /Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 225, 226.

¹⁴⁸ Комиссаров В.И. Знач. праця. – С. 83.

¹⁴⁹ Карнеева Л.М., Соловьев А.В., Чувилов А.А. Допрос подозреваемого и обвиняемого. – М., 1969. – С. 37-64.

у яких вони застосовуються, дозволяє глибше пізнати можливості їх реалізації, визначити доцільність їх використання за певних умов, простежити їх ефективність у тих чи інших випадках. Така підстава класифікації прийомів виступає передумовою не тільки їх поділу, а й об'єднання останніх відповідно до різних слідчих (судових) ситуацій та ситуацій процесуальної дії.

Декілька підстав класифікації тактичних прийомів рекомендує В.І. Комісаров. До таких він відносить наступні:

- 1) джерело походження прийомів;
- 2) їх цільову спрямованість (пошук, оцінка, використання інформації);
- 3) спосіб реалізації (реалізується одноосібно слідчим, групою осіб або за посередництвом інших осіб);
- 4) характер інформації, яку має слідчий;
- 5) об'єкт впливу (матеріальне середовище або психологія взаємин);
- 6) типові слідчі ситуації, що впливають на реалізацію прийомів.¹⁵⁰

Підстави класифікації тактичних прийомів, сформульовані В.І. Комісаровим, відзначаються в юридичній літературі як найбільш удачі.¹⁵¹ Однак, намітивши загальні підстави класифікації тактичних прийомів, В.І. Комісаров не просунувся далі й не запропонував розгорнуту їх класифікацію із зазначенням конкретних прийомів.

У сучасній криміналістичній теорії здійснюються спроби щодо подальшого удосконалення класифікації тактичних прийомів. Так, В.Г. Лукашевич пропонує класифіку-

¹⁵⁰ Комиссаров В.И. Актуальные проблемы следственной тактики: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09 – М., 1989. – С.16; Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики /Под ред. А.И. Михайлова. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 71–85.

¹⁵¹ Хахимов Н.А. Гносеологическая сущность следственных действий //Криминалистические проблемы расследования преступлений. – Красноярск: Красноярский ун-т, 1992. – С. 13.

вати тактичні прийоми на трьох рівнях: 1) методичному; 2) тактичному – стосовно окремих слідчих дій; 3) ситуаційному – стосовно певної процесуально-тактичної ситуації, розглядаючи їх зі змістовного і процедурного (ритуального) боків як види й окремі акти спілкування слідчого з учасниками розслідування.¹⁵² Така пропозиція вимагає більш ретельного розгляду.

На методичному рівні В. Г. Лукашевич виокремлює шість груп тактичних прийомів:

1) попередньої перевірки заяв та повідомлень про злочини, прийняття процесуально-обґрунтованих і тактично доцільних рішень;

2) висування та дослідження версій;

3) планування та перевірки версій;

4) збирання, дослідження, оцінки і використання доказів;

5) організації взаємодії слідчого й органа дізнання;

6) розшукової діяльності слідчого.

На тактичному рівні провадження окремих слідчих дій автор виокремлює кілька класифікаційних систем. Одна, згідно з трьома основними групами способів збирання доказів (слідчих дій) і видами джерел інформації, поєднує:

1) прийоми впливу на інтелектуально-вольову сферу підслідних з метою одержання від них показань. Це прийоми вербального спілкування, що базуються на розпиті, розповіді, демонстрації, жестикуляції, міміці, відтворенні графічними засобами;

2) прийоми впливу на матеріальну обстановку (речі) з метою виявлення матеріально-фіксованих слідів злочинів. Вони пов'язані з використанням органів чуттів людини (спостереження, пошук, зіставлення, вимір);

3) прийоми, засновані на комплексному використанні прийомів вербального спілкування й органів чуттів.

¹⁵² Лукашевич В.Г. Основы теории профессионального общения следователя: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09. – К., 1993. – С. 31–33.

Друга класифікаційна система даного рівня може бути побудована, виходячи зі стадій (послідовності розгортання) слідчої дії. Вона формує тактичні прийоми:

- 1) підготовки до слідчої дії;
- 2) встановлення (підтримання) психологічного контакту;
- 3) управління спільною діяльністю чи обміном інформацією;
- 4) завершення слідчої дії, її фіксації й оцінки.

На рівні процесуально-тактичних ситуацій автор виокремлює групи тактичних прийомів, пов'язаних з провадженням вербальних слідчих дій:

- 1) одержання достовірної інформації та її уточнення;
- 2) надання допомоги особам, що дають показання, з метою відновлення у пам'яті забутого і правильного відтворення сприйнятого;
- 3) встановлення суперечностей у показаннях і розбіжностей з іншими доказами;
- 4) визначення істинності чи неправдивості показань;
- 5) перевірки заяв про алібі;
- 6) спрямовані на викриття неправди і подолання позиції, спрямованої на дачу неправдивих показань і самообмови;
- 7) спрямовані на утворення певних уявлень і таких, що спонукають допитуваного до дії в бажаному для слідства напрямку;
- 8) подолання заперечування (відмови від дачі неправдивих показань) та змінення позиції.¹⁵³

Розглянута трирівнева класифікація тактичних прийомів викликає заперечення за такими аргументами:

- 1) виокремлення в класифікації тактичних прийомів перерахованих трьох рівнів є довільним і не відображає закономірностей такої їх побудови; назва рівнів (методичний, тактичний, ситуаційний) уявляється невдалим;
- 2) групи тактичних прийомів, зазначені на методично-

¹⁵³ Лукашевич В.Г. Зазнач. праця. – С. 32, 33.

му рівні, відображають фактично всю діяльність слідчого. Поділивши на шість різних груп цю діяльність, В.Г. Лукашевич не назвав жодного тактичного прийому;

3) класифікаційна система тактичних прийомів, заснована на стадіях слідчої дії, вважається спірною, тому що незрозуміло, наприклад, які тактичні прийоми може охоплювати підготовка до слідчої дії або її завершення, фіксація й оцінка;

4) при визначенні прийомів на тактичному рівні зазначаються й такі, як спостереження, вимір, прийоми, що базуються на жестикуляції, міміці тощо, з чим не можна погодитися;

5) на ситуаційному рівні пропонується тільки спроба класифікації ситуацій допиту та не вказуються найбільш оптимальні тактичні прийоми, стосовно до яких необхідно було б сформулювати відповідні системи (підсистеми) останніх;

6) здійснюючи класифікацію тактичних прийомів, В.Г. Лукашевич насправді намагається з'ясувати критерії їх об'єднання, групування;

7) така класифікація є складною за своєю структурою, що утруднює її осмислення і практичне використання.

Класифікація тактичних прийомів повинна сприяти пізнанню їх сутності у всіх різновидах, визначенню закономірних зв'язків між ними, встановленню їх властивостей та ознак. Підставою класифікації має слугувати певна об'єктивна закономірність, яка дозволяє поділяти тактичні прийоми на ті чи інші види, відносити їх до визначеної групи.

На нашу думку, певний інтерес і практичне значення становлять такі підстави класифікації тактичних прийомів:

1) за видом процесуальної дії: *тактичні прийоми огляду місця події* (аналіз окремих слідів на місці події; моделювання події, що відбулась; зіставлення модельованої події та реальної картини місця події; аналіз ознак знищення слідів; зіставлення інформації місця події з типовими

аналогами та ін.); *тактичні прийоми допиту* (постановка різних видів запитань; пред'явлення речових та письмових доказів; оголошення показань окремих осіб; допит на місці події; демонстрація перспектив ситуації, що склалася; переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування; бесіда на сторонню тему або на тему, що цікавить, та ін.); *тактичні прийоми обшуку* (залучення обшукуваного до діяльності слідчого; словесна розвідка; зіставлення виявленого з ознаками того, що шукається; аналіз ознак предмета пошуку; постановка обшукуваному уточнюючих запитань; використання можливостей типових аналогів тощо); *тактичні прийоми інших процесуальних дій*;

2) за діапазоном використання: *тактичні прийоми, які використовуються під час провадження тільки окремих слідчих (судових) дій* (допит на місці події; орієнтація на професійні навички обшукуваного тощо); *тактичні прийоми, які використовуються у декількох (багатьох) процесуальних діях* (постановка тих чи інших запитань; використання типових аналогів; аналіз слідів, предметів, їх ознак тощо);

3) за об'єктом спрямованості (або сферою реалізації): *тактичні прийоми, спрямовані на здійснення впливу на людину* (роз'яснення важливості правдивих показань; постановка контрольних, нагадуючих, доповнюючих та інших запитань; демонстрація фотознімків; оголошення висновків експертиз або результатів слідчих дій та ін.); *тактичні прийоми, спрямовані на дослідження матеріального середовища* (аналіз слідів, предметів, їх ознак, розміщення; використання уявної реконструкції окремих елементів події; моделювання з метою відтворення події, що відбулась; зіставлення слідів, виявлених на місці події та ін.);

4) за ситуаційною варіантністю (тактичні прийоми, які диференціюються залежно від ситуації процесуальної дії). Так, у ситуації повідомлення неправдивих показань під час допиту можуть бути виділені такі тактичні прийоми: по-

становка контрольних запитань; пред'явлення доказів; оголошення показань інших осіб; допит на місці події тощо;

5) за характером інформації: *тактичні прийоми, які ґрунтуються на словесній інформації* (бесіда на сторонню тему; роз'яснення значення щиросердого розкаяння; постановка тих чи інших запитань тощо); *тактичні прийоми, які базуються на матеріалізованій інформації* (демонстрація доказів, різної наочної інформації та ін.); *тактичні прийоми, що засновані на логіко-розумовій інформації* (аналіз окремих слідів (предметів); моделювання події, що відбулась; зіставлення інформації місця події з традиційним, природним плином події тощо).

Запропоновані у криміналістичній літературі класифікації тактичних прийомів та їх аналіз свідчать про назрілу необхідність побудови певних систем (підсистем) останніх, котрі полегшать слідчому або судді пошук доцільного способу дії й оптимізують тим самим їх практичну реалізацію.

Правильно зазначав у свій час В.С. Комарков, що сама по собі класифікація тактичних прийомів не являє великої практичної цінності, якщо не має своєю кінцевою метою їх систематизацію – свідоме, цілеспрямоване упорядкування й організацію в метод практичної діяльності.¹⁵⁴

§ 4. Психологічні основи використання тактичних прийомів

Використання тактичного прийому передбачає знання психологічного механізму його реалізації. За своєю спрямованістю тактичні прийоми застосовуються у процесі взаємодії між такими особами і об'єктами: 1) слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (або іншою особою); 2) слідчим (суддею) і речами – носіями матеріальних відображень про злочин та його учасників. Таким чином, може бути виокремлено два види взаємодії: 1) безпосередню взаємодію, у результаті

¹⁵⁴ Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб. пособие. – Х., 1975. – С.13.

якої відбувається вплив на особу, яка вчинила злочин, чи інших осіб (свідків, потерпілих та ін.); 2) опосередковану взаємодію, коли слідчий (суддя) через матеріальні об'єкти одержує інформацію про дії, вчинені злочинцем (Див.: Рис. 1, 2). В.С. Комарков указує, що взаємодія людей під час здійснення слідчих дій може бути не тільки безпосередньою (допит, очна ставка, обшук), а й ускладненою опосередкованими ланками, наприклад, речовою обстановкою місця події (слідчий огляд, перевірка показань на місці та ін.).¹⁵⁵

У психологічній літературі взаємодія розглядається як процес безпосереднього чи опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну обумовленість та зв'язок.¹⁵⁶ Взаємодія осіб, які беруть участь у справі, виявлення і викриття неправди, попередження можливої і подолання реальної протидії диктують необхідність відповідного впливу працівників правосуддя на інших осіб у межах та засобами, установленними законом.¹⁵⁷

Рис. 1. Взаємодія між слідчим (суддею) і речами (матеріальними об'єктами) – опосередкована взаємодія

¹⁵⁵ Комарков В.С. Проблема общения в тактике следственных действий // Вопросы государства и права развитого социалистического общества. – Х., 1975. – С.280.

¹⁵⁶ Психология. Словарь /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С.51.

¹⁵⁷ Ратинов А.Р., Ефимова Н.И. Психология допроса обвиняемого: Метод. пособие. – М., 1988. – С.92.

Рис. 2. Взаємодія між слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (чи іншою особою), – безпосередня взаємодія

В етимологічному сенсі вплив може бути визначений як дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета¹⁵⁸. З позиції філософії вплив (взаємодія) – це найбільш універсальна форма зміни (перетворення) навколишньої дійсності, вид діяльності¹⁵⁹. Більш чітко формулюється поняття впливу в психологічній літературі, котра характеризується як цілеспрямований перенос руху й інформації від одного учасника взаємодії до іншого¹⁶⁰.

У криміналістичній літературі також розпочаті спроби стосовно визначення поняття психологічного впливу та його ролі у судово-слідчій діяльності. Зокрема, В.О. Коновалова вказує, що сутність психологічного впливу визначається комплексом прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особи свідка, обвинуваченого, підозрюваного та вибором найбільш ефективних прийомів

¹⁵⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 160.

¹⁵⁹ Філософський словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М., 1981. – С. 50, 51.

¹⁶⁰ Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 58.

виконання слідчої дії¹⁶¹. М.І. Порубов пише, що психічний вплив на допитуваного повинен полягати у створенні найбільш сприятливих умов для психічних процесів і прояву позитивних психічних властивостей особистості, у створенні для допитуваного ситуацій, які дозволяють одержувати від нього правдиві показання¹⁶².

В історії кримінального процесу та криміналістики відомі періоди, коли психологічний вплив окремі автори відносили до незаконних заходів, що суперечать праву і моралі. Найбільш послідовно дану позицію відстоював М.С. Строгович¹⁶³.

Разом з тим, у відправленні правосуддя психологічний вплив завжди має місце. Здійснення психологічного впливу не тільки не суперечить характеру діяльності юриста, а й є природним для нього.¹⁶⁴ Кримінальний і кримінально-процесуальний закони забороняють вплив лише в його грубих проявах, у формі насильства, шантажу, погрози. Так, згідно з ч. 3 ст. 22 КПК України прямо заборонено домагатись показань обвинуваченого та інших осіб шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Стаття 373 КК України передбачена кримінальна відповідальність за примушування давати показання.¹⁶⁵

Проблема допустимості засобів впливу на даний час є

¹⁶¹ Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – С. 102.

¹⁶² Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск: Вышэйшая школа, 1978. – С. 53.

¹⁶³ Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. – С. 420.

¹⁶⁴ Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К.: Вища школа, 1990. – С. 241.

¹⁶⁵ У криміналістичній літературі міститься визначення поняття психічне насильство. Так, Б.М. Звонков пише, що під насильством слід розуміти будь-яку дію (або бездію), котра за формою, спрямованістю і інтенсивністю веде до зниження мисленевої активності людини або через виключення волі позбавляє її можливості обрання позиції (див.: Звонков Б.Н. Проблемы этики и психологии расследования // Актуальные проблемы государства и права (Уголовное право, уголовный процесс, криминалистика). – Краснодар, 1976. – Кн.1. – С. 134).

дуже актуальною. О.Р. Ратінов, розглядаючи співвідношення правомірного впливу та насильства, указує, що грань між ними визначається свободою вибору тієї чи іншої позиції, тобто вільного прийняття рішення в умовах впливу і відсутності такого в умовах насильства.¹⁶⁶ А.В. Дулов, характеризуючи психологічний вплив, зазначає, що при цьому не тільки маєтся свобода вибору позиції, а й повинні створюватися умови для викладу своєї позиції, для її вибору. Особа, на яку здійснюється вплив, у всіх випадках залишається повноцінним суб'єктом процесуальних відносин, що обов'язково передбачає свідоме її відношення до всіх дій.¹⁶⁷ В.О. Коновалова та О.М. Сербулов уточнюють, що, на відміну від насильства, вплив має позитивні якості і не несе у собі елементів примусу.¹⁶⁸

У криміналістичній літературі пропонуються критерії допустимості засобів впливу. Так, О.Р. Ратінов і Н.І. Єфімова сформулювали загальні критерії допустимості засобів впливу:

- 1) юридичний (відповідність духу і букві закону, дотримання прав громадян і виконання обов'язків);
- 2) етичний (моральна прийнятність з погляду моралі і норм професійної етики);
- 3) гносеологічний (пізнавальна цінність і наукова обґрунтованість);
- 4) психологічний (урахування психологічних особливостей ситуації спілкування та індивідуальних особливостей її учасників).¹⁶⁹

В.Г. Лукашевич рекомендує змістовні критерії допустимості прийомів управляючого впливу:

¹⁶⁶ Ратінов А.Р. Судебная психология для следователей. - М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. - С. 262-264.

¹⁶⁷ Дулов А.В. Судебная психология. - Минск: Вышэйшая школа, 1975. - С. 165-167.

¹⁶⁸ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. - К.: РИО МВД УССР, 1978. - С.104.

¹⁶⁹ Ратінов А.Р., Єфімова Н.І. Психология допроса обвиняемого: Метод. пособие. - М., 1988. - С. 93, 94.

1) правовий – пов’язаний з необхідністю керуватися при розробці та виборі тактичних засобів впливу, з одного боку, загальними вимогами кримінально-процесуального закону, з іншого, – конкретними приписами норм КПК, що регламентують порядок (правила) провадження окремих слідчих дій і таких, що встановлюють їх особливий процесуальний режим;

2) гносеологічний – призначений для визначення цінзавальної придатності (цінності) тактичних прийомів впливу, кінцевою метою яких є одержання повної і достовірної інформації – встановлення істини у справі;

3) інформаційний – його введення обумовлене інформаційним характером змісту прийомів управляючого впливу;

4) етичний – пов’язаний з вимогами дотримання загальних принципів моралі, що діють у суспільстві, а також специфічних моральних розпоряджень норм професійної етики;

5) тактичний – передбачає при конструюванні тактичних прийомів дотримання визначених, розроблених у криміналістиці рекомендацій та правил;

6) психологічний – покликаний визначати і певною мірою встановлювати межі та цільову спрямованість управляючого впливу, який трансформується тим чи іншим тактичним прийомом.¹⁷⁰

Виокремлення таких критеріїв має важливе значення в плані розмежування психологічного впливу і психічного насильства, визначення передумов у використанні тактичних прийомів.

Термін “психологічний вплив” указує на його цільове спрямування – психіку людини. Будь-яка комунікація, будь-яке спілкування є, передусім, психологічний вплив на співрозмовника.¹⁷¹ У взаємодії кожна людина постає у

¹⁷⁰ Лукашевич В.Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследований, перспективы использования. – К.: Украинская академия внутренних дел, 1993. – С.130–132.

¹⁷¹ Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – С.51.

ролі об'єкта та суб'єкта спілкування. Як суб'єкт вона пізнає інших учасників спілкування, виявляє до них інтерес, а може бути байдужність або ворожість. Як суб'єкт, що вирішує стосовно них певне завдання, вона на них впливає. Одночасно вона виявляється об'єктом пізнання для всіх, з ким вона спілкується. Вона виявляється об'єктом, якому вони адресують свої почуття, на який намагаються вплинути, більш-менш сильно впливати.¹⁷² Спілкування охоплює особливий клас відносин між суб'єктами, де виявляються сприяння або протидія, згода або суперечність, співпереживання чи емоційна глухота.¹⁷³

У процесі розкриття правопорушення юристу доводиться постійно контактувати з правопорушниками й особами, що мають безпосереднє відношення до справи.¹⁷⁴ В.О. Коновалова справедливо вказує, що психологічний вплив як комплекс подразників має соціальну і процесуальну характеристики.¹⁷⁵ Вплив слідчого на психіку осіб, які беруть участь у справі, є одним з елементів слідчої тактики. Слідчий постійно впливає на людей своїми владними розпорядженнями, виховними заходами, процесуальними засобами примусу.¹⁷⁶

¹⁷² Бодалев А.А. Психология о личности. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. — С. 75.

¹⁷³ Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. — Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. — С. 6.

¹⁷⁴ Костицкий М.В. Знач. прац. — С. 241.

¹⁷⁵ У соціальному відношенні психологічний вплив вивчається у колективах та малих соціальних групах, з яких складається колектив, визначається цілями та завданнями, рівнем комунікативних зв'язків, використанням "ролі", що обирається (для впливу) в малій соціальній групі. Процесуальна характеристика психологічного впливу складається з декількох моментів: застосування психологічного впливу у режимі судочинства; відповідність прийомів психологічного впливу вимогам і духу кримінального процесу та судової етики; науковий характер прийомів психологічного впливу (див.: Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. — К.: РИО МВД УССР, 1973. — С. 101, 102).

¹⁷⁶ Ратников А.Р. Судебная психология для следователей. — М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. — С. 163.

У юридичній літературі пропонуються методи психологічного впливу, які можуть бути використані в судово-слідчій діяльності. Так, А.В. Дулов рекомендує такі методи: 1) метод передачі інформації; 2) метод переконання; 3) метод наказу; 4) метод прикладу; 5) метод регульованих спілкувань; 6) метод постановки і варіювання розумових завдань.¹⁷⁷ М.І. Порубов вирізняє існування чотирьох способів словесного впливу: 1) переконання; 2) роз'яснення; 3) навіювання; 4) спонукання.¹⁷⁸ М.В. Костицький для впливу на особу правопорушника вважає за доцільне застосування методів: 1) передачі інформації; 2) навіювання; 3) постановки і варіювання розумових завдань; 4) переконання; 5) рефлексії; 6) психологічних "пасток".¹⁷⁹

Докладне дослідження й аналіз таких методів не входить у предмет даного дослідження. Розробка теорії криміналістичної тактики передбачає необхідність встановлення місця та змісту психологічного впливу в тактичному

¹⁷⁷ А.В. Дулов укладав таке розуміння в сутність перерахованих ним методів: 1) метод передачі інформації – це цілеспрямована передача повідомлень про події, факти, знання. Заздалегідь зібрана та у певному порядку, умовах, способах інформація, що передається, втягує в інтелектуальні, емоційні, вольові процеси особу, на яку здійснюють вплив, перероблюється нею, що й призводить до досягнення запланованої мети впливу; 2) метод переконання – полягає у викладі самих різних доводів, які мають за мету спрямувати або змінити сформовані у тих чи інших осіб погляди, стосунки; 3) метод наказу – є засобом психологічного примусу. Мета примусу (виконання, припинення дій) досягаються тільки у тому випадку, коли використовується й метод наказу, який є різновидом методу навіювання; 4) метод прикладу – може реалізовуватись у кількох варіантах: особистий приклад поведінки, дій; повідомлення про позитивні дії інших осіб; надання можливості особисто сприйняти дію, поведінку інших осіб; 5) метод регульованих спілкувань – полягає у використанні, створенні, регулюванні спілкувань у процесі здійснення правосуддя з метою впливу на особистість; 6) метод постановки і варіювання розумових завдань – основна його сутність зводиться до постановки завдань з метою розвитку, спрямування розумових процесів осіб, на яких здійснюється вплив (див.: Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Высшэйшая школа, 1975. – С. 169–187).

¹⁷⁸ Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск: Высшэйшая школа, 1978. – С.55.

¹⁷⁹ Костицкий М.В. Знач. праця. – С.240.

прийомі. На нашу думку, у тактичному прийомі зміст психологічного впливу полягає в такому:

1) тактичний прийом є носієм психологічного впливу.¹⁸⁰ Він виступає технологічною стороною застосування психологічних методів впливу. Тактичні прийоми є ні що інше, як практична реалізація методів впливу.¹⁸¹

2) психологічні методи впливу не можуть бути застосовні поза тактичними прийомами. Психологічний вплив завжди трансформується в тактичні прийоми.¹⁸² Тактичні прийоми є формою реалізації психологічного впливу.

Вплив під час спілкування (особливо наочно це виявляється при використанні вербальних засобів спілкування) зароджується на мовній основі в психіці одного учасника і передається за допомогою мовних засобів (слова, обороти мови тощо) і експресивно-емоційних проявів (міміка, пантоміміка, розміщення в мові експресивно-значенневих акцентів та ін.) у психіку іншого.¹⁸³ У процесі спілкування одна людина звертається до іншої або з повідомленням, або із запитанням, або пропонує, просить чи наказує що-небудь зробити.

Мовний вплив може бути трьох видів залежно від специфіки психологічного механізму такого впливу: 1) інформування (передача інформації про отримані докази, відомості змушує правопорушника відмовитися від безглузлого заперечування, давати правдиві показання, допомагає відтворити забуті події, позбавляє надії на можливість ухилитися від правосуддя); 2) переконання (полягає у впливі на моральну і правову свідомість правопорушника з метою переосмислення та зміни ним свого відношення до вчиненого, суб'єктивної його оцінки, гальмування небажаної,

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Порубов Н.И. Знач. праця. – С. 53.

¹⁸² Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – К.: РИО МВД УССР, 1978. – С. 106.

¹⁸³ Лукашевич В.Г. Знач. праця. – С. 125.

аморальної поведінки); 3) навіювання (процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний зі зниженням усвідомлення і критичності при сприйнятті та реалізації змісту, що навіюється, з відсутністю цілеспрямованого активного його розуміння, розгорнутого логічного аналізу й оцінки у співвідношенні з минулим досвідом та даним станом суб'єкта).¹⁸⁴

Усна мова слідчого має комплекс властивостей, які дозволяють успішно вирішувати більшість тактичних завдань. Особливостями мови є інтонація, логічний наголос, паузи тощо.¹⁸⁵ Порядок слів і маркери різних типів, разом узяті, і складають граматику, перетворюючи безладний набір слів у речення. Граматика знаходиться між звуками мови, котрі ми чуємо або вимовляємо, і тими значеннями, які пов'язані з цими звуками. Потік звуків, що ми чуємо, стає осмисленим тільки тоді, коли ми "знаємо" (нехай не свідомо) граматику даної мови.¹⁸⁶

Своєрідними сигналами, що передають інформацію між суб'єктами спілкування, виступають паралінгвізми, тобто жести, міміка, рухи тіла, звукові явища, що супроводжують мову людини.¹⁸⁷ Тому психологічний вплив пов'язаний не тільки зі змістом та формою тактичного прийому (постановкою того чи іншого запитання, пред'явленням доказу та ін.), а й з супутніми явищами (інтонацією слідчого (судді), мімічними виразами його обличчя та ін.).

У процесі спілкування тактичні прийоми як носії психологічного впливу переслідують певну мету:

¹⁸⁴ Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. – М.: Главн. ред. вост. лит-ры изд-ва Наука, 1977. – С. 33–40.

¹⁸⁵ Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. – С. 23.

¹⁸⁶ Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. – Пер. с англ. /Под общ. ред. А.А. Леонтьева. – М.: Изд-во Прогресс, 1976. – С. 28.

¹⁸⁷ Смирнова Н.И. О возможности использования паралингвизмов в процессе следствия // Вопросы судебной психологии. – М., 1971. – С. 101–103.

1) діагностика психічних станів осіб, які потрапили у сферу кримінального судочинства;

2) активізація їхніх дій у процесі розслідування та судового розгляду;

3) зміна поведінки і позицій зазначених осіб;

4) одержання необхідної інформації;

5) виховання і перевиховання.

Психологічний вплив, що здійснюється слідчим або суддею, може бути класифікований за такими критеріями:

1) за цільовою спрямованістю впливу (вплив, спрямований на діагностику психічного стану обвинуваченого, свідка або потерпілого; вплив, що сприяє активізації дій окремих учасників кримінального судочинства; вплив, що передбачає зміну поведінки і позиції суб'єкта спілкування; вплив, що має за мету сприяти одержанню інформації; вплив, що має виховну спрямованість);

2) за способом здійснення впливу (вербальний або невербальний);

3) за інтенсивністю впливу (насиченість емоціями, тривалість, стислість тощо);

4) за складністю впливу (психологічно слабкий або, навпаки, що має сильну фіксацію);

5) за інформаційно-пізнавальним призначенням (спонукальний, стимулюючий, примушуючий, коригуючий вплив).

Поділ впливу за інформаційно-пізнавальним призначенням передбачає необхідність більш докладного розгляду окремих його видів. Так, спонукальний вплив використовується в разі, коли необхідно активізувати асоціативні зв'язки з метою пригадування забутого чи змінити позицію обвинуваченого або свідка у разі відмови від давання показань. Стимулюючий вплив сприяє встановленню психологічного контакту, його підтримання і розвитку в процесі спілкування. Вплив примушуючий сприяє повідомленню необхідної інформації, виявленню і викриттю не-

правдивої інформації. Коригуючий вплив дає змогу регулювати процес одержання інформації у процесі спілкування, уточнювати відповідні дані.

Здійснення психологічного впливу під час використання тактичних прийомів передбачає врахування психічних станів осіб, на яких здійснюється такий вплив (обвинувачених, підозрюваних, підсудних, свідків та ін.), визначення їх динаміки і можливості змінення. У криміналістичній та судово-психологічній літературі неодноразово підкреслювалася роль психологічних впливів слідчого (судді) у регулюванні психічних станів тих чи інших осіб.¹⁸⁸ В одних станах спостерігається прискорення, при інших – уповільнення психічної діяльності. Стан налагоджує на певний лад перебіг цих процесів.¹⁸⁹

Разом з тим, у слідчій практиці відомі випадки, коли навіть використання системи доказів, які викривають допитуваного у злочині, не дає очікуваного результату. Це явище можна пояснити лише неадекватністю психічних процесів, що відбуваються у допитуваного в результаті пред'явлення доказів, особливостями його психічного статусу.¹⁹⁰

Процес використання тактичних прийомів передбачає можливість зміни психічного стану суб'єкта спілкування. У цьому аспекті можуть мати місце такі позиції:

1) використання тактичного прийому позитивно впливає на процес спілкування і дає змогу усунути небажані стани психіки;

¹⁸⁸ Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 168, 316; Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 178; Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – С. 101–110; Ямпольский А. В. Изучение психологических особенностей подозреваемого (предварительное сообщение) // Вопросы судебной психологии. – Минск: Изд-во ВГУ, 1970. – Вып.1. – С. 145–162.

¹⁸⁹ Ковалев А.Г. Психология личности. – М.: Просвещение, 1970. – С. 36.

¹⁹⁰ Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб. пособие. – Х., 1975. – С. 46.

2) використання тактичного прийому не змінює психічний стан учасника кримінального судочинства;

3) використання тактичного прийому викликає небажані стани психіки (стан емоційної напруги, страх, фрустрація та ін.).

У своїй практичній діяльності слідчий (суддя) повинен мати знання, які дозволяють розпізнавати найбільш типові ознаки проявів тих чи інших психічних станів, прогнозувати їх виникнення або змінення. У сучасній психолого-педагогічній літературі мають місце рекомендації стосовно діагностики різних психічних станів за допомогою оцінки відповідних мімічних проявів (за виразом міміки особи в цілому; за виразом очей; за мімікою рота тощо).¹⁹¹ Стан людини визначається за її експресивними проявами. Експресія – найбільш інформативний компонент спілкування тому, що дозволяє судити не тільки про відношення людини до того, що відбувається, котре вона хотіла би продемонструвати у конкретній ситуації, а й про ту частину інформації, яку вона хотіла би приховати.¹⁹² Особа експресивно відбиває почуття, тому той, хто говорить, звичайно намагається контролювати або маскувати вирази свого обличчя. У цьому сенсі, наприклад, посмішка може відбивати різні мотиви.

Слідчий або суддя є тими особами, які здійснюють управляючий вплив у регулюванні процесу обміну інформацією при спілкуванні. Обрання тактичних прийомів окремих процесуальних дій залежить від способу мислення слідчого (судді), його професійного і загальноосвітнього рівня.

У криміналістичній тактиці мають місце пропозиції стосовно застосування нетрадиційних засобів психологічного

¹⁹¹ Регуш Л.А. Тренинг педагогической наблюдательности // Вопросы психологии. – М.: Педагогика, 1988. – № 3. – С. 86-92; Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – С.47.

¹⁹² Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С.77.

впливу.¹⁹³ У цьому відношенні інтерес являють рекомендації про використання впливу запаху або музики в процесі допиту.¹⁹⁴ Зокрема, М.М. Китаєв і М.П. Єрмаков зазначають, що застосування запахів при допитах обвинувачених не суперечить кримінально-процесуальному законодавству, не нав'язує обвинуваченому конкретної лінії поведінки, є одним із правомірних способів одержання правдивих показань.¹⁹⁵ О.О. Закатов вказує на доцільність використання музики в процесі допиту з метою встановлення психологічного контакту і розглядає його як тактичний прийом для одержання від допитуваного правдивих показань. Він пише, що внутрішня установка допитуваного на давання неправдивих показань певною мірою може нейтралізуватися впливом улюблених для нього музичних творів.¹⁹⁶ На нашу думку, автори перебільшують значення музики і запахів як засобів впливу; ці фактори можуть виступати не як "способи одержання правдивих показань" чи "тактичні прийоми", а як компоненти, що сприя-

¹⁹³ Дулов А.В. Эмоциональный эксперимент // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Минск: Вышэйшая школа, 1970. – С. 67-73; Звонков В.Н. Проблемы этики и психологии расследования // Актуальные проблемы государства и права. – Краснодар, 1976. – С. 125-136; Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 53, 54; Образцов В.А. Криминалистика: Курс лекций. – М., 1996. – С. 180-221; Образцов В.А. Выявление и изображение преступника. – М.: Юристъ, 1997. – С. 246-280; Образцов В.А. Основы криминалистики. – М.: Юристъ, 1996. – С. 92-129; Слюксова С. Гипноз в праве // Актуальные проблемы борьбы с преступностью. Матер. республ. науч. практ. конф. 14-15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992. – С. 125-128 та ін.

¹⁹⁴ Закатов А.А. Ложь и борьба с нею. – Волгоград: Ниж.-Волж. кн. изд-во, 1984. – С. 120; Китаєв Н.Н., Єрмаков Н. П. О возможности использования музыки при допросе обвиняемого // Проблемы изучения личности участников уголовного судопроизводства. – Свердловск, 1980. – С. 104-109; Китаєв Н.Н., Єрмаков Н.П. Об одном нетрадиционном тактическом приеме допроса // Тактико-криминалистические и процессуальные аспекты предварительного следствия. – Иркутск: Иркутский ун-т, 1991. – С. 106-110.

¹⁹⁵ Китаєв Н.Н., Єрмаков Н.П. Об одном нетрадиционном тактическом приеме допроса // Тактико-криминалистические и процессуальные проблемы предварительного следствия. – Иркутск: Иркутский ун-т, 1991. – С. 110.

¹⁹⁶ Закатов А.А. Знач. праця. – С.120.

ють виникненню тих чи інших емоційних станів допитуваного. Ефективність допиту (як і інших процесуальних дій) залежить не від випадкових моментів, що приводять його до успіху, а від наявності продуманих варіантів тих систем тактичних прийомів, які передбачається використовувати.

З практичної діяльності слідчого (судді) повинні бути вилучені прийоми, що мають характер завуальованого обману;¹⁹⁷ засновані на неправдивій інформації або непоінформованості осіб; такі, що передбачають використання впливу на психіку людини магнітних бурь, екстрасенсорики, гіпнозу тощо. Інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, дозволило встановити, що 9% опитаних практичних працівників намагаються у своїй діяльності використовувати прийоми, засновані на впливі екстрасенсорики, магнітних бурь, гіпнозу. Вони вважають, що такі прийоми повинні давати позитивні результати.

Не можна погодитися з позицією тих учених, що проповідують доцільність використання гіпнозу у кримінальному процесі. Так, досить спірною є позиція В.О. Образцова, який зазначає, що хоча проблема використання гіпнозу у справі боротьби зі злочинністю знаходиться в ембріональному стані, маються все-таки підстави сподіватися на те, що у недалекому майбутньому в російській криміналістиці сформується новий повнокровний напрямок – криміналістична гіпнологія, здатна істотно покращити тактичне оснащення слідчої практики¹⁹⁸.

¹⁹⁷ У криміналістичній літературі питання про використання обману у слідчій діяльності є дискусійним. Так, Р.С. Белкін зазначає, що обман (із дотриманням певних обмежень) слугує одним із засобів подолання протидії розслідуванню. Його допущення – більш або менш адекватна відповідь на розповсюдженість та витонченість протидій, до яких останнім часом звертаються не тільки винуваті у правопорушенні особи, а й інші особи аж до корумпованих представників правоохоронних органів (див.: Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА-ИНФРАМ, 2001. – С. 114; Белкин Р.С. Криминалистика в процессуальной упаковке //Щит и меч. – 10. XII. 1998. – С. 5).

¹⁹⁸ Образцов В.А. Выявление и изобличение преступника. – М.: Юристъ, 1997. – С. 279.

На сьогодні існують різні погляди стосовно використання гіпнозу для розкриття і розслідування злочинів. Так, О.В. Полстовалов пише, що сугестивний вплив під час трансу не надає можливості визнавати отримувану під гіпнозом інформацію доказом по справі. Однак значення гіпнозу для проведення оперативно-розшукових заходів з метою отримання орієнтовної інформації важко переоцінити¹⁹⁹.

У криміналістичній літературі знаходять своє пропонування «нетрадиційні» тактичні прийоми, засновані на біоритмології. Сутність такого «прийому» полягає у тому, що рекомендується використовувати для допиту підслідного дні його психофізіологічної уразливості. У ці дні він менш активний, пригальмований, схильний до вчинення помилок, не притаманних для його звичайної поведінки, тобто знижені захисні функції організму²⁰⁰. На даній підставі Є.О. Москвін робить помилковий висновок про те, що цільове використання біоритмології уявляється можливим, так як цей прийом відповідає усім критеріям допустимості тактичного прийому, тобто він науково обґрунтований, має вибірковість впливу, не суперечить закону та нормам етики²⁰¹.

Тактичні прийоми, що застосовуються при розслідуванні й судовому розгляді, мають вирізнятися високими моральними параметрами, які не допускають приниження особистості або створення обстановки, що психологічно спотворює перспективу об'єктивного судочинства.²⁰² Водночас проведене нами анкетування й інтерв'ювання слідчих прокура-

¹⁹⁹ Полстовалов О.В. Проблемы использования гипноза в ходе осуществления оперативно-розыскных мероприятий // Актуальные проблемы криминалистики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003. – С. 120–123.

²⁰⁰ Москвін Е.О. Тактический прием. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С. 64–66.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: состояние и тенденции // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. – Одесса: Одесский ун-т, 1993. – С.151.

тури і МВС України показує, що 54% опитаних у своїй діяльності застосовують методи незаконного впливу. З них фізичне насильство використовують – 3,7%²⁰³; погрози – 14,7%; обман – 29,8%; введення в оману щодо наявності доказової інформації – 92,6%; культурну відсталість і релігійні забобони – 22,2%; аморальні спонування – 5,5%.²⁰⁴

²⁰³ Тут доцільно згадати слова професора П.П. Преображенського з повісті М. Булгакова “Собаче серце”: “Никого драть нельзя – волновался Филипп Филиппович. – Запомни это раз и навсегда. На человека и на животное можно действовать только внушением” (Булгаков М.А. Избранные произведения: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 483).

²⁰⁴ Про це свідчать також результати й інших досліджень. Так, з метою з’ясувати ставлення працівників органів внутрішніх справ до катувань наукові працівники Національної академії внутрішніх справ в 2001 році опитали 84 службові особи (керівних працівників кримінального розшуку і слідства). Майже всі опитані правильно визначили поняття катування як заподіяння фізичного болю і морального страждання, нанесення побоїв, мордування, залякування й приниження гідності затриманих громадян. 30% опитаних підтвердили, що катування в Україні застосовують досить часто, 36% вважають, що їх застосовують іноді, 33% – дуже рідко і лише 3,5% заперечували такі факти. Серед методів катування, що застосовують в Україні (про які опитані чули), були названі, крім завдання фізичного болю і моральних страждань, нанесення побоїв і тілесних ушкоджень, мордування, залякування, приниження гідності, погрози, глузування, обман, мучення голодом, спрагою, відмова у відправленні природних потреб. (57% опитаних визнали припустимість катувань у виняткових випадках; 77% погодилися з думкою про те, що багато хто в Україні вірить у факт застосування міліцією катувань; 39% вважають, що міліція не може ефективно працювати без застосування час від часу катувань; 32% висловилися за застосування забронених методів допиту, в разі відсутності вибору; 57% вважають, що, за винятками дуже серйозних інцидентів, офіцери повинні захищати один одного в разі виникнення підозри щодо застосування катувань; 45% погодилися, що іноді корисно тимчасово припинити дію принципів захисту прав людини для досягнення блага для всіх; 50% опитаних схиляються до думки, що влада в Україні знає про використання правоохоронними органами методів “третього ступеня”, однак мало що робить для запобігання їх застосуванню; 33% вірять у те, що багато працівників міліції застосовують заходи “третього ступеня” для підсилення закону; 61% опитаних переконані: багато керівників органів міліції України погоджуються з тим, що права можна порушувати або нехтувати ними для належного виконання оперативно-службових завдань, однак не визнають цього; 56% упевнені у тому, що злочинці заслуговують на все, що одержують, і вважають, що більшість населення підтримала б побої або “грубу справедливість” у таких випадках (Беца А. Аргумент «третьей степени» // Зеркало недели. – 2002. – № 45 (420). – С. 6).

У криміналістичній літературі недостатньо висвітлена проблема взаємодії між слідчим (суддею) і речами (носіями матеріальних відображень про злочин та його учасників). До групи нонвербальних процесуальних дій, які застосовуються для одержання інформації від речей, у криміналістичній літературі віднесені: слідчий (судовий) огляд, обшук, виїмка.²⁰⁵ Під час провадження таких дій відсутня безпосередня взаємодія між слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (або іншою особою). Вірніше, така взаємодія може мати місце,²⁰⁶ але вона не є основною.

Тут існують фактично два види взаємодії: 1) ретроспективна взаємодія між особою, яка вчинила злочин (чи іншою особою), і речами (матеріальними об'єктами). При такій взаємодії виникають зміни у речах (матеріальних об'єктах); 2) взаємодія між слідчим (суддею) і зміненими речами (матеріальними об'єктами). Така взаємодія здійснюється внаслідок використання тактичних прийомів, які сприяють одержанню інформації про характер злочину та особу злочинця. Завдання слідчого (судді) полягає у необхідності знайти ті зміни, що відбулися з речами (матеріальними об'єктами).

У процесі здійснення нонвербальних процесуальних дій слідчий (суддя) сприймає обстановку, сліди, предмети тощо. Встановлення за матеріалізованими слідами механізму розслідуваної події, особистостей його учасників та їх психологічних особливостей досягається на підставі дослідження тих змін, що зазнала реальна обстановка у результаті певних дій правопорушників.²⁰⁷ Для того, щоб довідатися про

²⁰⁵ Салтевский М.В. Классификация и общая характеристика следственных действий // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учебник. - К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. - С. 229.

²⁰⁶ На нашу думку, можна говорити про існування й таких процесуальних дій (обшук, слідчий експеримент та ін.), які мають змішаний характер, мають елементи вербальності та нонвербальності.

²⁰⁷ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. - М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. - С. 243.

подію, ми повинні відокремити пов'язані з нею зміни. Зв'язок змін з подією існує об'єктивно.²⁰⁸ Основна сутність пошукової діяльності полягає у вичленюванні з навколишнього середовища інформації, яка є значущою для розкриття злочинів даної категорії.²⁰⁹

Про зміни, що відбулися у матеріальній обстановці, можна судити за результатом ретельного огляду місця події або під час здійснення інших слідчих дій (наприклад, обшуку), коли за розташуванням кожного елемента структури, їх взаємному положенню і взаємозв'язкам встановлюються змінення, які відбулися, та виникали на основі різних закономірностей, властивих тим чи іншим елементам даної структури, і розуміється механізм їх утворення.²¹⁰ Ототожнення того самого об'єкта, який знаходиться в різних станах, або ж дослідження різних станів об'єкта засновано на опосередкованому порівнянні.²¹¹ Разом з тим, як зазначає В.Л. Васильєв, слідчий зіптовхується із сукупністю речей і обставин, які або ніяк не пов'язані одна з одною, або пов'язані таким чином, що не дозволяють відразу знайти шлях розслідування.²¹² Моделювання механізму злочину, виявлення предметів, прихованих злочинцем, складають психологічний процес, що спирається на речові джерела інформації.

У цьому аспекті інтерес являє пропозиція В.І. Попова про так званий "пливучий силует", побудований на умінні

²⁰⁸ Корюкин В.И. Вероятность и информация // Вопросы философии. – М., 1965. – № 8. – С.42, 43.

²⁰⁹ Васильев В.Л. Психологический аспекты раскрытия убийств, совершенных в условиях неочевидности // Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989. – С.88.

²¹⁰ Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973. – С.200.

²¹¹ Кучеров И.Д. Соотношение тождества и различия (на материале криминалистики). – Минск: Изд-во Наука и техника, 1968. – С.185.

²¹² Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Юрид. лит., 1991. – С.142.

слідчого, який спирається на сліди, речі, обстановку місця події, створювати на своєму мозковому екрані як би кінофільмування тих подій, що породили все, що спостерігається під час огляду місця події.²¹³ “Пливучий силует” – це комплексна модель стосовно події, яка відбулася, особливостей взаємодії злочинця і потерпілого, дій щодо приховування слідів злочину, предметів, матеріальних цінностей тощо. Зіставляючи положення, позу трупа, розташування слідів крові та слідів застосування зброї, слідчий викликає на своєму мозковому “екрані” силуети вбивці, потерпілого, які “вчиняють” стосовно до слідів, що спостерігаються, уявлювані слідчим дії.²¹⁴

Слідчий, вирішуючи питання про відносність тих чи інших фактів, повинен, виходячи з відомих йому вже конкретних обставин, уявити собі ту чи іншу ситуацію, в якій даний факт відіграє якусь роль.²¹⁵ У складному формуванні даного процесу психологія виступає у декількох планах, а саме: 1) сприйнятті обстановки місця події; 2) уявному аналізі виявлених слідів і речових доказів; 3) встановленні причинного відношення виявленого до події злочину; 4) створенні уявної моделі події, що сталася.²¹⁶

Психологія використання тактичних прийомів при одержанні інформації від речей передбачає уявний аналіз, який дозволяє відносити сприйняте до об’єктів, що мають значення для справи та містять доказову інформацію.²¹⁷ У

²¹³ Попов В.И. Аспекты совершенствования осмотра и обыска //50 лет советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. – Д., 1972. – С. 38.

²¹⁴ Попов В.И. Психологические аспекты осмотра места происшествия по делам об убийствах //Раскрытие тяжких преступлений против личности: Матер. науч. практ. конф. – М., 1972. – Ч. 1. – С. 75.

²¹⁵ Ратинев А.Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 245.

²¹⁶ Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – С. 79; Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. – С. 159.

²¹⁷ Коновалова В.Е. Зазнач. праця. – С. 82.

цьому зв'язку слідчому (судді) істотну допомогу може надати рефлексивне мислення (імітація мислення і дій суб'єкта), використовуване в процесі провадження тієї чи іншої нон-вербальної процесуальної дії.

Метод рефлексії полягає у тому, що слідчий (суддя) визначає характер поведінки супротивника в конкретній ситуації, аналізує його дії, робить певні висновки. Поняття "рефлексія" охоплює такі процеси, як проникнення людини в явище чужої свідомості, пізнання її людиною і уявлення, "моделювання" цих явищ у своєму внутрішньому світі.²¹⁸ Р.С. Белкін зазначає, що у разі, коли рефлексія стосується предмета спільної діяльності, розвивається особлива її форма – предметно-рефлексивні відносини. У криміналістиці вони слугують базою для передбачення поведінки і дій учасників кримінального процесу, що протистоять розслідуванню, а також підставою для розробки та вибору тих чи інших тактичних прийомів, визначення напрямів розшуку осіб і предметів.²¹⁹

Якщо рефлексивне мислення у своїй загальній схемі дозволяє управляти розумовими процесами, а отже, й діями конфліктної сторони, то у проведенні деяких слідчих дій (огляду місця події, обшуку) ця його функція носить дуже обмежений характер. Це пояснюється, головним чином, тим, що особистість, яка виступає у названих випадках у конфліктній ситуації, не може активно протистояти слідчому, так як своєю колишньою діяльністю (вчиненням злочину або приховуванням у певному місці цінностей) вона закрила собі можливість для створення яких-небудь розумових схем, що визначають дії у майбутньому.²²⁰

²¹⁸ Баранов П.В. Рефлексивное управление и рефлексивная структура решений в играх двух лиц со строгим соперничеством // Проблемы принятия решений. – М.: Мысль, 1976. – С. 127.

²¹⁹ Криминалистика: Краткая энциклопедия / Авт. сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 67.

²²⁰ Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – С. 98, 99.

Слідчий у цих випадках також зазнає певних труднощів, які обумовлені опосередкованою (через сліди, речі, предмети тощо) взаємодією із супротивником. Г.О. Зорін зазначає, що рефлексивне “занурення” укорінює особистість у глибини інтелектуальної та комунікативної культури злочинця, а з іншого боку, надає можливість “злітати” у надрефлексивну позицію, що дозволяє у відриві від партнера, незалежно оглядати підсумкові поля рефлексивного аналізу, випереджати партнера у багатоходових роздумах.²²¹

Під час огляду місця події чи обшуку, слідчий повинен правильно використовувати можливості рефлексивного мислення. Це означає, що він мусить уявляти, не як би він сам діяв на місці злочинця, а з урахуванням психофізіологічних особливостей і соціального статусу злочинця уявляти його дії на місці злочину чи в процесі створення тайників.

Ефективність рефлексивного мислення визначається наявністю даних про особу злочинця, характер злочину, об'єкт посягання та ін. Так, під час обшуку слідчому бажано мати дані про професію обшукуваного, його звички і схильності, захоплення, коло друзів та родичів. Окрім того, інформація, яку одержує слідчий під час тієї чи іншої невербальної процесуальної дії, може непрямо свідчити про певні психічні якості особи злочинця.

Використання рефлексивного мислення є важливою умовою визначення напряму пошуку інформації, збирання доказів, обрання тих чи інших тактичних прийомів процесуальної дії. Рефлексія сприяє встановленню ситуації процесуальної дії, а тому й визначенню тих способів дії (прийомів), які є найбільш доцільними. Імітація мислення і дій злочинця не тільки поширюється на сам факт вчиненого злочину, а й дозволяє припускати його майбутні дії – знищення чи приховування слідів, посилення на фаль-

²²¹ Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 248.

шиве алібі, від'їзд із даної місцевості, фальсифікацію доказів, інсценування події.²²²

Слідчому необхідно також враховувати можливості використання злочинцем рефлексивного управління. Маючи достатній рівень інтелекту, правопорушник може прогнозувати не тільки процедуру прийняття юристом рішення, а й сам процес рефлексивного управління (мислення), особливо, якщо він володіє знанням "теорії ігор".²²³ Як хитрощі злочинців О.Р. Ратінов називає: 1) інсценування одного злочину для приховування іншого; 2) інсценування незлочинної події для приховування вчиненого злочину; 3) фальсифікацію окремих доказів.²²⁴ Більш розгорнуто класифікацію інсценування злочинів (симуляцій злочинів) пропонує Р.С. Белкін. На його думку, інсценування можуть бути класифіковані: за цілями – приховування злочину або некримінальної події (у тому числі аморальної поведінки); за об'єктом – інсценування злочину або події некримінального характеру; окремих деталей чи елементів складу злочину; інсценування інсценувань; за часом – здійснювана до, під час або після вчинення злочину; за суб'єктом – чинена злочинцями(ем) чи іншими особами; за місцем – на місці злочину або в іншому місці; за способом легалізації – розрахована на виявлення за повідомленням виконавця або пов'язаних з ним осіб; розрахована на виявлення сторонніми особами; за тривалістю впливу – розрахована на те, що справжня подія не буде встановлена взагалі; на одержання виграшу у часі (для створення неправдивого алібі, підшукування сховища, приховування викраденого тощо) або інших тимчасових переваг перед слідством; за змістом – інсценування матеріальних слідів події, інсценування

²²² Коновалова В.Е. Знач. праця. – С. 98.

²²³ Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К.: Вища школа, 1990. – С. 250.

²²⁴ Ратінов А.Р. Знач. праця. – С. 251–253.

матеріальних слідів у поєднанні з відповідною поведінкою і повідомленням неправдивих відомостей.²²⁵

Різні інсценування утрудняють процес встановлення справжньої події, не дозволяють виявити всі необхідні сліди, зняття злочину, передбачити їх локалізацію. Тому перед слідчим постає завдання відшукання слідів замаскованого злочину або хоча б ознак знищення цих слідів. Таке положення обумовлює необхідність використання відповідного арсеналу тактичних прийомів (їх комплексів), що дозволить одержувати об'єктивну інформацію.

Можна погодитися з думкою І.М. Лузгіна, який зазначає, що в механізмі злочину залежно від його характеру існує кілька полів. Це можуть бути поля “відкритої”, явної взаємодії матеріальних об'єктів, наприклад, комплекс слідів заподіяння тілесних ушкоджень, підробки документів та інші комплекси. Існують поля і “прихованої взаємодії”. Для кожної з них характерно своє поле, у якому спеціаліст виявляє ознаки взаємодії, фіксує і використовує відповідно до виникаючих завдань: для розшуку, встановлення і доказування обставин злочину, уявного та іншого моделювання.²²⁶ Такі фактори обумовлюють специфіку тактичних засобів, що сприяють досягненню мети процесуальної дії.

Тактичний арсенал слідчого, який може бути використаний у процесі тієї чи іншої слідчої дії, пов'язаний з певними суб'єктивними моментами. У числі останніх, на думку Г.О. Зорина, можуть бути названі:

1) наявність у пам'яті, у стереотипах поведінки системи тактичних прийомів та методів, яким притаманна необхідна кількість і якість;

2) наявність умінь та практичних навичок оптимально-

²²⁵ Криминалистика: Краткая энциклопедия /Авт.-сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 30.

²²⁶ Лузгин И.М. О некоторых аспектах общей теории криминалистики //Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе. – Одесса: Одесский ун-т, 1993. – С. 165-169.

го їх виконання у структурі виконуваної дії під час виявлення, фіксації, вилучення, дослідження й оцінки доказової інформації;

3) наявність у пам'яті моделей типових слідчих помилок, а також навичок стосовно їх прогнозування у конкретній ситуації, запобігання і своєчасного виправлення.²²⁷

Таким чином, найбільш ефективно провадження слідчих та судових дій передбачає необхідність розробки і використання не тільки окремих тактичних прийомів, які засновані на психологічному механізмі їх реалізації, а й побудова і пропонування оптимальних типових систем (підсистем) тактичних прийомів, застосування яких сприяє встановленню об'єктивної істини.

²²⁷ Ворин Г.А. Тактический потенциал следственного действия. – Минск, 1989. – С. 7.

Розділ 3. Проблеми побудови систем тактичних прийомів (тактичних комбінацій)

§ 1. Поняття та ознаки системи тактичних прийомів

Сучасний стан криміналістичної теорії дозволяє поставити питання про необхідність розробки і застосування систем тактичних прийомів, які виступають оптимальним засобом виявлення доказової інформації та її використання у судово-слідчій практиці. Побудова таких систем (підсистем) передбачає необхідність з'ясування поняття "система" та визначення її ознак.

У найбільш загальному вигляді система може бути визначена як «порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь»¹, або як «сукупність елементів певним чином пов'язаних між собою та утворюючих деяку цілісність».² У літературних джерелах мають місце різні визначення цього поняття. У сучасній науці під системами звичайно розуміють складні об'єкти, що характеризуються не тільки множинністю, а й різнотипністю, різноякісністю утворюючих їх елементів та зв'язків.³ Так, одні автори під системою розуміють сукупність елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, котра утворює певну цілісність, єдність.⁴ Інші розглядають її як упорядковану

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 1126.

² Краткий словарь по философии /Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантвина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С. 304.

³ Краткий словарь по философии /Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантвина. – 4-е изд. – М.: Политиздат. 1992. – С. 304, 305; Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 610, 611.

⁴ Казаневская В.В. Философско-методологические основания системного подхода. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. – С. 28, Садовский В.Н. Основания общей теории систем. – М., 1974. – С. 92–102.

сукупність взаємозалежних і взаємодіючих елементів, які закономірно утворюють єдине ціле, що має властивості, відсутні у елементів і відносин, його утворюючих,⁵ чи характеризують як сукупність взаємодіючих між собою відносно елементарних структур або процесів, об'єднаних у єдине ціле виконанням деякої загальної функції, яка не зводиться до функцій її компонентів".⁶ У деякому ступені уточнює запропоновані визначення П.К. Анохін, зазначаючи, що системою можна назвати тільки такий комплекс вибірково залучених компонентів, взаємодія і взаємозв'язок яких набуває характер взаємодії компонентів для одержання фокусованого корисного результату.⁷

Незважаючи на деякі розходження цих визначень, у них можна виокремити загальні системні ознаки:

1) цілісність (принципова незвідність властивостей системи до суми властивостей складових її елементів та невідимість з останніх властивостей цілого; залежність кожного елемента, властивості і відношення системи від його місця, функцій та ін. усередині цілого);

2) структурність (можливість опису системи через установлення її структури, тобто мережі зв'язків і відносин системи; обумовленість поведінки системи не стільки поведінкою її окремих моментів, скільки властивостями її структури);

3) взаємозалежність системи і середовища (система формує і виявляє свої властивості у процесі взаємодії із середовищем, будучи при цьому ведучим компонентом взаємодії);

4) ієрархічність (кожний компонент системи у свою чергу може розглядатися як система, а досліджувана у даному випадку система являє один з компонентів більш ши-

⁵ Кравченко Р.Г., Скрипка А.Г. Основы кибернетики. – М., 1974. – С.21.

⁶ Биологическая кибернетика /Под ред. А.В. Когана. – М., 1972. – С.9.

⁷ Анохин П.К. Теория функциональной системы //Общие вопросы физиологических механизмов. Анализ и моделирование биологических систем. – М.: Наука, 1970. – С.19.

рокої системи; наявність в ієрархічності побудови системи кількох рівнів організації, що знаходяться у відношенні послідовного підпорядкування);

5) множинність опису кожної системи (у силу принципової складності кожної системи, її адекватне пізнання вимагає побудови безлічі різних моделей, кожна з яких описує лише певний аспект системи) та ін.⁸

Перераховані ознаки притаманні будь-якій системі.⁹ Наше завдання полягає у тому, щоб установити особливості переломлення загальних системних ознак, виявити специфічні ознаки (властивості) стосовно до поняття системи тактичних прийомів окремих процесуальних дій.

Розглянемо своєрідність загальних системних ознак, характерних для системи тактичних прийомів:

1) *цілісність системи тактичних прийомів*. Елементи системи повинні бути безпосередньо чи опосередковано взаємопов'язані і вибірково взаємодіяти, тобто система має функціонувати як певний цілісний ансамбль. Кожний тактичний прийом повинен посідати своє місце в системі та виконувати необхідні функції. Разом з тим, система як ціле виконує певну функцію, яка не може бути зведена до функцій кожного її елемента, окремо взятого.¹⁰ Системі мають бути притаманні нові інтегральні властивості, які

⁸ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 610.

⁹ Система повинна мати системоутворюючі ознаки. Взагалі, як системи можна розглядати будь-який об'єкт дійсності, аби він являв собою відносно цілісну множинність елементів. Однак з позиції філософії при такому уживанні поняття "система" набуває тривіального характеру і не відіграє скільки-небудь серйозної ролі (див.: Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С. 304).

¹⁰ Полевой Н.С. Общая кибернетика как наука и ее роль в формировании правовой кибернетики // Основы правовой кибернетики / Под ред. Н.С. Полевого, А.Р. Шляхова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1977. – С.15; Полевой Н.С. Кибернетика как наука и ее роль в формировании и развитии правовой кибернетики // Правовая кибернетика социалистических стран / Под ред. Н.С. Полевого. – М.: Юрид. лит., 1987. – С.18.

не входять порізно як складові до системи елементів (ізолюваних тактичних прийомів);

2) *наявність певної структури*. Системи тактичних прийомів мають двояку структуру: з одного боку, вони за своєю природою відносяться до певного виду слідчої дії (тактичні прийоми допиту, обшуку, пред'явлення для впізнання тощо), з іншого боку, ці системи мають підсистеми, які існують відповідно до цілей проведення конкретної слідчої дії.¹¹ Як правильно зазначає В.С. Тюхтін, структура об'єкта як системи є вид композиції, або вид упорядкованості елементів, який стійкий (інваріантний) стосовно цілком певних його змін, перетворень. Вибір цих перетворень залежить від умов існування системи.¹² Тому система являє собою упорядковану (а не хаотичну) сукупність компонентів. Внутрішня будова системи має логічний взаємозв'язок між її елементами та структурною їх підпорядкованістю. Система тактичних прийомів окремих процесуальних дій у своїй структурі передбачає наявність відповідних підсистем і окремих тактичних прийомів, підпорядкованих цілям і ситуаціям. Розташування тактичних прийомів у системі (підсистемі) пов'язано з їх тактичною доцільністю та ефективністю використання у певній послідовності. Система тактичних прийомів має являти собою логічну послідовність елементів, які до неї входять, та перебувають у причинно-наслідковому і субстанціональному зв'язку між собою.¹³

3) *взаємозалежність системи тактичних прийомів і середовища*. Системі притаманні особливого роду

¹¹ Комарков В.С. Вопросы систематизации тактических приемов расследования // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 72.

¹² Тюхтин В.С. Отражение, системы, кибернетика. – М., 1972. – С. 21.

¹³ Богинский В.Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. Краткие тезисы. – Х.: Юрвуз, 1978. – С. 260.

внутрішні і зовнішні зв'язки, завдяки яким, вона відокремлюється від свого середовища і протистоїть їй як щось єдине.¹⁴ Під середовищем у даному випадку необхідно розуміти зовнішні стосовно конкретної системи прийомів об'єкти (місце події чи обшуку, психіку допитуваного тощо). Так, у процесі допиту обвинуваченого може бути використана система тактичних прийомів, спрямована на викриття неправди в показаннях допитуваного. Дана система виступає засобом впливу на психіку допитуваного, що дозволяє змінити його позицію, одержати певну інформацію. У свою чергу, і об'єкт може впливати на систему, що пов'язано з необхідністю відмовитися від застосування такої системи або змінити її окремі елементи. Таким чином, у процесі взаємодії між системою прийомів і об'єктом відбувається їх взаємний вплив один на одного. Елементи системи можуть взаємодіяти з зовнішнім середовищем і змінювати при цьому свій зміст або внутрішню будову.¹⁵ При взаємодії системи із середовищем, система виступає активним компонентом;

4) *ієрархічність системи тактичних прийомів*. Системи тактичних прийомів окремих слідчих та судових дій виступають як компоненти більш широкої системи – системи криміналістичної тактики. У свою чергу, кожний компонент системи тактичних прийомів (огляду, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання та ін.) може розглядатися як система або підсистема, диференційована відповідно до мети і ситуаційної зумовленості. Стосовно до таких систем (підсистем) окремі тактичні прийоми можуть виступати як система елементів способу дії.

Компоненти системи взаємозалежні і взаємодіють у ме-

¹⁴ Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С. 305.

¹⁵ Полевой Н.С. Кибернетика как наука и ее роль в формировании и развитии правовой кибернетики // Правовая кибернетика социалистических стран. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 18.

жах цієї системи, будучи її підсистемами. Разом з тим, кожен компонент системи як підсистема має визначену самостійність, якісну відособленість, у силу чого може розглядатися як самостійна система іншого рівня. Як підсистеми можуть також розглядатися та чи інша властивість, особливість, величина, характеристика чи параметр об'єкта, розглядуваного як систему.¹⁶ У процесі здійснення процесуальної дії можуть бути застосовані кілька систем (підсистем) тактичних прийомів, спрямованих на реалізацію властивих їм цілей. Кожна з них є відносно відособленою і незалежною від іншої системи. Відносна самостійність (стосовно відособленої безлічі вибірково взаємодіючих елементів) визначена межами конкретної мети процесуальної дії, а не її його глобальними цілями;

5) *множинність опису кожної системи тактичних прийомів*. Система (підсистема) тактичних прийомів може співпадати за формою прийомів, але відрізнитися за їх конкретним змістом і особливостями використання. Дане положення зумовлене специфікою виду і характеру злочину, наявністю або дефіцитом інформації, на основі якої формуються ті чи інші прийоми, динамічністю ситуації.

Поряд із загальними системними ознаками можуть бути виокремлені й специфічні ознаки (властивості) системи тактичних прийомів, які відбивають її своєрідність. До таких властивостей відносяться:

1) *цільова спрямованість системи тактичних прийомів*. Будь-яка система тактичних прийомів має виконувати свої функції, переслідуючи суворо визначені цілі. Мета процесуальної дії виступає важливим критерієм систематизації тактичних прийомів. Цільова спрямованість тактичних прийомів повинна відповідати меті процесуальної дії.

Дослідження тих чи інших тактичних прийомів показує їх повторюваність у системах (підсистемах) прийомів з

¹⁶ Полевой Н.С. Знач. праця. – С. 18.

різною цільовою спрямованістю. Так, пред'явлення доказів на допиті здійснюється з метою: 1) надання допомоги добросовісному допитуваному під час пригадування забутого; 2) орієнтування його на виклад відомостей про факти, що цікавлять слідство; 3) деталізації і конкретизації показань для виключення залежності встановлення істини від позиції, зайнятої допитуваним; 4) викриття допитуваного, який дає свідомо неправдиві показання; 5) нейтралізації установки допитуваного, який відмовляється давати показання, і формування у нього установки на давання повних і правдивих показань.¹⁷ Таке положення пов'язане з можливістю того самого тактичного прийому виконувати різні функції. Зазначену особливість тактичних прийомів необхідно враховувати при формуванні їх систем (підсистем);

2) *вибірковість систем тактичних прийомів*. Система прийомів повинна працювати тільки у відповідній ситуації, при якій вона є оптимальною. Використання систем (підсистем) тактичних прийомів окремих процесуальних дій зумовлено їх цільовою спрямованістю та ситуаційною варіантністю. Вибірковість системи виявляється у тому, що застосовуються ті з її підсистем, що сконструйовані для роботи у ситуації, яка склалася на даний момент.¹⁸ В.І. Комісаров зазначає, що у практиці розслідування злочинів тактичні прийоми реалізуються не абстрактно, а у конкретних умовах. Тому у тактиці слідчої дії подібні ситуації мають бути виявлені, типізовані, для кожної ситуації мають бути визначені специфічні завдання і відповідно до них – групи тактичних прийомів.¹⁹ Під час

¹⁷ Комарков В.С. Тактика предъявления доказательств на допросе обвиняемого: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1973. – С. 13.

¹⁸ Богинский В.Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1980. – С.6; Богинский В.Е. Системы тактических приемов допроса //Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1979. – Вып.18. – С. 60.

¹⁹ Комиссаров В.И. Оптимизация тактики следственных действий – важное условие повышения эффективности расследования //Актуальные проблемы борьбы с преступностью: Материалы республ. науч. практ. конф. 14–15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992. – С. 276.

створення систем тактичних прийомів окремих слідчих дій варто виходити з їх специфіки, а не з універсальної загальної їх природи. У цьому випадку системі буде притаманна широка робоча (практична) роль, яка й визначить їх ефективність.²⁰

3) *динамічність (гнучкість) системи*. Тактичні прийоми можуть виконувати свою пізнавальну й організаційну роль тільки у тому випадку, якщо вони будуть мати рухливість, пластичність, гнучкість.²¹ Система тактичних прийомів має широкий діапазон проявів у своєму конкретному змісті й особливостях її використання. У цьому аспекті при формуванні конкретної системи (підсистеми) тактичних прийомів окремої процесуальної дії необхідно враховувати такі моменти: а) динамічність порога спрацьовування системи (поріг спрацьовування може відбутися на різних етапах використання системи прийомів); б) можливість спрацьовування системи при відсутності того чи іншого тактичного прийому, що є її компонентом. Відсутність окремих елементів системи або низька їх якість визначають наявність і відповідний рівень тактичного ризику в процесі їх використання.

Гнучкість системи полягає у зміні лідерства застосування тактичних прийомів. Одні тактичні прийоми будуть займати ведуче положення, і їх застосування забезпечить ефективність процесуальної дії, інші, у силу меншої їх інформаційної цінності, – підпорядковане положення.²² Така вказівка справедлива, тому що ті чи інші тактичні прийоми у конкретних умовах мають різний якісний зміст, відрізняються своєю інформаційною насиченістю. Прийоми, що входять до системи, можуть мати якість взаємозамінності. Так, пред'явлення речового доказу може бути замінено оголошенням висновку експертизи, або оголошенням

²⁰ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР. 1983. – С. 26.

²¹ Там само. – С. 126.

²² Богинский В.Е. Системы тактических приемов допроса //Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1979. – Вып. 18. – С. 60.

показань певної особи. Взаємозамінність зовсім не означає того, що всі прийоми за своєю спрямованістю однотипні й у цьому відношенні не мають специфіки.²³ Можливість взаємозамінності прийомів не означає хаосу у використанні їх систем. Саме система передбачає найбільш доцільну послідовність застосування прийомів та їх характер. Тому взаємозамінність має певні межі і не завжди можлива взагалі.

4) *варіантність систем тактичних прийомів*. Множинність слідчих (судових) дій, а також різноманітні ситуації зумовлюють й варіантність систем (підсистем) тактичних прийомів. Тому при розробці та побудові систем тактичних прийомів насамперед повинні бути простежені ситуації процесуальних дій.

Широкий арсенал типових систем тактичних прийомів дозволяє обирати саме ту, котра відповідає ситуації, яка склалася. Від системи тактичних прийомів, яка у даній ситуації стає малоєфективною, слідчий може перейти до іншої, котра в силу ситуації, що склалася, є більш необхідною та ефективною.²⁴ Змінення ситуації процесуальної дії вимагає застосування відповідної системи (підсистеми) тактичних прийомів.

5) *алгоритмічність*²⁵ *систем тактичних прийомів*. Системи прийомів являють собою своєрідні алгоритми (типові програми) для слідчого чи судді в процесі їх викорис-

²³ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Знач. прац. – С.126.

²⁴ Богинский В.Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. Краткие тезисы. – Х.: Юрвуз, 1978. – С.260.

²⁵ У літературних джерелах поняття алгоритма визначається як система правил виконання обчислювального процесу, що призводить до розв'язання певного класу задач після скінченного числа операцій (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С.13) або як точний припис про виконання у повному порядку дій чи операцій, які призводять до вирішення тих чи інших завдань (див.: Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пангина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С.12), або розглядається як припис, що задає на основі системи правил послідовність операцій, точне виконання яких дозволяє вирішувати завдання певного класу (див.: Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С.17).

тання. Застосування таких систем полегшує прийняття правильних рішень у різних ситуаціях. Завдання алгоритмізації складаються в тім, щоб, використовуючи наукові рекомендації криміналістики, колективний досвід передової слідчої практики, полегшити працівникам слідства прийняття правильних і оптимальних рішень у найбільш складних ситуаціях.²⁶ Алгоритмічність систем тактичних прийомів полягає в тому, що вона приписує певний порядок у використанні тактичних прийомів: їх форму, зміст, послідовність застосування та ін.

У криміналістичній літературі мають місце пропозиції, які відносяться до розробки алгоритмів окремих слідчих дій та їх тактики. Так, Л.Д. Самигін і А. Форкер розробили схематичний алгоритм допиту, який приписує слідчому виконання дій на різних стадіях допиту (початковій стадії, стадії вільної розповіді, стадії детального допиту, висновкової стадії допиту).²⁷ Автори здійснили спробу одним алгоритмом охопити всю процедуру та тактику допиту. Як недоліки такого алгоритму можуть бути названі: 1) складнощі практичного його використання (алгоритм містить значний обсяг описової інформації; припускає можливість повернення до виконання окремих позицій або перехід через них тощо); 2) він розрахований “на усі випадки життя” і не відображає специфіки тактики допиту залежно від його виду, процесуального положення допитуваного, зайнятої ним позиції, ситуативної своєрідності та ін.; 3) окремі тактичні “розпорядження” алгоритму не розкривають свій конкретний зміст (“застосовувати тактичні прийоми, призначені сприяти відновленню у пам’яті забутих об-

²⁶ Богинский В.Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. - Х., 1980. - С.6.

²⁷ Самыгин Л.Д., Форкер А. Опыт создания алгоритмов расследования преступлений // Криминалистика социалистических стран / Под ред. В.Я. Колдина. - М.: Юрид. лит., 1986. - С.219-223.

ставин”, “нейтралізувати дію мотивів навмисного умовчання”, “застосувати тактичні прийоми викриття у даванні неправдивих показань” тощо).

Г.О. Зорін і Р.Г. Зорін пропонують типові програми допитів учасників і очевидців дорожньо-транспортних подій. Так, стосовно допиту водія, рекомендуються наступні програми: програма допиту водія про технічний стан транспортного засобу, на якому вчинено ДТП; програма допиту водія, який вчинив ДТП в умовах обмеженої видимості; програма допиту водія, який вчинив ДТП в умовах обмеженої оглядовості; програма допиту водія при розслідуванні зіткнень, пов'язаних з маневруванням, та ін.²⁸ Такі програми охоплюють типові переліки запитань, що у відповідних випадках доцільно з'ясувати у допитуваного. Запропоновані переліки запитань, безумовно, повинні сприяти цілеспрямованості проведення допитів, що надає слідчим організаційну та методичну допомогу. Однак ці програми охоплюють тільки переліки запитань, які відносяться до предмета допиту тих чи інших осіб при розслідуванні ДТП, і не містять указівок про можливість використання інших тактичних прийомів.

Л. М. Карнеєва та І. Кертес рекомендують алгоритм реалізації системи основних тактичних прийомів допиту.²⁹ Заслуговує на увагу розгляд допиту не у статичі, а у динаміці, тому що саме це дозволяє продемонструвати напрямок руху від однієї програми дій до іншої, встановити між ними зворотний зв'язок, показати необхідність їх чергування залежно від поновлення тієї чи іншої си-

²⁸ Зорин Г.А., Зорин Р.Г. Типовые программы допросов участников и очевидцев дорожно-транспортных происшествий. Справочник для следователей, прокуроров, судей, адвокатов, преподавателей и студентов юридических вузов. – Гродно, 1995. – 126 с.

²⁹ Карнеева Л.М., Кертес И. Система основных тактических приемов допроса и алгоритм их реализации // Правовая кибернетика социалистических стран / Под ред. Н.С. Полевого. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 327–334.

туації ще під час допиту. Автори запропонували блок-схему, яка заснована на залежності тактичних прийомів і типових ситуацій. Запропонований алгоритм може мати певне орієнтовне значення для слідчих у процесі провадження ними допитів, незважаючи на схематизм рекомендацій, обмеженість ситуацій допиту їх конфліктністю чи безконфліктністю, банальність окремих тактичних прийомів.

На нашу думку, як алгоритми у діяльності слідчого (судді) можуть бути розглянуті типові системи тактичних прийомів окремих процесуальних дій (огляду місця події, допиту, обшуку, пред'явлення для впізнання та ін.). Пропозиція тих чи інших сукупностей способів дій (тактичних прийомів) стосовно різних ситуацій, що сприяє досягненню деяких цілей і виступає у вигляді послідовних формальних приписів, може бути сформульоване як алгоритми. Дослідження залежностей типових ситуацій слідчих (судових) дій і відповідних систем тактичних прийомів дозволяє простежити алгоритмічні взаємозв'язки і визначає можливість створення своєрідних алгоритмів в тактиці окремих процесуальних дій. Алгоритмічність систем тактичних прийомів та їх ситуаційна обумовленість дозволяють передбачати настання цілком визначеного результату у випадку їх використання.

Система тактичних прийомів процесуальної дії повинна становити не просту їх сукупність, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, яка передбачає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому складові компоненти взаємопов'язані, посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції.

У криміналістичній літературі дотепер відсутня єдність поглядів до визначення поняття системи тактичних прийомів окремих процесуальних дій; разом з тим, багато

авторів використовують даний термін у своїх працях.³⁰ Зокрема, Р.С. Белкін пише, що розробка тактики слідчої дії передбачає систематизацію застосовуваних при її провадженні тактичних прийомів, типізацію їх системи у межах цієї слідчої дії. Така система носить відкритий характер, оскільки завжди може бути поповнена прийомами, не регламентованими законом.³¹ В. І. Комісаров зазначає, що створюючи класифікаційні підстави системи прийомів, потрібно постійно мати на увазі не просто нормальний хід функціонування тактики, а й ситуаційний процес досягнення певного результату, де професійна майстерність слідчого розкривається найбільш повно.³²

Інтерес являє запропоноване В.Є. Богінським визначення поняття системи тактичних прийомів допиту. Автор у такий спосіб сформулював назване визначення: "Система тактичних прийомів являє собою комплекс логічно взаємопов'язаних, структурно підпорядкованих певним цілям прийомів допиту, спрямованих на одержання інформації, що має значення у справі".³³ Таке визначення є першою науковою спробою формулювання поняття системи тактичних прийомів. Останнє не охоплює всіх ознак цього поняття, воно сформульовано стосовно однієї слідчої дії – допиту. Крім того, не завжди тактичні прийоми, що входять у систему, спрямовані на одержання інформації.

³⁰ Белкін Р.С. Криміналістика: проблеми, тенденції, перспективи. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С.144; Белкін Р.С. Курс криміналістики. В 3 т. Т. 3: Криміналістические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997. – С. 208, 209; Карнеева Л.М., Кергас И. Система основных тактических приемов допроса и алгоритм их реализации // Правовая кибернетика социалистических стран / Под ред. Н.С. Полевого. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 327-334; Комиссаров В.И. Оптимизация тактики следственных действий – важное условие повышения эффективности расследования // Актуальные проблемы борьбы с преступностью. – Екатеринбург, 1992. – С. 272–276; Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С. 68-74; Попов А.В. Тактические приемы поиска вещественных источников доказательственной информации. – Алма-Ата, 1976. – С. 15, 16 та ін.

³¹ Белкін Р.С. Очерки криміналістической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСИ МВД РФ. 1993. – С.119.

³² Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики /Под ред. А.И. Михайлова. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987.– С.84.

Приведений нами аналіз загальних системних ознак і властивостей, що відносяться до поняття системи тактичних прийомів, дозволяє сформулювати наступне її визначення: *Система тактичних прийомів – це упорядкована сукупність (комплекс) взаємопов'язаних і взаємообумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість і вибірковість у процесі їх реалізації.*

§ 2. Ситуаційна обумовленість тактичних прийомів

Реалізація тактичних прийомів та їх систем знаходиться у ситуаційній залежності. Дії слідчого (судді) у будь-яких випадках пов'язані з характером ситуації: із усієї сукупності відомих йому прийомів він повинен у даний момент вибрати найбільш доцільний.³⁴ Обумовленість тактичних прийомів носить подвійний характер: з одного боку, слідча ситуація (відповідно ситуація судова), з іншого, власно дії, котрі є сферою застосування тактичних прийомів.³⁵

У криміналістичній літературі проблемі слідчої ситуації приділялася значна увага.³⁶ На значення слідчої ситуації та

³⁴ Богинский В.Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х., 1980. – С. 7; Богинский В.Е. Системы тактических приемов допроса // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1979. – Вып. 18. – С. 61.

³⁵ Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 86.

³⁶ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С. 128.

³⁷ Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997. – С. 129–155; Гавло В.К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц // Вопросы криминалистической методологии, тактики, методики расследования. – М., 1973. – С. 90; Драпкин Л.Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия (межвузовский межведомственный сборник научных трудов). – Уфа: Башкирский ун-т, 1989. – С. 27–32; Ильченко Ю.И. К возникновению следственной ситуации // Правовая реформа и проблемы ее реализации: Тезисы докл. и сообщ. рег. науч. прак. конф. 14–15 сентября 1989 г. – Краснодар, 1989. – С. 250–258; Колосниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных

необхідності її врахування для ефективного використання криміналістичних рекомендацій одним з перших звернув увагу Р.С. Белкін.³⁷ У своїх роботах він зазначає, що слідча ситуація³⁸ відноситься до числа понять криміналістичної тактики і вже у цій якості, як і інші тактико-криміналістичні поняття, реалізується у криміналістичній методиці.³⁹

Ситуаційний підхід усе міцніше завойовує свої позиції у всіляких галузях юридичної науки та практичної діяльності. Останнім часом виникли пропозиції про необхідність формування криміналістичної ситуалогії, створенні криміналістичної теорії ситуацій.⁴⁰

У криміналістичній теорії відсутня єдність поглядів стосовно поняття слідчої ситуації. Так, одні автори визначають слідчу ситуацію як сукупність умов, в яких на даний момент здійснюється розслідування, тобто обстановку, в якій протікає

видов преступлений. – Х., 1976. – С. 14-19; Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Криминалистическая характеристика преступлений: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1985. – С. 51-92; Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции: Учеб. пособие. – Х.: Гриф, 1997. – С. 158-168; Образцов В.А., Тавасевич В.Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации // Сов. государство и право, 1979. – № 8. – С. 109; Онучин А.П. Следственные ситуации и оптимизация расследования дорожно-транспортных происшествий // Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений. Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1988. – С. 119-128; Хайдуков Н.П. Конфликтная процессуально-тактическая ситуация // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – Вып. 8. – С. 29-33 та ін.

³⁷ Белкін Р.С. Собирання, дослідження і оцінка доказальств. Сущность и методы. – М.: Наука. – С. 268-286; Белкін Р.С. Криминалістика: проблеми, тенденції, перспективи. От теорії – к практиці. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 88-103; Белкін Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 63-71; Белкін Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 202.

³⁸ Термін "слідча ситуація" запропоновано у науковий апарат О.Н. Колесниченко (див.: Криминалістика. Краткая энциклопедия / Авт. сост. Р.С. Белкін. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 72, 73).

³⁹ Белкін Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб пособие. – Волгоград: ВШ МВД РФ, 1993. – С. 71.

⁴⁰ Волчедкая Т.С. Криминалистическая ситуаология: Монография / Под ред. Н.П. Яблокова. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997. – 248 с.; Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 63-411.

процес доказування.⁴¹ Інші автори розглядають слідчу ситуацію як сукупність обставин по справі, яка може бути сприятливою чи несприятливою (у різному ступені) для яких-небудь висновків і дій⁴² слідчого або як сукупність фактичних даних, що відображають істотні риси події, якою вона уявляється на тому чи іншому етапі розслідування злочинів.⁴³ Існує також думка, що слідча ситуація – це характеристика положення розслідування злочину, яка визначається наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування і компоненти криміналістичної характеристики, що обумовлює систему безпосередніх завдань і напрямок розслідування.⁴⁴ Окремі вчені пишуть про те, що слідча ситуація – це ступінь інформаційної обізнаності про злочин, а також стан процесу розслідування на будь-який визначений момент часу й оцінка якого дозволяє слідчому прийняти найбільш доцільні по справі рішення.⁴⁵

⁴¹ Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т.3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997. – С. 135; Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 91, 92; Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб пособие. – Волгоград: ВШ МВД РФ, 1993. – С. 67.

Аналогічне визначення слідчої ситуації сформулював В.О. Образцов та В.Г. Танасевич, які дійшли висновку, що під слідчою ситуацією розуміється обстановка, що склалася по кримінальній справі під час її порушення і на певному етапі розслідування (див.: Образцов В.О., Танасевич В.Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации //Сов. государство и право. – М.: Наука, 1979. – № 8. – С. 113, 114; Танасевич В.Г. Значение криминалистической характеристики преступлений и следственных ситуаций для методики расследования преступлений //Актуальные проблемы советской криминалистики. – М., 1980. – С. 87).

⁴² Герасимов И.Ф. Принципы построение методики раскрытия преступлений //Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. – М., 1973. – С.82.

⁴³ Гавло В.К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц //Вопросы криминалистической методологии, тактики, методики расследования. – М., 1973. – С. 90.

⁴⁴ Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Криминалистическая характеристика преступлений: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1985. – С. 64.

⁴⁵ Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия: Монография / Под ред. П.П. Яблокова. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997. – С. 46.

Запропоновані позиції характеризують слідчу ситуацію у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні слідча ситуація являє собою сукупність усіх умов, що впливають на розслідування і визначають його особливості. Така сукупність найбільш повно характеризує і відбиває усе, що впливає і може впливати на розслідування злочину, а отже, дозволяє вичерпно визначити шляхи і засоби цілеспрямованого впливу на слідчу ситуацію.⁴⁶ Будучи одним з ініціаторів широкого трактування слідчої ситуації на даний час, В.О. Образцов змушений був констатувати, що таке трактування страждає одним характерним недоліком: у ньому надається надмірно широкий перелік ознак слідчої ситуації. В основі цього переліку лежить принцип “дзеркального відображення всіляких елементів системи розслідування і фону, на якому воно протікає, зафіксованого у своєрідному “стоп-кадрі” цієї діяльності на певний її момент.”⁴⁷

Практично більш значимим є поняття слідчої ситуації у вузькому розумінні - як характеристики інформаційних даних, які має слідство на конкретному етапі розслідування. У цьому вигляді зміст слідчої ситуації є більш конкретним, визначеним і реальним у плані встановлення заходів, необхідних для розкриття та розслідування злочинів.⁴⁸ Головне у теоретичному й практичному аспекті полягає у тому, що по кожній конкретній кримінальній справі на даний момент є певна кількість інформації, яка необхідна для успішного розслідування, що обумовлює й різницю системи безпосередніх завдань.⁴⁹

⁴⁶ Бахин В.П. Следственная ситуация и тактическое решение // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учебник. - К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. - С.196, 197.

⁴⁷ Образцов В.А. Проблемы криминалистического учения о следственной ситуации // Тактико-криминалистические и процессуальные проблемы предварительного следствия. - Иркутск, 1991. - С.17.

⁴⁸ Бахин В.П. Зазнач. праця. - С.197.

⁴⁹ Колесниченко А.Н. Коновалова В.Е. Зазнач. праця. - С.69, 70.

У криміналістичній літературі справедливо вказується на динамічний характер слідчої ситуації.⁵⁰ На неї впливають різні чинники, в результаті чого може відбуватися її зміна. Залежно від обсягу наявної доказової інформації формуються сприятливі або несприятливі ситуації. Слідча ситуація – це деякий рухливий стан розслідування, який безупинно змінюється.⁵¹ Вона є керованою системою, що піддається цілеспрямованому змінненню.⁵² Зміна слідчої ситуації може бути пов'язаною з правильною (чи, навпаки, неправильною) реалізацією тактичних прийомів (їх комплексів, систем), що сприяють одержанню певної інформації.

У криміналістичній теорії розглядаються різні види слідчих ситуацій та пропонуються їх характеристики.⁵³

⁵⁰ Драпкин Л.Я. Следственные ситуации и раскрытие преступлений // Научные труды. – Свердловск, 1975. – Вып. 41. – С. 28; Драпкин Л.Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 1987. – С. 27–29.

⁵¹ Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Знач. праця. – С. 55.

⁵² Белкин Р.С., Яблоков Н.П. Понятие и структура следственной ситуации // Криминалистика социалистических стран / Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 167.

⁵³ Богатырев С.П. Следственные ситуации на первоначальном этапе расследования разбойных нападений // Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений. – Свердловск, 1988. – С. 90–94; Бурданова В.С. Криминалистическая характеристика преступлений, связанных с наркотическими средствами // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе. – Одесса: Одесский ун-т, 1993. – С. 107; Валеев М.Х. Особенности криминалистической характеристики и следственных ситуаций вымогательства личного имущества // Актуальные проблемы борьбы с правонарушениями. – Екатеринбург, 1992. – С. 51–54; Волчецкая Т.С. Ситуационное моделирование в расследовании преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – М., 1991; Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия: Монография / Под ред. Н.П. Яблокова. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997. – С. 48–114; Волчецкая Т.С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике: Учеб. пособие. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997. – 94 с.; Гавриш С.Б., Грузкова В.Г., Дудников А.Л., Коновалова В.Е., Матусовский Г.А., Моисеенко Л.Е., Салтвский М.В. Экологические преступления: квалификация и методика расследования. – Х., 1994. – С. 88–139; Зорин Г.А. Криминалистический риск: природа и методы оценки. – Мивск, 1990. – С. 32–87; Лузгин И.М. Соккрытие следов и обстоятельство преступления как фактор, определяющий специфику исходных следственных ситуаций // Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности. –

Зокрема, Р. С. Белкін і М.П. Яблоков усі слідчі ситуації поділяють на сприятливі та несприятливі для розслідування. Підставою для такої загальної їх класифікації слугує якісна, щодо можливості досягнення цілей розслідування, характеристика.⁵⁴ Тому рекомендована класифікація дозволяє встановлювати тільки найбільш загальну межу якісної характеристики різних слідчих ситуацій. Ця класифікація вимагає подальшої її диференціації.

Окремі автори вважають за необхідне поділяти слідчі ситуації на: типові і специфічні; початкові, проміжні і кінцеві; безконфліктні та конфліктні.⁵⁵ Підставами таких класифікацій є наявність елементів індивідуальної своєрідності та типовості у слідчій ситуації, її динамізм і мінливість, різниця або співпадання інтересів учасників розслідування.

Інтерес являє класифікація слідчих ситуацій, що запропонована Л.Я. Драпкіним.⁵⁶ Він виділяє прості та складні слідчі ситуації. На його думку, прості слідчі ситуації виникають у випадках несуттєвості інформаційних, логічних, психологічних, тактичних, організаційно-управлінських труднощів і наявності у розпорядженні слідчого достатніх ресурсів щодо їх відносно легкого усунення. Інше положен-

Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989. – С. 47-54; Матусовский Г.А. Методика расследования хищений. – К.: УМК ВО, 1988. – С. 33-36; Образцов В.А. Криминалистическое моделирование в условиях проблемных ситуаций // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия (межвузовский межведомственный сборник научных трудов). – Уфа: Башкирский ун-т, 1989. – С. 45-52; Салтевский М.В. Криміналістика. Підручник: У 2 ч. Ч.2. – Х.: Консум, 2001. – С. 73-77 та ін.

⁵⁴ Белкин Р.С., Яблоков Н.П. Понятие и структура следственной ситуации / Криминалистика социалистических стран / Под. ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 162, 163.

⁵⁵ Бахин В.П. Следственная ситуация и тактическое решение // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 198-202; Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 202; Криминалистика: Краткая энциклопедия / Авт.-сост. Р. С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 72, 73.

ня складається, коли розслідування суттєво утруднено пошуком надійних джерел інформації, достатніх даних про елементи предмета доказування, протидією слідчому з боку обвинувачених та інших учасників кримінального процесу, що займають негативні позиції по справі, відсутністю гарантованих способів досягнення цілей, нестачею часу, засобів, їх неправильним розподілом, великою труднощістю дій, що проводяться, й інших негативних чинників. Така несприятлива обстановка веде до утворення складних слідчих ситуацій. Залежно від кількості, характеру та змісту формуючих чинників усі складні ситуації Л.Я. Драпкін диференціює на такі класифікаційні групи: проблемні (характеризуються суперечністю між знанням і незнанням, специфічним співвідношенням відомого та невідомого, при якому шукане не надано та безпосередньо у вихідних даних не міститься, але знаходиться у неоднозначному можливому зв'язку з уже встановленими фактами, якоюсь мірою обмежуваними і спрямовуваними пошук рішення); конфліктні (особливий стан системи міжособистісних відносин двох або більшої кількості учасників кримінального процесу, що мають неспівпадаючі інтереси і прагнуть до досягнення різних цілей в умовах інформаційної невизначеності, яка виникає у зв'язку з планами і намірами суперника); тактичного ризику (визначається як специфічне співвідношення між можливими способами дій слідчого, спрямованими на досягнення наміченої мети і неоднозначними, негарантованими результатами їх реалізації); організаційно-неупорядковані (співвідношення істотних організаційно-управлінських труднощів процесу розслідування і недостатніх на даний момент для їх подолання об'єктивних та суб'єктивних можливостей (ресурсів) слідчого); комбіновані (ім одночасно або у різних сполученнях можуть бути притаманні риси проблемності, конфліктності, тактичного ризику й організаційної неупорядкованості) або змішані ситуації.

Г.О. Зорін розглядає: ситуації протидії; транснаціональні ситуації; складні ситуації; проблемні та конфліктні ситуації; організаційно-неупорядковані ситуації; відкриті і закриті ситуації; напружені ситуації; фрустраційні ситуації; афектогенні ситуації; кризові ситуації; екстремальні ситуації; тупикові ситуації; латентні ситуації; лабіринтові ситуації; межові ситуації; інсценовані ситуації; пошукові ситуації; аналітичні ситуації; ядерні та периферійні ситуації; стратегічні та тактичні ситуації; ситуації раціональні й ірраціональні; ситуації мотивовані та невмотивовані; ситуації оптимізації раціонального мислення; ситуацію мислення як акт переструктуризації інформації; ситуацію мислення як інтелектуальну операцію; ситуацію мислення як асоціацію уявлень; ситуацію процесу мислення як дію; ситуацію мислення на основі установки; ситуацію мислення як поведінку; ситуацію мислення у категоріях причинних зв'язків; ситуацію мислення як мотивований процес; ситуацію мислення як рефлексію; ситуацію мислення як систему обробки інформації; ризикогенні ситуації; ситуацію таємниці; ситуацію самообмови; помилковогенну ситуацію; групові й індивідуальні ситуації; ситуацію агресії групового самоствердження; ситуацію психотравми як підставу психологічного захисту; ситуації подолання психологічних бар'єрів; ситуації подолання психологічного захисту; ситуації психологічної саморегуляції; ситуацію діагностики.⁵⁷

Деякі вчені класифікують слідчі ситуації за такими підставами: 1) за формою існування (об'єктивна чи реальна слідча ситуація, яка існує незалежно від її оцінки слідчим; суб'єктивна слідча ситуація – це реальна слідча ситуація, що вивчена й оцінена слідчим. Саме ця ситуація визначає вибір тактичного прийому); 2) за ступенем інфор-

⁵⁶ Драпкина Л.Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 1987. – С. 9-11.

⁵⁷ Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 124-375.

маційної визначеності (проста слідча ситуація, в якій слідчий має досить корисної інформації; складна слідча ситуація, що характеризується інформаційною невизначеністю); 3) за ступенем збігу цілей в учасників розслідування (конфліктна слідча ситуація, в якій слідчий та інші учасники розслідування прагнуть до досягнення різних цілей; безконфліктні ситуації, в яких цілі слідчого та інших учасників судочинства збігаються); 4) за ступенем складності організаційних питань (організаційно упорядкована ситуація, коли слідчий чітко уявляє завдання, що постають перед ним, має час, сили і засоби їх досягнення; організаційно неупорядкована ситуація, в якій мають місце труднощі у плануванні, організації роботи тощо); 5) за кількістю елементів, що визначають характер слідчої ситуації (комплексні ситуації, в яких слідчому доводиться одночасно враховувати матеріальну обстановку, взаємини учасників, їх психологічні особливості та ін.; спрощені ситуації, в яких слідчий враховує один домінуючий елемент); 6) за значенням слідчої ситуації для процесу розслідування (слідчі ситуації, що виникають на різних етапах розслідування; слідчі ситуації, що виникають у межах слідчої дії).⁵⁸

Розгалуженість класифікацій слідчих ситуацій та широкий спектр їх видів показують складність об'єкта вивчення і відображають його робочу роль та місце в тактиці окремих процесуальних дій. У психологічній літературі ситуація визначається як система зовнішніх відносно суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність.⁵⁹ Якість "бути зовнішнім" відносно суб'єкта означає: у просторовому відношенні – передування дії суб'єкта, у функціональному відношенні – незалежність від нього відповідних умов у момент дій. До елементів ситуації відноситься

⁵⁸ Гусаков А.Н., Филющенко А.А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. – С. 14, 15.

⁵⁹ Психология. Словарь /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 364.

і стан самого суб'єкта у попередній момент часу, якщо він зумовлює його наступну поведінку.⁶⁰

Різниця слідчих ситуацій обумовлює тактику конкретних слідчих дій. Правильність дій слідчого у ситуації, що склалася, в значній мірі залежить від його точної оцінки останньої. Вірна оцінка слідчих ситуацій та вибір на цій основі тактики розслідування є найважливішими умовами цілеспрямованості слідства, прийняття науково обґрунтованих і оптимальних рішень тактичного, методичного і техніко-криміналістичного характеру⁶¹. Т. С. Волчецька справедливо зазначає, що найважливішою складовою частиною моделювання будь-якої діяльності, в тому числі й діяльності по розслідуванню злочинів, є моделювання ситуацій, в яких ця діяльність здійснюється⁶². Разом з тим, усвідомлення і переживання реальної ситуації учасниками завжди носить імовірнісний характер і врахувати все різноманіття чинників, що впливають на зміст процесуально-тактичної ситуації неможливо⁶³. Таким чином, ситуаційна обумовленість тактичних прийомів пов'язана з об'єктивними (сукупність фактів, обставин) та суб'єктивними моментами (оціночна поведінка слідчого).

У криміналістичній літературі розпочаті спроби щодо виокремлення об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на формування слідчої ситуації. Так, до числа об'єктивних чинників відносять такі:

– наявність та характер наявної у розпорядженні слідчо-

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Белкин Р.С., Яблоков Н.П. Понятие и структура следственной ситуации // Криминалистика социалистических стран /Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 165.

⁶² Волчецкая Т.С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике: Учеб. пособие. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997. – С. 29.

⁶³ Хайдуков Н.П. Конфликтная процессуально-тактическая ситуация // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – Вып. 8. – С. 29.

го доказової та орієнтовної інформації, що залежить від механізму розслідуваної події й умов виникнення її слідів у навколишньому середовищі;

– наявність та стійкість існування ще невикористаних джерел доказової інформації і надійних каналів надходження орієнтовної інформації;

– інтенсивність процесів зникнення доказів і виду чинників, що впливають на ці процеси;

– наявність на даний момент у розпорядженні слідчого, органа дізнання необхідних сил, засобів, часу і можливість їх оптимального використання;

– існуюча на даний момент кримінально-правова оцінка розслідуваної події.

До суб'єктивних чинників можуть бути віднесені:

– психологічний стан осіб, які проходять по розслідуваній справі;

– психологічний стан слідчого, рівень його знань та умінь, практичний досвід, здатність приймати та реалізувати рішення в екстремальних умовах;

– протидія встановленню істини з боку злочинця та його зв'язків, а іноді й потерпілого та свідків;

– сприятливий (безконфліктний) хід розслідування;

– зусилля слідчого, спрямовані на змінення слідчої ситуації у бажаний бік;

– наслідки помилкових дій слідчого, оперативного працівника, експерта, понятих;

– наслідки розголошення даних розслідування;

– непередбачені дії потерпілого або осіб, які непричетні до розслідуваної події.⁶⁴

⁶⁴ Велкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 92, 93; Велкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 202; Велкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С.68, 69; Криминалистика: Краткая энциклопедия /Авт.–сост. Р.С. Велкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 72.

Ретельний аналіз перерахованих чинників не входить до предмету даного дослідження. Проте, необхідно зазначити важливість виокремлення і розгляду не тільки об'єктивних, а й суб'єктивних чинників, що впливають на формування слідчої ситуації та її динаміку.

Слідчий представлений у ситуації своєю реальною та потенційною діяльністю, виступаючи тим самим як компонент ситуації і діяльності, котру він може (готовий) здійснити. Реальна діяльність як би безпосередньо розвиває слідчу ситуацію, видозмінює в ній положення слідчого з його потребами, індивідуальними особливостями, у той же час видозмінюючи об'єктивні умови.⁶⁵

Слідча ситуація активно впливає на вибір тактичних прийомів, спрямованих на досягнення відповідних цілей. Як справедливо вказує В.І. Комісаров, можна добре засвоїти рекомендації криміналістики, зрозуміти цільову установку їх формування тощо, однак використання цих рекомендацій без врахування ситуацій може призвести до нульового, якщо не до негативного результату.⁶⁶ Взаємозв'язок між обранням тактичних прийомів та слідчою ситуацією полягає в тому, що така залежність дозволяє:

- 1) визначити перелік тактичних прийомів слідчої дії;
- 2) здійснити вибір тих чи інших тактичних прийомів, обумовлених тими фактичними даними, що мають місце;
- 3) визначити характер тактичних прийомів, їх конкретний зміст;
- 4) встановити послідовність реалізації тактичних прийомів з урахуванням існуючої інформації.

Інтерес являє діяльність слідчого (судді) щодо обрання тактичних прийомів у проблемній ситуації. Така ситуація

⁶⁵ Ильченко Ю.И. К возникновению следственной ситуации // Правовая реформа и проблемы ее реализации: Тезисы докл. и сообщ. рег. науч. практ. конф. 14–15 сентября 1989 г. – Краснодар, 1989. – С. 250–252.

⁶⁶ Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики / Под ред. А.И. Михайлова. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 86, 87.

характеризується тією чи іншою мірою інформаційної недостатності, певним протиріччям між знанням і незнанням відносно фактів, що підлягають установленню (особи, яка вчинила злочин, мотиву, способу вчинення злочину та ін.).⁶⁷ На нашу думку, проблемна ситуація зумовлена недоліком доказової інформації. Г.О. Зорін зазначає, що до складу проблемної ситуації входять два компоненти: 1) сукупність неповних, недостатніх знань; 2) невідоме шукане, сформульоване у загальній формі.⁶⁸ У психологічному аспекті структура проблемної ситуації може охоплювати:

- 1) потребу, що спонукає слідчого до пошукової діяльності;
- 2) невідому систему способів дій слідчого (різні варіанти способів дії слідчого, що призводить до досягнення однієї мети або дозволяють вирішити одне завдання, ми розглядаємо як прийоми);
- 3) професійні можливості слідчого, що охоплюють його минулий досвід та творчі здібності.⁶⁹

Використання тактичних прийомів у проблемній ситуації вимагає:

- 1) підготовки декількох тактичних платформ;
- 2) можливості змінення тактичної платформи в результаті несприятливого розвитку ситуації;
- 3) застосування арсеналу типових систем (підсистем) тактичних прийомів окремих процесуальних дій.

Г.О. Зорін підкреслює на необхідність дослідження тупикових ситуацій, що являють собою результат регресивного розвитку проблемної слідчої ситуації: це пік інформаційної невизначеності про розслідувану подію, це відсутність видимої перспективи на позитивне вирішення

⁶⁷ Образцов В.А. Криминалистическое моделирование в условиях проблемных ситуаций // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия. – Уфа: Башкирский ун-т, 1989. – С. 46.

⁶⁸ Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 135.

⁶⁹ Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб. пособие. – Х., 1975. – С. 17.

проблем, що постали перед слідчим.⁷⁰ Тупикова слідча ситуація характеризується такими ознаками:

1) високим рівнем невизначеності, коли невідомого більше, ніж відомого про розслідувану справу (за умови, що справа тривалий час знаходилася у провадженні слідчого), хоча тупикові ситуації є типовими і для початкового етапу розслідування (розкриття) неочевидного злочину;

2) числом та якістю проблем, які постають перед слідчим і перевищують його фізичні та інтелектуальні можливості при їх вирішенні;

3) відсутністю результату, поєднаного з утратою надії на його настання;

4) виникненням “психологічного та смислового бар’єрів”, які перешкоджають виходу з тупика.⁷¹

Г.О. Зорін пропонує нетрадиційні методи виходу з тупикових ситуацій: методи критики та селекції ідей; методи евристичної інверсії (перекидання, перестановки); метод евристичної рекомбінації елементів слідчої ситуації; метод експериментальної диференціації (руйнування) процесу розслідування; метод виключення негативних чинників; метод евристичного генерування (породження) значень вихідних даних; метод контрольних запитань; метод “семиразового пошуку” та деякі інші.⁷² Так, в основі методу “семиразового пошуку” лежить сім ключових запитань (хто?, що?, де?, чим?, навіщо?, як?, коли?), на які варто відповісти, щоб одержати повну і всебічну інформацію про розслідувану подію. Зміст методу полягає в тому, що кожне з перерахованих запитань, скомбіновані з наступним, надає більше інформації, чим пряме запитання (наприклад, чим і де?, чим і навіщо?, чим і коли?). Дефіцит інформації переборюється за рахунок багаторазового викорис-

⁷⁰ Зорин Г.А. Криминалистический риск: природа и методы оценки: Учеб. пособие. – Минск: ВГУ, 1990. – С. 34.

⁷¹ Зорин Г.А. Зазнач. праця. – С. 37, 38.

⁷² Зорин Г.А. Зазнач. праця. – С. 46–70.

тання одного елемента у з'єднанні з комплектом підсумованих запитань.⁷³ На нашу думку, рекомендовані методи заслуговують на увагу і вимагають не тільки їх критичної оцінки, а й подальшого вивчення та дослідження.

Розподіл слідчих ситуацій на конфліктні та безконфліктні, запозичений криміналістикою з психології, ґрунтується на характеристиці одного з психологічних компонентів слідчої ситуації: суперництва та протидії сторін, мета й інтереси яких при розслідуванні злочинів не збігаються.⁷⁴ О.Р. Ратінов зазначає, що безконфліктна ситуація характеризується повним або частковим збігом інтересів учасників взаємодії, відсутністю суперечностей у цілях, до досягнення яких спрямовані їх зусилля на даному етапі розслідування. Ситуації конфліктів різної тривалості та гостроти виникають тоді, коли між учасниками процесу складаються відносини суперництва і протидії.⁷⁵ Дане положення уточнює О.Я. Баєв і пише, що конфлікт розглядається як суперечлива взаємодія сторін, які мають несумісні цілі (інтереси) чи способи їх досягнення. Отже, щоб протиріччя, яке виникає в наслідок взаємодії, набуло форму конфлікту, воно повинно полягати у несумісності цілей (інтересів) або способів їх досягнення.⁷⁶ Розподіл ситуацій на конфліктні та безконфліктні має найбільш загальну психологічну спрямованість, що дозволяє лише в загальних рисах намітити тактику розслідування або судового розгляду.

У загальній проблемі слідчої ситуації варто розрізняти ситуації, що характеризують розслідування в цілому, і

⁷³ Там само.

⁷⁴ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВШ МВД РФ, 1993. – С. 74; Гусаков А.Н., Филющенко А.А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. – С. 15.

⁷⁵ Ратинев А.Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. – М.: НИИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. – С. 157.

⁷⁶ Баев О.Я. Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – С. 29.

такі, котрі виникають при проведенні слідчих дій.⁷⁷ Щодо цього справедливо виділяти ситуації окремих процесуальних дій – огляду місця події, обшуку, слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання, допиту та ін. Разом з тим, у криміналістичній теорії ситуації процесуальних дій досліджені недостатньо. Про їх існування та природу в літературних джерелах згадується лише фрагментарно.⁷⁸

Слідча (судова) дія характеризується різною кількістю та якістю даних у конкретний момент її провадження або тією обстановкою дії, що складається в процесі її проведення. Слідча ситуація і ситуація процесуальної дії не є тотожними поняттями. Ситуація слідчої (судової) дії має відносну самостійність, обумовлену специфікою та межами процесуальної дії. За обсягом понять ситуація слідчої (судової) дії є ситуацією меншого ступеня спільності порівняно зі слідчою ситуацією. Водночас ситуація процесуальної дії структурно входить до слідчої ситуації і є її складовою частиною.

Ситуація слідчої (судової) дії формується в процесі самої дії і знаходиться залежно від:

- 1) наявності (одержання) доказового матеріалу або іншої інформації;
- 2) прогнозу слідчим відповідної тактики і можливості застосування тих чи інших засобів, прийомів і методів;
- 3) дій суб'єкта, на який звернені тактичні прийоми (їх системи).

Прийоми, що визначаються слідчою ситуацією, коректу-

⁷⁷ Герасимов И. Следственные ситуации на начальном этапе расследования преступлений // Социалистическая законность. – М.: Известия, 1977. – С. 61.

⁷⁸ Волчещкая Т.С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике: Учеб. пособие. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997. – С. 55-62; Журавель В.А. Ситуационность тактических приемов при допросе потерпевшего // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1985. – Вып. 30. – С. 18-24; Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С. 127-129; Шепітько В.Ю. Теоретические основы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х.: РИП Оригинал, 1995. – С. 74, 75.

ються в процесі виконання слідчої дії, тому що обстановка, яка виникає в ході її проведення, як правило, залежить від слідчої ситуації, але може виникати як самостійна, обумовлена обставинами іншого роду.⁷⁹ Тому обрання тактичних прийомів та їх реалізація зумовлені як ситуацією розслідування, так і ситуацією слідчої (чи іншої процесуальної) дії.

Структура конкретної ситуації двоєдина: з одного боку, це об'єктивна реальність – положення матеріальних та ідеальних об'єктів у просторі і часі, що утворюють слідову “картину”, обстановку події або діяльності, а з іншого боку, – це нове суб'єктивне знання, що виникає на основі актуалізації слідової “картини” і використовуване для пізнання сутності події, що породили ситуацію. Отже, конкретна ситуація у своїй структурі завжди має дві сторони: матеріальну та ідеальну, котрі іноді називають зовнішньою і внутрішньою.⁸⁰

Р.С. Белкін здійснив спроби по виокремленню компонентів слідчої ситуації. На його думку, така ситуація складається з таких груп компонентів:

1) компонентів психологічного характеру: результат конфлікту між слідчим та протидіючими йому особами, прояв психологічних властивостей слідчого, осіб, що проходять у справі, тощо;

2) компонентів інформаційного характеру: поінформованість слідчого (про обставини злочину, можливі докази, можливості їх виявлення та експертного дослідження, місця приховування шуканого та ін.); поінформованість тих чи інших осіб, що протистоять слідчому, у процесі розслідування (про ступінь поінформованості слідчого і свідків, про виявлені та невиявлені докази, про наміри слідчого та ін.);

3) компонентів процесуального і тактичного характеру: стан провадження по справі, докази і їх джерела, мож-

⁷⁹ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Визнач. праця. – С. 128.

⁸⁰ Гавриш С.В., Грузкова В.Г., Дудников А.Л., Коновалова В.Е., Матусовский Г.А., Моисеенко Л.Е., Салтевский М.В. Экологические преступления: квалификация и методика расследования. – Х., 1994. – С. 93.

ливість обрання запобіжного заходу, ізоляції один від одного осіб, що проходять по справі, проведення конкретної слідчої дії тощо;

4) компонентів матеріального та організаційно-технічного характеру: наявність комунікацій між черговою частиною й оперативно-слідчою групою, наявність засобів передачі інформації з облікових апаратів органів внутрішніх справ, можливість мобільного маневрування наявними силами, засобами та ін.⁸¹

Інтерес являє розгляд компонентів (основних елементів) слідчої ситуації тими криміналістами, які досліджували їх у зв'язку з вибором тактичного прийому. Вони наголошують, що у кожній слідчій ситуації закономірно повторюються такі елементи:

1) завдання, що постають перед розслідуванням на момент застосування тактичного прийому;

2) обсяг інформації, яку має слідчий;

3) матеріальна обстановка на місці застосування тактичного прийому (тактика обшуку однокімнатної квартири буде відрізнятися від тактики обшуку власного будинку із садом);

4) обсяг матеріальних, людських і часових ресурсів, які має у розпорядженні слідчий;

5) взаємини осіб, з діями та інтересами котрих пов'язане застосування тактичного прийому;

6) психологічні та інші особливості осіб, які беруть участь у застосуванні тактичного прийому.⁸²

Заслуговує на увагу підхід авторів при розгляді елементів (компонентів) слідчої ситуації, які спробували простежити залежності між названими елементами і тактичними прийомами. Сполучення цих компонентів повинно

⁸¹ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСИШ МВД РФ, 1993. – С. 70.

⁸² Гусаков А.Н., Филющенко А.А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. – С.14.

обумовлювати індивідуальність слідчої ситуації. Однак запропонований перелік допускає змішання чинників, що впливають на формування слідчої ситуації, і таких, що не входять у її зміст компонентів.

Важливим кроком для створення ефективних програм розкриття та розслідування злочинів є метод узагальнення ситуацій, так називане ситуаційне моделювання. Суть цього методу полягає у тому, що велике число конкретних ситуацій, аналогічних у якому-небудь істотному відношенні, “зливаються”, поєднуються в одну або кілька узагальнених ситуацій, для яких і розробляються оптимальні програми ухвалення рішення і проведення практичних дій.⁸³ У процесі розслідування конкретного злочину ще до прийняття якого-небудь рішення слідчому необхідно пізнати слідчу ситуацію, а для цього відтворити її у свідомості для наступного уявного дослідження, аналізу й оцінки, тобто створити уявну модель реальної ситуації.⁸⁴

У слідчій (судовій) практиці відзначається повторюваність ситуацій (слідчих або судових і процесуальної дії), що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний образ дій слідчого (судді) в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, а й обирати такі тактичні прийоми (тактичні комбінації), що є найбільш оптимальними.

“Стандартність” слідчих ситуацій і відповідно шляхів, що ведуть до їх вирішення дозволяє говорити про можливість деякою мірою “алгоритмізувати” (програмувати)

⁸³ Драпкин Л.Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия. – Уфа: Башкирский ун-т, 1989. – С. 28, 29.

⁸⁴ Волочецкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия: Монография / Под ред. И. П. Яблокова. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997. – С. 177.

дії слідчого.⁸⁵ У процесі розслідування злочинів велике значення мають алгоритмічні рішення, в основі яких лежать визначені закономірності в узагальненні теоретичних правил і практичних рекомендацій, що складають точну схему вирішення у певній ситуації.⁸⁶

Розробка систем тактичних прийомів тісно взаємопов'язана з розробкою типових слідчих (судових) ситуацій і ситуацій процесуальних дій. Системи (підсистеми) тактичних прийомів окремих слідчих (судових) дій являють собою певні типові програми, своєрідні алгоритми для слідчого (судді), які рекомендуються до застосування у відповідних ситуаціях як найбільш ефективні.⁸⁷ Таким чином, ситуаційна обумовленість тактичних прийомів є важливою передумовою формування і побудови їх типових систем (підсистем).

§ 3. Наукові основи систематизації тактичних прийомів

Постановка питання про системи тактичних прийомів є правомірною. Досить важливий момент, який характеризує тактику кожної слідчої дії, полягає у суворій системі застосовуваних прийомів і способів, у певному порядку їх використання.⁸⁸ Накопичення тактичних прийомів дозволило поставити питання про існування систем останніх, підпорядкованих не тільки загальним завданням виконання окремої слідчої дії, а й тим конкретним цілям,

⁸⁵ Шиканов В.И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения). – М., 1976. – С. 156.

⁸⁶ Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – С. 95.

⁸⁷ Богинский В.Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 /Хюри. – Х., 1980. – С. 6; Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Актуальные проблемы тактики и методики расследования преступлений // Проблемы социалистической законности. – Х.: Вища школа, 1978. – Вып. 3. – С. 99.

⁸⁸ Максutow И.Х. Осмотр места происшествия. – Л.: ЛГУ, 1965. – С. 24.

які можуть бути досягнуті в ході слідчої дії, цілям, зумовленим обстановкою, що виникла.⁸⁹

Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України підтверджує тезу про необхідність застосування тактичних прийомів не ізольовано, а у певних системах. На питання анкети про те, як ними використовуються тактичні прийоми у ході процесуальної дії 86% опитаних відповіли: "у комплексі", і лише 14% – "ізольовано".

У криміналістичній літературі окремі автори іменують ті чи інші сполучення тактичних прийомів не системами, а групами або блоками. Так, О.М. Васильєв зазначає, що психологічний вплив, безпосередньо спрямований на подолання установки на неправду та на одержання правдивих показань від свідків і потерпілих, являє собою фактично групу тактичних прийомів.⁹⁰ Г.Г. Доспулов указує, що тактичні прийоми допиту у відповідності до характеру управляючого впливу на допитуваного виконують різні функції. Тому їх зміст ми викладаємо, групуючи відповідно до тих функцій, котрі вони виконують.⁹¹ Автор виокремлює три групи тактичних прийомів:

- 1) тактичні прийоми, що використовуються у кооперативних ситуаціях;
- 2) тактичні прийоми, що використовуються у конфліктних ситуаціях із несуворим суперництвом;
- 3) тактичні прийоми, що використовуються у конфліктних ситуаціях із суворим суперництвом.⁹²

У деяких літературних джерелах пропонуються групи тактичних прийомів, які безпосередньо можуть застосовуватися в процесі допиту:

⁸⁹ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С. 25, 26.

⁹⁰ Васильєв А.Н. Тактические приемы допроса свидетеля и потерпевшего // Васильєв А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 94.

⁹¹ Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 72.

⁹² Г.Г. Доспулов вважає, що кожна група тактичних прийомів має свої закономірності та механізми впливу (див.: Доспулов Г.Г. Зазнач. праця. – С. 56).

1) такі, що спонукають допитуваного до міркування і давання показань (постановка запитань, які дозволяють уточнити, яка саме інформація відома допитуваному по розслідуваній справі; нагадування загалом про подію, що відбулася; постановка нагадуючих запитань; уточнення емоційного стану допитуваного, обстановки, умов, при яких формувалися його показання; відновлення його асоціативних зв'язків з метою відновлення у пам'яті сприйнятих ним фактів тощо);

2) такі, що здійснюють психологічний вплив на допитуваного (спонукання допитуваного відмовитися від протидії і введення слідства в оману, створення враження про безнадійність таких спроб, використання сумнівів допитуваного у здатності дотримуватися до кінця обраної ним негативної позиції, раптове пред'явлення найбільш важливих доказів та ін.);

3) такі, що застосовують у безконфліктних ситуаціях (створення доброзичливої обстановки на допиті, що сприяє даванню повних і достовірних показань, відновлення асоціативних зв'язків і надання допомоги у пригадуванні допитуваним сприйнятих фактів, постановка уточнюючих запитань з метою не допустити в показаннях прогалин і неточностей та ін.);

4) такі, що використовують у конфліктних ситуаціях (створення на допиті робочої обстановки, яка була б несприятливою для вираження ворожості до слідчого, а, навпаки, викликала би повагу до нього, подолання негативної позиції, створення враження про поінформованість слідчого про обставини справи, переконання допитуваного у даремності конфліктувати, суперничати і приховувати відомі йому факти тощо).⁹³

⁹³ Шмидт А.А. Общие положения тактики допроса / Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 282, 283.

Запропоновані групи тактичних прийомів допиту мають певне орієнтовне значення. Однак вони відображають лише окремі, найбільш загальні напрямки у тактиці допиту; тактичні прийоми у групі характеризуються відсутністю логічного взаємозв'язку між ними, їх неузгодженістю й обмеженістю. Групи тактичних прийомів формуються за тією чи іншою їх спрямованістю без внутрішнього їх узгодження і визначення можливостей порядку застосування.

В.І. Комісаров у структурі тактики вважає за необхідне викладати відповідні групи прийомів, які засновані на положеннях різних наук (що, природно, не виключає й інших підстав). У той же час, автор пропонує розглядати й загальну систему прийомів провадження слідчої дії.⁹⁴ Так, зокрема, В.І. Комісаров у системі тактичних прийомів слідчого огляду (огляду місця події) виокремлює три групи:

1) групу загальних рекомендацій стосовно безпосереднього огляду окремих об'єктів і видів (огляду місця події, трупа, документів, ділянок місцевості, приміщень, первинний огляд, додатковий, повторний та ін.);

2) групу загальних рекомендацій про найбільш оптимальні дії слідчого у типових ситуаціях слідчого огляду (при очевидності злочину, при неясності характеру досліджуваної події тощо);

3) системи прийомів відповідно до стадій огляду місця події: а) підготовчої (до виїзду і після прибуття на місце події); б) стадії фактичного огляду місця події; в) заключному етапу – фіксації результатів огляду.⁹⁵

В.І. Комісаров займає непослідовну позицію у формуванні груп (систем) тактичних прийомів і відображає своє

⁹⁴ Комиссаров В.И. Оптимизация тактики следственных действий – важное условие повышения эффективности расследования //Актуальные проблемы борьбы с преступностью. Матер. республ. науч. практ. конф. 14–15 мая 1992 г. – Материнбург, 1992. – С. 275.

⁹⁵ Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики /Под ред. А.И. Михайлова. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 118, 119.

неоднозначне відношення до їх сутності. Автор намічає лише загальні підстави побудови останніх, іменуючи їх то системами, то групами і не називає конкретні способи дії (чи рекомендації) у тій чи іншій групі прийомів.

У криміналістичній літературі іноді рекомендуються переліки тактичних прийомів стосовно до окремої процесуальної дії. Так, деякі вчені пропонують тактичні прийоми різних слідчих дій. Зокрема, стосовно очної ставки рекомендують:

1) ретельну підготовку до її провадження, у ході якої: визначаються особи, між якими вона доцільна; усвідомлюються суттєві суперечності в їх показаннях; аналізуються докази, що можуть бути використані для вирішення цих протиріч; намічається план проведення даної слідчої дії;

2) вибір моменту провадження очної ставки з таким розрахунком, щоб ознайомлення однієї особи з показаннями іншої не шкодило подальшому розслідуванню;

3) раптовість очної ставки для обвинуваченого (обвинувачених);

4) допит у першу чергу особи, що стверджує що-небудь, а потім особи, що заперечує це;

5) одержання раніше детальних показань за всіма обставинами, що стосуються існуючих протиріч, від одного учасника очної ставки, а потім від іншого;

6) одержання від одного з допитуваних обвинувачених свідомо правдивих показань щодо яких-небудь незначних фактів з метою створення в іншого допитуваного враження про повне визнання своєї вини першим;

7) пред'явлення доказів, що підтверджують позицію одного з учасників очної ставки;

8) участь в очній ставці прокурора, педагога, батьків допитуваного або його законного представника, чия присутність може перешкодити даванню неправдивих показань;

9) участь в очній ставці, крім слідчого, іншого співробітника (прокурора, начальника слідчого відділу, керівника

слідчої бригади) з метою спостереження за допитуваними і запобігання змови між ними;

10) оголошення (відтворення звукозапису) попередніх, що уявлялися правдивими показань учасника очної ставки, який відповідно до наявних даних, намагається змінити їх, з метою спонукати його говорити правду (здійснюється після запису показань, даних на очній ставці, у протоколі);

11) пред'явлення доказів або проведення очної ставки на місці розслідуваної події для активізації пам'яті;

12) провадження між тими самими або різними особами декількох очних ставок, черговість яких визначається так, щоб спочатку вирішувалися протиріччя по менш значимим питанням, а потім – по більш важливим.⁹⁶

Переліки тактичних прийомів передбачають тільки перерахування можливих прийомів щодо тієї чи іншої процесуальної дії. Перераховані прийоми очної ставки об'єднані лише за однією ознакою – видом слідчої дії. Такий перелік прийомів має хаотичну послідовність їх розміщення, відрізняється розрізненим характером останніх і виключає можливість єдності їх застосування. Окремі тактичні прийоми переліку мають спірну природу або не є способами дії (це або стадії процесуальної дії, або кримінально-процесуальні положення, або принципи криміналістичної тактики тощо).

Інтерес являє пропозиція В.Г. Гончаренка і Ф.М. Сокирана виділяти блоки тактичних прийомів, що сприяють психологічному впливу. Автори рекомендують такі п'ять блоків:

1) естетичний блок (культура поведінки слідчого; його зовнішній вигляд; інтер'єр службового приміщення; стан оргтехніки; ознайомлення осіб – з посиланнями на закон – з їх правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення і значенням окремих слідчих дій);

2) процесуальний блок (попередження про криміналь-

⁹⁶ Леви А.А., Пичкалева Г.И., Селиванов Н.А. Получение и проверка показаний следователем: Справочник. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 32, 33.

ну відповідальність за давання свідомо неправдивих показань і за відмовлення від давання показань; роз'яснення правових наслідків поведінки в процесі слідства підозрюваних або обвинувачених; суворе дотримання слідчим норм кримінально-процесуального законодавства; повідомлення осіб – учасників слідчої дії про використання в ході слідчої дії науково-технічних засобів);

3) етичний блок (дотримання слідчим у процесі провадження слідчих дій норм етики і моралі; тактовність, доброзичливість, увічливість, чуйність у звертанні до людей, які мають відношення до справи; повага честі та гідності осіб, що з ним спілкуються, турбота про охорону їх здоров'я, майна);

4) тактико-криміналістичний блок (переконання; виявлення винної поінформованості (психологічний експеримент із метою визначення винної поінформованості); раптовість; створення видимої поінформованості слідчим (перебільшеної, зменшеної); часткове повідомлення інформації, яку має слідчий; використання суперечностей у показаннях окремих осіб; використання суперечностей між показаннями й іншими доказами у справі; повідомлення про результати експертиз; оголошення всієї доказової інформації; повідомлення певних відомостей з метою переконання особи у неминучості розкриття вчиненого злочину; пред'явлення речових доказів; словесна розвідка; психологічна підготовка особи до наступної слідчої дії; відтворення особі фрагментів звуко-, відеозапису, кінозйомки за окремими епізодами або фактами розслідуваного злочину; повторне проведення окремих слідчих дій);

5) психологічний блок (надання психологічної допомоги нагадуванням, активізацією мислення й пам'яті з метою відтворення раніше сприйнятих фактів; стимулювання позитивних якостей особистості; спонукання особи до окремих вчинків або дій шляхом активізації її емоцій і почуттів; стимулювання пригадування забутого за допомогою асоціацій

за суміжністю, подібністю, контрастом; подолання недоліків відновлення сприйнятого; відтворення асоціативних зв'язків шляхом накопичення або відновлення слідів афектів, виклик минулих емоцій, рухових реакцій, образів, зафіксованих підсвідомістю; відновлення обставин сприйняття; зняття розсіювання уваги шляхом її акцентування; активізація установок в емоційно-вольовій сфері).⁹⁷

Запропоновані блоки природно можуть надати певну допомогу слідчому в обранні і використанні прийомів психологічного впливу у процесі розслідування злочинів. Водночас формування прийомів за зазначеними блоками є спірним за такими міркуваннями:

1) розподіл прийомів за блоками здійснюється стосовно характеру їх спрямованості (естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний і психологічний блоки). За межами цих блоків залишилися природа і вид тієї чи іншої слідчої дії, її мета, функціональне призначення, ситуаційна варіантність тощо;

2) виділення таких блоків є досить умовним і відбиває лише окремі сторони тих чи інших прийомів; чітко не прослідковується грань між блоками прийомів (естетичним та процесуальним, тактико-криміналістичним та психологічним). Так, наприклад, у естетичному блоці міститься низка процесуальних вимог, пов'язаних з ознайомленням осіб з їх правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення і значенням слідчих дій. У тактико-криміналістичний блок віднесені прийоми з яскраво вираженою психологічною функцією: переконання, психологічний експеримент, психологічна підготовка до наступної дії та ін.;

3) у блоках відсутня логічна послідовність розміщення тактичних прийомів, що сприяє їх оптимальному викори-

⁹⁷ Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посібник. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 24, 25.

станню; у кожному із блоків пропонується неузгоджений, приблизний їх перелік;

4) окремі “прийоми”, які рекомендуються у блоках, не є тактичними (зовнішній вигляд слідчого, інтер’єр службового приміщення, суворе дотримання норм кримінально-процесуального закону, чуйність у звертанні до людей, активізація установок в емоційно-вольовій сфері та ін.). Це й елементарні дії (або обов’язки), і прийоми організації праці, і вимоги кримінально-процесуального законодавства, і цілі напрямки діяльності слідчого. Деякі блоки (естетичний, етичний, процесуальний) фактично не містять у своєму складі тактичних прийомів;

5) такі “прийоми”, як психологічний експеримент із метою визначення винної поінформованості, створення видимої поінформованості слідчим (перебільшеної чи зменшеної), відновлення слідів афектів, виклик минулих емоцій, – суперечать моральним та етичним принципам кримінального судочинства, а тому не можуть бути визнані як допустимі;

6) багато прийомів у блоках не розкриті за своїм змістом і мають декларативний характер (дотримання слідчим норм етики і моралі, повага честі і гідності, турбота про охорону здоров’я і майна, стимулювання позитивних якостей особистості, активізація установок в емоційно-вольовій сфері та ін.).

У криміналістичній теорії як своєрідні комплекси (сукупності) тактичних прийомів розглядаються так названі тактичні комбінації. Історія їх виникнення пов’язана з концепцією правомірності використання “слідчих хитрощів” і “психологічних пасток”. У 1966 році Б.Г. Розовський указував, що повинні зайняти своє законне місце у цьому розділі криміналістики і “психологічні пастки”, усякого роду комбінації, використовувані слідчим під час допитів. Але при цьому потрібно встановити чіткі межі, які

відокремлюють комбінацію від провокації, яка, поза всяким сумнівом, недопустима.⁹⁸

Р.С. Белкін розглядає “слідчі хитрощі” або “психологічні пастки” як різновид тактичних комбінацій. Він зазначає, що описані в літературі варіанти “слідчих хитрощів” за сутністю являють собою комбінації прийомів, об’єднаних однією метою і межами однієї слідчої дії⁹⁹. І далі Р.С. Белкін пише, що такий саме вплив на осіб, що проходять у справі, може мати комбінація вже не окремих прийомів, а слідчих дій – у межах окремого акта розслідування, комбінація, зрозуміло, більш складна, чим комбінація прийомів.¹⁰⁰ Автор пропонує таке визначення поняття тактичної комбінації: “Тактична комбінація – це певне сполучення тактичних прийомів або слідчих дій, яке переслідує за мету вирішення конкретного завдання розслідування та обумовлене цією метою і слідчою ситуацією”.¹⁰¹

У криміналістичній літературі запропонована дефініція була сприйнята неоднозначно. Заперечення авторів стосуються в основному проблеми співвідношень між тактичною операцією і тактичною комбінацією. Так, А.В. Дулов не заперечує можливості самостійного існування тактичних комбінацій, однак під ними він розуміє різновид тактичної операції, в якій використовується сукупність слідчих дій, іноді із залученням й оперативних дій, спрямованих на реалізацію окремого тактичного прийому.¹⁰² В.І. Шиканов вва-

⁹⁸ Розовский В.Г. Еще раз о тактике допроса // Следственная практика. – М.: Юрид. лит., 1966. – Вып. 72. – С. 100, 101.

⁹⁹ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 139.

¹⁰⁰ Белкин Р.С. Знач. праця. – С. 139.

¹⁰¹ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 145; Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С. 282; Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т.3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997. – С. 210; Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 219.

¹⁰² Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск, 1979. – С. 45.

жає, що комбінація – атрибут теорії і практики ОРД, а в криміналістиці термін “тактична комбінація” вживається лише тоді, коли підкреслюється, що тактична операція пов’язана з особливо складними, “багатоходовими” розрахунками, заснованими на можливостях рефлексивного аналізу, і передбачає широке використання оперативних можливостей органа дізнання.¹⁰³ А.Є. Михальчук вважає, що категорія тактичної операції ширше, ніж тактична комбінація, яка являє собою оптимальне поєднання тактичних прийомів, що застосовуються у процесі провадження окремої слідчої дії, спрямоване на вирішення конкретного проміжного завдання розслідування й обумовлене слідчою ситуацією, що склалася.¹⁰⁴

Визначення поняття тактичної комбінації та її розуміння (запропоноване Р.С. Белкіним), на нашу думку, викликають заперечення за такими позиціями:

1) має місце гіперболізація “слідчих хитрощів” (“психологічних пасток”); фактично виходить, що “слідчі хитрощі” – це комплекси (поєднання) тактичних прийомів;

2) у запропонованому визначенні тактична комбінація обмежена процесом розслідування; нічого не сказано про можливість її використання в процесі судового слідства;

3) недоцільно поєднувати дві самостійні категорії: певне “поєднання тактичних прийомів” (система прийомів)¹⁰⁵ і пев-

¹⁰³ Шиканов В.И. Тактическая операция как важнейший структурный элемент следственной тактики и одна из форм сотрудничества органов следствия и дознания // Проблемы советского государства и права. – Иркутск, 1975. – Вып. 9-10. – С. 44; Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. – Иркутск, 1983. – С. 18, 19.

¹⁰⁴ Михальчук А.Е. Понятие тактических комбинаций при производстве следственных действий // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Юрид. ин-т, 1990. – С. 59.

¹⁰⁵ Р.С. Белкин визнає і не заперечує категорію «система тактичних прийомів». Він пише: “Було б неправильним вважати, що змістом тактичної комбінації може бути поєднання тактичних прийомів однієї слідчої дії з тактичними прийомами іншої. Комбінаційне поєднання тактичних прийомів можливе, повторюємо, тільки в межах однієї слідчої дії, тактика якої і розуміється як система прийомів” (див.: Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 145).

не “поєднання слідчих (чи інших) дій (тактична операція)”. “Поєднання тактичних прийомів” і “поєднання слідчих (чи інших) дій” переслідують різні цілі і є нерівнозначними;

4) в етимологічному сенсі термін комбінація тотожній терміну система прийомів для досягнення чого-небудь;¹⁰⁶

5) автор запропонував визначення поняття тактичної комбінації, назвав її види (певне поєднання тактичних прийомів; певне поєднання слідчих дій у межах одного акта розслідування; певне поєднання однойменних та різнойменних слідчих дій),¹⁰⁷ але не виділив і не сформулював їх внутрішній зміст.

Розробка тактики слідчих (судових) дій передбачає необхідність систематизації застосовуваних під час їх провадження тактичних прийомів, типізацію їх систем.¹⁰⁸ На даний час рівень розвитку криміналістичної науки дозволяє не тільки ізольовано розглядати окремі тактичні прийоми процесуальних дій, а й встановлювати взаємозв'язки і взаємозалежності між ними, виявляти окремі комплекси прийомів у вигляді їх систем і підсистем, прослідковувати їх роботу в діяльності. На нашу думку, О.М. Васильєв справедливо вказує, що “завдання підвищення ефективності тактичних прийомів може вирішуватися в різний спосіб: розширенням кола тактичних прийомів; їх удосконаленням; підвищенням дієвості; взаємозв'язком тактичних прийомів в їх застосуванні.”¹⁰⁹

Упорядкування тактичних прийомів, приведення їх у відповідні системи і підсистеми може бути здійснено на основі їх систематизації. Систематизація відіграє важливу

¹⁰⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 444.

¹⁰⁷ Белкин Р.С. Знач. прац. – С. 145, 146.

¹⁰⁸ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 119.

¹⁰⁹ Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий (Биб-чка следователя). – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 7, 8.

роль у виокремленні з загальної сукупності тактичних прийомів тих з них, що за ознаками подібності можуть бути об'єднані у самостійні групи.¹¹⁰ Така систематизація передбачає виконання синтетичної функції, пов'язаної з об'єднанням тактичних прийомів у різні поєднання відповідно об'єктивно існуючих між ними закономірних зв'язків.

Постановка питання про систематизацію¹¹¹ тактичних прийомів свідчить про те, що теорією криміналістики і практикою розслідування накопичений багатий досвід застосування тактичних прийомів, котрий при приведенні його у належний логічний порядок буде сприяти більш ефективному та повному одержанню доказової інформації при розслідуванні злочинів.¹¹² Розробка систем тактичних прийомів вельми необхідна, оскільки такі системи можуть надати неоціненну організаційну та методичну допомогу слідчому (судді) у відновленні прогалин його особистого досвіду та у стимулюванні до професійної творчості.¹¹³

У сучасній криміналістичній науці зроблено спроби виділити і відповідно класифікувати системи тактичних

¹¹⁰Якубович Н.А. Общие проблемы криминалистической тактики //Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 144.

¹¹¹Принципи систематизації та основні елементи криміналістичних систем і класифікацій розглядаються криміналістичною систематикою – спеціальним розділом загальної теорії криміналістики, що засновується на положеннях системно-структурного підходу до явищ дійсності (див.: Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 129-134).

¹¹²Богинский В.Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого //Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. Краткие тезисы. – Х.: Юрвуз, 1978. – С. 260.

¹¹³Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посібник. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 22.

прийомів окремих слідчих дій.¹¹⁴ Разом з тим, розробка тактичних прийомів провадження окремих слідчих дій відбувається нерівномірно, і це пояснюється, з одного боку, вибірковими потребами слідчої практики, з іншого боку – різним рівнем розвитку та застосування даних інших наук для цілей слідчої тактики. Найбільш великі розробки тактичних прийомів відносяться до таких слідчих дій, як допит, огляд місця події, обшук, пред'явлення для впізнання. Тактичні прийоми провадження інших слідчих дій менш розроблені, однак питання про створення їх систем може розглядатися як правомірне.¹¹⁵

Складність систематизації тактичних прийомів пов'язана з двома основними причинами:

- 1) відсутністю єдності у розумінні тактичного прийому;
- 2) нерозробленістю тактики (тактичних прийомів) окремих слідчих та судових дій.

Побудова систем (підсистем) тактичних прийомів окремих процесуальних дій передбачає необхідність дослідження:

- 1) природи слідчих (судових) дій та їх цільової спрямованості;

¹¹⁴ Богинский В.Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1980. – 17 с; Денисюк С.Ф. Система тактичних прийомів обшуку: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999. – 18 с.; Журавель В.А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1983. – 17 с; Системи тактичних прийомів допиту. Роздавальний матеріал до практичних занять / Упоряд. В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Х.: УЮА, 1994. – 20 с; Стояновский М.В. Классификационный подход в криминалистической науке и практике (на примере криминалистической тактики): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – 22 с; Стояновский М.В. О классификации (систематизации) тактико-криминалистических средств // Воронежские криминалистические чтения. Вып. 2 / Под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2001. – С. 62-67; Шепітько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х.: РИП Оригинал, 1995. – 198 с.

¹¹⁵ Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Криміналістическа тактика: теорії та тенденції: Учеб. пособие. – Х.: Гриф, 1997. – С. 29, 30.

2) ситуаційної обумовленості тактичних прийомів і типових ситуацій окремих процесуальних дій;

3) сутності тих чи інших тактичних прийомів та їх функціональних можливостей.

Здійснення систематизації тактичних прийомів окремих слідчих (судових) дій вимагає вивчення і виокремлення типових ситуацій, відповідно до яких можуть бути сформовані їх системи. Як правильно зазначає В.І. Комісаров, між системою тактичних прийомів і ситуаціями їх реалізації існують нерозривні зв'язки, які впливають на формування науково обґрунтованої системи прийомів розслідування.¹¹⁶ Виникнення тієї чи іншої ситуації процесуальної дії супроводжується постановкою конкретної мети, яка повинна бути досягнута в процесі реалізації тієї чи іншої системи прийомів.

§ 4. Тактичний ризик у теорії криміналістики

Оптимальне використання тактичних прийомів та їх систем передбачає дослідження проблеми тактичного ризику¹¹⁷. Її вивчення й аналіз обумовлюють важливість визначення сутності тактичного ризику, встановлення меж його допустимості, пропозиції шляхів його зниження або усунення.

Постановка проблеми тактичного ризику в криміналістиці відноситься до середини 70-х рр. ХХ ст. У криміналістичній літературі термін “тактичний ризик” вперше ужитий у 1974 році Р.С. Белкіним, який розумів його як ситуацію, що можливо грозить провалом задуму слідчого при проведенні слідчої дії.¹¹⁸ У більш пізніх роботах Р.С. Белкін розглядає тактич-

¹¹⁶ Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики /Под ред. А.И. Михайлова. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 86.

¹¹⁷ У криміналістичній літературі мали місце спроби встановлення взаємозв'язку тактичного ризику і повторних слідчих дій (див.: Ульяновська І.І. Повторные следственные действия: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты: Монография / Науч. ред. О.Я. Баев. – Воронеж: Изд-во Истоки, 2006. – С. 54-56).

¹¹⁸ У цьому випадку мова йшла про очну ставку (більш дет. див.: Криминалистика. – М., 1974. – С. 366).

ний ризик як “допущення негативних наслідків при реалізації тактичного рішення”¹¹⁹ або як “можливість настання негативного результату чи негативних наслідків при провадженні слідчої дії”.¹²⁰

У психологічній літературі ризик визначається як ситуативна характеристика діяльності, що полягає у невизначеності її результату та можливих несприятливих наслідків в разі неуспіху.¹²¹ Терміну “ризик” у психології відповідають три основних взаємопов’язаних значення:

1) ризик як міра очікуваного неблагополуччя у разі неуспіху у діяльності, що визначається сполученням ймовірності неуспіху та ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку;

2) ризик як дія, яка в тому або іншому відношенні загрожує суб’єкту втратою (програшем, травмою, шкодою);

3) ризик як ситуація вибору одного з двох можливих варіантів дії: менш привабливого, але більш надійного, чи більш привабливого, але менш надійного (результат якого проблематичний і пов’язаний з можливими несприятливими наслідками).¹²²

Екскурс у розвиток поняття ризику в криміналістичній теорії передбачає можливість виокремлення різних напрямків у його визначенні. Так, одні вчені намагаються розглядати слідчий ризик в тактиці окремих процесуальних дій та пропонують його визначення. Зокрема, В.Є. Богінсь-

¹¹⁹ Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. – Т. 3. – Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Акад. МВД СССР, 1979. – С. 115; Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 131; Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСИП МВД РФ, 1993. – С. 99; Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юрист, 1997. – С. 191.

¹²⁰ Криминалистика. Краткая энциклопедия. / Авт. сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 67.

¹²¹ Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 344, 345.

¹²² Там само.

кий характеризує слідчий ризик в тактиці допиту і визначає його як дії слідчого в екстремальних умовах, які спрямовані на одержання доказової інформації шляхом використання можливості слідчої ситуації та ситуації допиту, що допускають протилежні за характером результати.¹²³

Інші учені зазначають існування тактичного ризику. Так, Ю. І. Ільченко піддає аналізу тактичний ризик, який на його думку виявляється у специфічному образі дій (бездіяльності), спрямованому на досягнення цілей, реалізація яких іншими, “неризикованими” шляхами і засобами неможлива. У такому образі дій імовірність успіху завжди повинна бути більшою імовірності невдачі.¹²⁴ В.С. Комарков також розглядає тактичний ризик і пропонує визначати його як прийняття рішення в проблемній ситуації, пов’язаній з настанням небажаних наслідків.¹²⁵

Деякі дослідники здійснюють спроби щодо вивчення криміналістичного ризику. Так, Г.О. Зорін вважає за необхідне піддавати дослідженню саме криміналістичний ризик, який він визначає як дію або бездіяльність із приводу розслідуваного злочину, спрямовану на мету, що обтяжена об’єктивною імовірністю недосягнення, суб’єктивоване певною особою, яка передбачає альтернативний результат (успіх-неуспіх).¹²⁶ У структурі криміналістичного ризику автор виділяє: 1) тактичний ризик (ризик при виконанні слідчої дії); 2) стратегічний ризик (ризик розслідування справи у цілому); 3) судовий ризик, який стосується якості та невдач судового розгляду; 4) експертний ризик,

¹²³ Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. – Х., 1983. – С. 24–40.

¹²⁴ Ильченко Ю.И. Риск как составляющая следственной деятельности // Преподавание юридической психологии и ее практическое применение в свете решений XXVII съезда КПСС. – Тарту, 1986. – Ч. 1. – С. 131.

¹²⁵ Комарков В.С. Психологические основы очной ставки: Текст лекций. – Х., 1976. – С. 23.

¹²⁶ Зорин Г.А. Криминалістический риск: природа и методы оценки: Учеб. пособие. – Мянск: БГУ, 1990. – С. 7, 8.

який передбачає ризиковані методики досліджень з можливою втратою шансів на встановлення істини експертним шляхом; 5) ризик оперативно-розшукових дій; 6) ризик може мати кримінально-правову спрямованість, яка стосується кваліфікації злочину (наприклад, ризик перекваліфікації злочинних дій); 7) ризик може мати кримінально-процесуальну природу і стосуватися неповного виконання норми КПК, неправильного виконання норми КПК.¹²⁷

Висловлені у криміналістичній літературі точки зору щодо природи ризику, з одного боку, штучно розширюють його поняття та сферу застосування, з іншого боку, звужують його. Як нам уявляється, у криміналістиці доцільно розглядати не криміналістичний і не слідчий ризик, а саме тактичний ризик, визначаючи його як виконання слідчим або суддею діяльності в умовах можливого виникнення негативних наслідків.¹²⁸ За ступенем локалізації тактичний ризик повинен поширюватися на:

- 1) проведення тактичних операцій;
- 2) здійснення слідчих (судових) дій чи оперативно-розшукових заходів;
- 3) застосування систем (підсистем) тактичних прийомів окремих процесуальних дій;
- 4) використання окремих тактичних (чи інших криміналістичних) прийомів.

Процес прийняття будь-яких рішень поданий у вигляді етапів, які змінюються, розумової діяльності, котрий завершується прийняттям вольового акта, у якому виражена переконаність у необхідності діяти строго певним чином.¹²⁹ У теорії ігор прийнято вважати, що умови ризику

¹²⁷ Зорин Г.А. Знач. праця. – С. 4.

¹²⁸ Шепітько В.Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник. – Х.: Право, 2001. – С. 424, 425.

¹²⁹ Эксархопуло А.А. Криминалистическая теория принятия решений // Актуальные проблемы борьбы с преступностью. Матер. республ. науч. практ. конф. 14-15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992. – С. 268.

мають місце тоді, коли особа, що приймає рішення, у розрахунок на кращий результат повинна бути готовою до того, що здійсниться гірший. При цьому можуть бути виділені два класичних випадки:

1) власне умови ризику: коли можливо оцінити та прогнозувати імовірність тих чи інших подій, у зв'язку з чим варто планувати деяку "середню вигоду";

2) умови невизначеності: коли інформація про імовірність настання подій відсутня чи невідома особі, яка приймає рішення, так що приходить висловлювати припущення про оптимальність ходів суперника та прагнути забезпечити собі деяку "максимальну гарантовану вигоду".¹³⁰

Типовими для процесу розслідування у більшості випадків є умови невизначеності. Інформаційна невизначеність складається з таких основних моментів:

- 1) невизначеності вихідної слідчої ситуації;
- 2) невизначеності процесу розвитку вихідної слідчої ситуації у наступних слідчих діях;
- 3) непередбачуваності дій людей, залучених до сфери досудового слідства по розслідуваному злочину;
- 4) відсутності традиційних, типових методів вирішення поставлених завдань;
- 5) невизначеності дій слідчого¹³¹.

Тактичний ризик пов'язаний з його ситуаційною обумовленістю – об'єктивними чинниками (відсутністю або недостатністю інформації, наявністю суперечливих даних, що знижують можливість прогнозу ходу розслідування (судового розгляду) або можливих ситуацій процесуальної дії та ін.). Важливе значення для визначення того, чи є він необхідним, має слідча ситуація (ситуація судова) або ситуація слідчої (судової) дії. Якщо слідча ситуація як стан

¹³⁰ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1998. – С. 131; Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 100.

¹³¹ Зорин Г.А. Знач. праця. – С.16.

комплексу доказів по справі має характер надмірності інформації, то тактичний ризик, як правило, не має необхідного підґрунтя. У тих же випадках, коли доказова інформація подана неповно або за своїм характером суперечлива, іншими словами, має місце дефіцит інформації, тактичний ризик знаходить свій найбільший прояв¹³². Впевнено обрати з усіх можливих варіантів дій єдино правильний слідчому заважає обмежений обсяг інформації, що створює умови невизначеності¹³³.

Складність прийняття рішень слідчим або суддею зумовлена ступенем невизначеності ситуації, що допускає настання неоднозначних наслідків – позитивних або негативних. Завдання полягає в тому, щоб обрати позицію найменшого тактичного ризику, заздалегідь прогнозувати негативні наслідки та передбачати заходи щодо їх попередження і виключення.

Тактичний ризик обумовлений також суб'єктивними чинниками: досвідом слідчого або судді при оцінці зібраного матеріалу, можливостями використання рефлексивного мислення, вмінням аналізувати та прогнозувати можливі ситуації. Від суб'єктивних якостей слідчого або судді (їх досвіду, спостережливості, здатності до аналізу, критичності мислення тощо) залежить правильна (чи неправильна) оцінка ступеня “ризикованості” прийнятого рішення та рівня тактичного ризику. Така оцінка має суб'єктивний характер, і у досвідченого слідчого вона звичайно точніше, ніж у початківця.

Викликає заперечення позиція Ю.І. Ільченка, який, розглядаючи питання, що відносяться до тактичного ризику, зазначає, що основою для застосування ризику слідчим є його самопочуття, особливості характеру, тем-

¹³² Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С.66.

¹³³ Комарков В.С. Психологические основы очной ставки: Текст лекций. – Х., 1976. – С.24.

пераменту, а також різні емоційні явища.¹⁸⁴ Такі чинники, на нашу думку, мають певне значення в умовах тактичного ризику, однак їм не повинно надаватися першорядне значення. Риси характеру, тип темпераменту, стан слідчого або судді якоюсь мірою мають значення як чинники суб'єктивного порядку, однак ризик повинен будуватися на впевненості в успішному результаті, що ґрунтується на доказовому матеріалі та прогнозуванні можливих результатів.¹⁸⁵

Прогнозування тактичного ризику знаходиться залежно від:

1) здатності суб'єкта до логічного упорядкування та уявної переробки вихідних фактичних даних;

2) уміння моделювати слідчі ситуації та ситуації процесуальної дії, їх розвиток;

3) оцінки імовірних наслідків виконання альтернативних дій;

4) можливості розробки декількох програм діяльності.

Аналіз об'єктивних та суб'єктивних чинників тактичного ризику дозволяє сформулювати його основні ознаки. Такими ознаками є:

1) конкретна дія слідчого або судді в проблемній ситуації;

2) результати здійснення такої дії не можуть бути заздалегідь чітко прогнозовані;

3) має місце альтернатива у виборі різних дій, прийомів, засобів тощо;

4) допускається можливість настання негативних наслідків при реалізації тактичного рішення;

5) мінімізація настання шкідливих наслідків.

У криміналістичній літературі зроблено спроби по визначенню критеріїв допустимості тактичного ризику. Зокрема, В. І. Гмирко виділяє такі критерії допустимості ризику:

¹⁸⁴ Ильченко Ю.И. Эмоции и чувства в деятельности следователя. – Краснодар, 1978. – С. 46-48.

¹⁸⁵ Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. – Х., 1983. – С. 34, 35.

1) у випадках необхідності вирішення важливого тактичного завдання, реальної неможливості вирішення її без використання ризикованих тактичних засобів;

2) коли превалює ймовірність досягнення позитивного результату над ймовірністю настання негативних наслідків;

3) коли передбачається врахування усіх реально можливих ситуацій, які можуть виникнути в умовах тактичного ризику.¹³⁶

Г.О. Зорін як критерії допустимості криміналістичного ризику називає:

1) відповідність ймовірних негативних наслідків вимогам норм моралі, КК, КПК;

2) позитивна різниця між можливим “виграшем” і тактичним “програшем” у результаті ризикованих дій (останнє означає, що ступінь “виграшу” більше, ніж ступінь “програшу”);

3) баланс “витрат” на забезпечення “безпеки” (тактичного сподівання) слідчої дії з очікуваними позитивними результатами, хоча специфіка слідчої роботи іноді вимагає застосування максимуму зусиль для досягнення мінімального тактичного результату; у подальшому розвитку в інших слідчих діях це може стати основою системи доказів. Водночас слідчий кожного разу повинен задати собі питання: “Навіщо ризикую? Що виграю, що можу програти?”¹³⁷

Таким чином, при обранні тактики у ситуації тактичного ризику необхідно дотримуватися таких положень:

1) прогнозувати можливе настання результатів як наслідок реалізації тактичного рішення;

2) варіювати доказовою інформацією;

3) визначати допустимість тактичного ризику у конкретній ситуації.

¹³⁶ Гмырко В.П. Деятельность следователя в ситуациях тактического риска при расследовании тяжких преступлений // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы по делам о тяжких преступлениях. – Караганда, 1985. – С. 85.

¹³⁷ Зорин Г.А. Криминалистический риск: природа и методы оценки: Учеб. пособие. – Минск: БГУ, 1990. – С. 25.

Як указує В.І. Шиканов, у принципі для нас немає сумнівів, що слідчий має право на певний ризик, як немає сумнівів й у тому, що у кожному випадку прийняття ризикованого рішення слідчий не може діяти навмання, а рівно йти на ризик, пов'язаний з можливістю порушення закону, обмеження прав і законних інтересів особистості, втрати істотної доказової інформації.¹³⁸ Тактичний ризик повинен завжди мати мотивований характер. Мотивованість ризику визначається:

- 1) виваженістю аргументів (за і проти ризикованого рішення), тобто що можна втратити і що можна виграти;
- 2) прогнозуванням процесу та результатів можливих наслідків; багатоваріантністю можливих наслідків (або-або-або) при наявності певних чинників, які підсилюють або послабляють виникнення тих чи інших провокаційних наслідків;
- 3) системоутворюючою метою, тобто мета постійно стимулює слідчого, "мобілізує" його потенційні можливості в єдиний раціональний механізм;
- 4) впевненістю в нейтралізації негативних наслідків.¹³⁹

Тому при розробці та прийнятті тактичних рішень мова повинна йти не про виключення тих з них, що пов'язані з тактичним ризиком, а про прогнозування можливих негативних наслідків і прийняття на цій основі заходів, спрямованих на зменшення ризику та нейтралізацію негативних результатів у випадку їх настання.¹⁴⁰ Р.С. Белкін відзначає, що об'єктом прогнозування виступають різні варіанти результатів слідчої дії при різних варіантах впливу на її хід і на її результати.¹⁴¹ Аналізуючи процесуальні дії за їх цілями і характером здійснення, В.О. Коновалова та О.М. Сербулов

¹³⁸ Шиканов В.И. Теория тактических операций следователя //Алгоритмы и организация решения следственных задач. – Иркутск, 1982. – С. 64–66.

¹³⁹ Зорин Г.А. Знач. праця – С. 10.

¹⁴⁰ Бахин В.П. Следственная ситуация и тактическое решение //Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 203.

¹⁴¹ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 152.

дійшли висновку, що кожна з них уже за своєю сутністю містить більше або менше число елементів тактичного ризику й у цьому сенсі відрізняється від інших. Так, до дій, що містять у собі найбільшу можливість тактичного ризику, відносяться такі, як допит, очна ставка, обшук, пред'явлення для впізнання, а також призначення і провадження експертизи, хоча у значно меншому смислі, чим всі інші. Дії, що майже не містять у собі тактичного ризику або мають дуже малу його частку – це виїмка, слідчий експеримент, освідування, слідчий огляд. У них може мати місце ризик безрезультатності проведення, однак це не буде за своїм характером та наслідками тактичним ризиком, що ставить під загрозу можливість одержання інформації або здійснення раніше прийнятої тактичної лінії.¹⁴² Дійсно, висловлювання авторів має певне підґрунтя. Разом з тим, уявляється, що їх позиція у розмежуванні слідчих дій за ступенем їх тактичного ризику є занадто категоричною.

Найбільшу складність тактичний ризик має у тому випадку, коли мова йде про застосування тактичної операції,¹⁴³ тому що чим більше число дій і завдань входить у задану про-

¹⁴² Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С.67, 68.

¹⁴³ У сучасній криміналістичній літературі тактична операція розглядається як "поєднання однойменних або різнойменних слідчих дій, а інколи й організаційно-технічних заходів, спрямованих на виконання завдань розслідування у даній слідчій ситуації (див.: Криміналістика. Краткая энциклопедия / Авт. сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 82) або як "комплекс взаємопов'язаних, скоординованих слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів, що визначаються слідчою ситуацією та провадяться правомочними службовими особами під керівництвом слідчого з метою вирішення тактичного завдання як проміжної мети розслідування" (див.: Князев В.А. О понятии тактической операции // Криміналістика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1982. – Вып. 25. – С. 67; Князев В.А., Марушев А.Д. К вопросу о понятии тактической задачи расследования // Реформа политико-правовой системы советского общества и укрепление социалистического правопорядка. Тезисы выступл. к обл. конф. молодых ученых и соискателей 1-2 июня 1990 г. – Х., 1990. – С. 127–129). На теперішній час окремі автори іменують певні сукупності (комплекси) слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів не тактичними операціями, а тактичними програмами і підпрограмами (див.: Ильиных В.Л. Использование тактических программ при выявлении хищений) // Актуальные проблемы борьбы с правонарушениями. Матер. науч. практ. конф. – Екатеринбург, 1992. – С. 36-42).

граму, тим ширше і глибше характер можливих негативних наслідків. Тому, проведення тактичних операцій необхідно обирати у ситуаціях, які передбачають незначний ризик. Застосування тактичної операції повинно орієнтувати слідчі органи на найбільш ефективно вирішення поставлених завдань і на можливість використання у цих цілях нового підходу до організації розслідування злочинів.¹⁴⁴ Однак, складність застосування тактичних операцій визначається недостатньою їх розробленістю, відсутністю чіткої системи останніх.

Тактичний ризик може бути прогнозованим стосовно до окремої процесуальної дії або тактичних прийомів її провадження (чи їх систем). Прагнення взагалі уникнути ризику нереально: завдання полягає у тому, щоб обрати стратегію найменшого тактичного ризику, передбачати можливі негативні наслідки свого вирішення та заздалегідь продумати заходи для ліквідації або ослаблення цих наслідків, що у кінцевому рахунку і призведе до максимально можливого у даних умовах позитивного результату¹⁴⁵. Необхідно зазначити, що ризик проведення процесуальної дії за своїми наслідками більш зашкарублий, жорсткий, ніж тактичний ризик використання прийомів (їх комплексів) тієї або іншої дії.

Екстремальність ситуації, в якій приймається рішення застосування тактичного ризику, ставить на вирішення й таке питання, як співвідношення процесу алгоритмізації діяльності та тактичного ризику. Зовні це виступає як непорівнянні поняття: тактичне лавірування, чуття моменту у використанні слідчої ситуації та жорсткі системи пропонування дій¹⁴⁶. Творчий характер розв'язуваних завдань, як і творчий характер рішень, зовсім не означає того, що вони не піддаються обліку та не мають деяку типовість.

¹⁴⁴ Князев В.А. Зазнач. праця. – С.67.

¹⁴⁵ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С.133.

¹⁴⁶ Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. – Х., 1983. – С.29.

Остання існує і дозволяє, розуміється у певних межах, складати деякі алгоритми (схеми), які мають більшу або меншу рухливість щодо вирішення певних завдань у проблемній ситуації.¹⁴⁷ Створювані у криміналістичній тактиці розпорядження алгоритмічного типу носять узагальнений характер для деякої групи слідчих ситуацій.

Г.О. Зорін пише, що в основі вибору, кращої альтернативи рішення лежить процес порівняння. Таке порівняння, на його думку, може йти декількома шляхами:

1) порівняння одного варіанта, рішення з іншим, залишаючи кращий, котрий буде порівнюватися з наступними альтернативними рішеннями або варіантом дії;

2) порівняння з деякими еталонами – типовою моделлю, наприклад, слідчої дії або її результатом. Зокрема, типова модель дорожньо-транспортної події (наїзд на пішохода) неминуче викликає комплекс слідів на дорозі, на потерпілому пішоході, на транспортному засобі. Усі можливі групи слідів, що можуть утворитися на місці події, досить добре вивчені. Таким чином, можна говорити про типовий ідеальний варіант слідів на місці події і відповідно типові результати огляду місця ДТП;

3) порівняння з групою аналогів. А якщо слідчий зіштовхується з проблемою зовсім нестандартною, яка не має прецедентів, то порівнювати у цьому випадку альтернативи рішень досить важко, тому що ситуація вкрай оригінальна. Тому треба шукати близькі аналоги у паралельних методиках розслідування злочинів.¹⁴⁸

В умовах невизначеності та дефіциту інформації при провадженні окремих процесуальних дій допомога слідчому у зниженні рівня тактичного ризику повинна виходити від застосування тактичних прийомів, заснованих на принципах порівняння (зіставлення). Так, у процесі огляду

¹⁴⁷ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Знач. праця. – С.69.

¹⁴⁸ Зорин Г.А. Знач. праця. – С. 30, 31.

місця події цю функцію виконують такі прийоми, як зіставлення інформації місця події з традиційним, природним ходом події; зіставлення інформації місця події з типовими аналогами (типовими ознаками певного виду злочину, типовими способами злочину, типовими слідами тощо); зіставлення слідів (чи інших предметів) з довідковими даними та ін.

Зменшити ступінь тактичного ризику (або навіть усунути ситуацію ризику) покликане пропонування і використання арсеналу типових систем тактичних прийомів окремих процесуальних дій (тактичних комбінацій), які приписують певний тактичний порядок діяльності слідчого (судді) у тій чи іншій ситуації. Типові системи тактичних прийомів мають характер алгоритмів, використання яких сприяє досягненню тих чи інших цілей процесуальної дії у відповідних їм ситуаціях. Тактичні прийоми повинні обиратися ситуативно, їх застосування передбачає відповідний характер їх змісту і певну логічну послідовність. У цьому відношенні застосування тих чи інших прийомів до ситуації тактичного ризику, дозволяє регулювати її слідчим (суддею). Тут можна говорити про ситуацію дійсну, яка має місце, і ситуацію, що створена через використання певних прийомів, та одержанням у зв'язку з цим нової інформації. Тобто йдеться про ситуацію, що динамічно розвивається.

Системи тактичних прийомів окремих процесуальних дій розробляються відносно "узагальнених", типових слідчих (судових) ситуацій. Тому, у процесі практичного використання систем реальна слідча ситуація може не збігатися з типовою. В.Є. Богінський зазначає дві перехідні стадії використання типових ситуацій (ситуацій алгоритмів) у тактиці ризику:

1) стадія – характеризується зіставленням ситуацій; встановленням відповідності між тією, що у даний момент об'єктивно існує, і тією, котра мала місце у минулій діяль-

ності слідчого. Ціль порівняння – знайти подібність та відмінність у порівнюваних ситуаціях. Виявлення моментів подібності між ситуаціями, що мали місце у минулому, і ситуацією дійсною дозволяє встановити типовість у протіканні процесів, у зв'язку з чим допускається можливість застосування подібних методів при розслідуванні;

2) стадія – полягає у доборі додаткових прийомів, засобів і методів для надання ситуації ризику меншого ступеня гостроти. Тут також здійснюється зіставлення слідчої ситуації з аналогічними. Однак процес зіставлення має більш спрямований характер¹⁴⁹.

Тактичний ризик може мати місце відносно системи прийомів у цілому (в разі ускладнень з визначенням ситуації або можливості несприятливої її зміни) або окремих її прийомів (внаслідок дефіциту інформації). У процесі реалізації системи її тактичні прийоми наповнюються конкретним змістом відповідно до обставин злочину та інших фактичних даних. В умовах тактичного ризику окремі елементи (компоненти) системи можуть залишитися невитребуваними через наявність прогалин в інформації (недостатності доказів) або сумнівів щодо її якості.

Характер тактичних прийомів, їх гнучкість, варіантність, взаємозамінність дозволяють у багатьох випадках пом'якшити тактичний ризик слідчої (судової) дії. Здійснення систематизації тактичних прийомів, розробка та пропонування судово-слідчим працівникам типових систем дає змогу зменшити ступінь тактичного ризику. Зниження або усунення ризику пов'язано з можливістю:

1) вибору комплексу тактичних прийомів, які є найдоцільнішими у відповідній ситуації;

2) заміни та використання іншої системи прийомів, якщо ситуація буде недостатньо чітко прогнозована або система не працюватиме.

¹⁴⁹ Богинский В.Е. Зазнач. праця. – С.30, 31.

Розділ 4. Проблема формування та використання типових тактичних операцій

§ 1. Поняття та ознаки тактичної операції

Розвиток криміналістичної тактики характеризується розробкою найбільш доцільних комплексів слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних (чи організаційно-технічних) заходів стосовно завдань розслідування і слідчих ситуацій. Такі розробки мають різну спрямованість та особливості застосування у слідчій діяльності. Комплексний підхід до слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів дозволяє обирати оптимальну лінію поведінки при наявності певної інформаційної бази або в екстремальних умовах роботи слідчого і оперативних працівників¹.

У сучасній криміналістичній тактиці використовується поняття тактичної операції. Хоча проблема тактичних операцій у теорії криміналістики відноситься до дискусійних. Існує навіть думка, що науково-практичні знання про тактичні операції формувалися та розвивалися безсистемно, тому на сьогодні вони не можуть претендувати на окрему криміналістичну теорію². Або застереження, що намагання гіперболізувати значення тактичних операцій, розробити окремі криміналістичні методики лише на базі їх комплексів призведе до формування такої наукової абстракції, яка буде відірваною від потреб практики та яку просто неможливо буде реалізувати в діяльності слідчих органів³.

¹ Див.: Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – Ізд. 3-е. – Х.: «Одиссей», 2006. – С.147; Шепітько В.Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованньми группами и преступньми организациями. – Х., 2000. – С.56, 57.

² Шевчук В.М. Криміналістична теорія тактичних операцій: проблеми та перспективи формування // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнарод. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003. – С.47.

³ Журавель В.А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: 36. наук. практ. матер. – Х., 2006. – Вип.6. – С.36.

Заслуга у постановці проблеми тактичних операцій належить А.В. Дулову⁴. У цьому сенсі Р.С. Белкін пише, що автор першим у вітчизняній криміналістиці сформулював і запропонував вирішення проблеми тактичних операцій – комплексу заходів і дій слідчого при вирішенні завдань розслідування. Він аргументовано обґрунтував необхідність розробки тактичних операцій нагальними потребами криміналістичної теорії і слідчої практики, оскільки стало очевидним, що не можна обмежуватися розробкою рекомендацій по проведенню окремих слідчих дій, а необхідно застосовувати їх комплекси, котрі багато у чому типові і повторюються у своїх основних параметрах⁵.

Концептуальні основи формування тактичних операцій висвітлювалися у наукових працях різних вчених-криміналістів⁶. Останнім часом розробка тактич-

⁴ Дулов А.В. О разработке тактических операций при расследовании преступлений // 50 лет советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. – Л., 1972. – С.23-26; Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск, 1979.

⁵ Белкин Р.С. Реферативный раздел // Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 2-е изд. доп. – С.318.

⁶ Див.: Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т.3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997. – С.202-235; Драпкин Л.Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактики следствия // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия. – Л., 1976. – С.54; Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Варнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 346 с.; Комаров И.М. Структура частной теории криминалистических операций досудебного производства // Актуальные проблемы криминалистики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003. – С.81-84; Михальчук А.Е. Понятие тактических комбинаций при производстве следственных действий // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Юрид. ин-т, 1990. – С.50-59; Шиканов В.И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения): Матер. науч.-практ. конф. – М., 1976. – С.155-159; Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1983. – 200 с.; Шиканов В.И. Теория тактических операций следователя // Алгоритмы и организация решения следственных задач. – Иркутск, 1982. – С.64-66.

них операцій привернена до окремих криміналістичних методик⁷.

У літературних джерелах використовуються різні терміни для позначення тактичної операції. В.М. Шевчук зазначає, що нерідко її іменують “тактичною комбінацією”, “криміналістичною операцією”, “спеціальною операцією”, “криміналістичною тактичною комбінацією”, “системою слідчих дій” або “тактичним (криміналістичним) комплексом”.⁸ І.М. Комаров перераховує такі відомі назви цього поняття: тактична (А.В. Дулов, В.І. Шиканов, Л.Я. Драпкін та ін.), методична (М.О. Селіванов), криміналістична (М.П. Яблоков), стратегічна (В.О. Образцов), криміналістична тактична (В.І. Шиканов) операція, слідча (В.Я. Колдін), тактична (Р.С. Белкін, А.Є. Михальчук) і оперативно-тактична комбінація (Р.С. Белкін), тактичний (В.О. Образцов, М.О. Селіванов), криміналістичний комплекс (І.М. Сороко-тягін, О.О. Шмідт), складний тактичний прийом (О.П. Онучин).⁹

Поєднання слідчих дій, оперативно-розшукових та

⁷ Борисенко І.В. Організація та проведення тактичних операцій при розслідуванні вбивств з розчленуванням трупа // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3 (26). – С. 213-225; Булулуков О.Ю. Тактическая операция “личность преступника” в расследовании убийств при отсутствии трупа // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 49. – С.166-175; Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи): Монографія. – Х.: Гриф, 2004. – С.87-94; Здоровко С.Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. / Нац. юрид. акад. України – Х., 2002. – 19 с.; Князев В.А. Проблемы тактических операций в методике расследования хищений государственного или общественного имущества: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х., 1986. – 21 с.; Фомина А.С. Тактическая операция “Атрибуция трупа” (“Идентификация неопознанного трупа”) // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р.С. Белкина: Матер. междунар. науч. конф. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. – С.266-276 та ін.

⁸ Шевчук В.М. Криміналістична теорія тактичних операцій: проблеми та перспективи формування // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003. – С.48.

⁹ Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.29.

організаційних заходів необхідно іменувати саме тактичною операцією. Оскільки тактична операція – це засіб криміналістичної тактики, який визначає найбільш доцільну послідовність проведення дій, їх черговість, порядок. Розробка тактичних операцій має сприяти оптимізації розкриття і розслідування злочинів, передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими діями, оперативними і організаційними заходами.¹⁰ Тактична операція має розроблятися й застосовуватися для вирішення окремих проміжних тактичних завдань розслідування.¹¹

У криміналістичній літературі висловлювалася спірна думка, що «поряд існують дві побудови: системи слідчих дій і тактичні операції. Причому кожна з них має своє функціональне призначення. Якщо перша спрямована на вирішення загальних, стратегічних завдань розслідування, то друга – на вирішення завдань тактичних»¹². З такою думкою певною мірою погодитись не можна. Оскільки система слідчих дій – це різновид тактичної операції, коли проміжне завдання вирішується тільки за допомогою узгодженого та найбільш доцільного комплексу слідчих дій у певній ситуації. Сумнівною є позиція про розподіл завдань розслідування на стратегічні та тактичні. Такі завдання є проміжними (локальними), які відносяться до тактичного порядку. Складно уявити в розслідуванні стратегічне, яке повинно мати більш глобальний характер і виходити за межі кримінальної справи. Тому й викликає сумнів розмежування тактичних засобів (системи слідчих дій і тактичних операцій) залежно від тактичності або стратегічності завдання розслідування.

¹⁰ Шепитько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – Изд. 3-е. – Х.: «Одиссей», 2006. – С.147.

¹¹ Шевчук В.М. Формування тактичних операцій у криміналістиці: актуальні проблеми сьогодення // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип.70. – С.84.

¹² Журавель В.А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матер. – Х., 2006. – Вип.6. – С.32.

Г.А. Матусовський вважає, що доцільним є вживання терміну «криміналістичні операції» як своєрідних комплексів дій слідчого, спрямованих на вирішення тактико-криміналістичних та методико-криміналістичних завдань. Перший різновид криміналістичних комплексів дій слідчого має виражений тактичний характер, тоді як другий виходить за межі вирішення тактичних завдань і охоплює відповідні етапи розслідування, а у деяких випадках спрямований на вирішення загального стратегічного завдання розслідування¹³. На нашу думку, не можна ставити знак рівності між методико-криміналістичними завданнями і загальним стратегічним завданням розслідування. Не зрозуміло, у чому виявляється загальне стратегічне завдання, який зміст вкладається у це поняття. Що ж стосується методико-криміналістичних завдань – то це проміжні завдання розслідування з урахуванням виду (чи категорії) злочину.

І.М. Комаров пише, що немає повної ясності у віднесенні криміналістичних операцій до певного розділу криміналістики. Чи правильно відносити її тільки до криміналістичної тактики або ж вона – повноправний елемент криміналістичних методики та техніки? Думки вчених по цьому важливому для науково-практичних досліджень питанню відрізняються неоднозначністю¹⁴. Прихильники тактичних операцій розподіляються на тих, які вважають їх категорією криміналістичної тактики, і тих, хто вважає – категорією криміналістичної методики. Існує також думка, що криміналістичні операції повинні займати місце між тактикою і методикою розслідування¹⁵.

За нашим переконанням, тактична операція є категорією криміналістичної тактики. В криміналістичній мето-

¹³ Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – С. 154, 155.

¹⁴ Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 29.

¹⁵ Комаров И.М. Знач. праця. – С. 29.

диці тактичні операції знаходять свій конкретний прояв стосовно певного виду злочинів, видову спрямованість та зміст. Але загальні проблеми тактичних операцій (теорія або вчення про тактичні операції) мають досліджуватись в криміналістичній тактиці.¹⁶

У криміналістичній літературі запропоновано різні визначення поняття тактичної операції. Більшість визначень містять вказівку, що тактична операція – це комплекс, сполучення, група чи система дій та (або) заходів. Так, М.П. Яблоков указує, що тактична операція – це система різного роду взаємопов'язаних дій, прийомів (не тільки слідчих, а й оперативно-розшукових), об'єднаних єдиним задумом та керівництвом.¹⁷ О.Б. Серова пише, що тактична операція – система заходів, спрямованих на розслідування злочинів у межах однієї кримінальної справи.¹⁸ Л.Я. Драпкін зазначає, що тактичною операцією є комплекс слідчих, оперативно-розшукових, організаційно-підготовчих та інших дій, що проводяться за єдиним планом і спрямованих на вирішення окремих проміжних завдань.¹⁹

Важливою ознакою тактичної операції є те, що вона виконує свої робочі функції у проміжних завданнях розслі-

¹⁶ А.В. Дулов пропонує відносити тактичні операції не до змісту криміналістичної тактики, а до самостійного розділу науки, який слід утворити та назвати «організаційні основи розслідування». Це обумовлено тим, що тактичні операції є форма організації розслідування, а їх розробка – один з видів організаційної діяльності по розслідуванню злочинів (див.: Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск, 1979. – С. 44; Белкин Р.С. Реферативный раздел // Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 2-е изд. доп. – С. 318).

¹⁷ Яблоков Н.П. Криминалистика: Учебник. – М.: Изд. группа НОРМА–ИНФРА-М, 2000. – С. 191.

¹⁸ Серова Е.Б. Криминалистическое учение о тактических приемах, комбинациях и операциях // Курс криминалистики. В 3 т. Т. 1 Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 482.

¹⁹ Драпкин Л.Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактика следствия // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия. – Л., 1976. – С. 54

дування. А.В. Дулов справедливо вважає основною ознакою тактичної операції – наявність мети, завдання, яку необхідно вирішити за допомогою певної сукупності тактичних засобів.²⁰ М.В. Салтевський указує, що тактична операція – це засіб діяльності слідчого, застосований для вирішення тактичних завдань, що виникають при розкритті, розслідуванні і попередженні злочинів.²¹

У сучасній криміналістичній літературі мали місце спроби щодо виокремлення ознак тактичної операції. Так, С.Ф. Здоровко до суттєвих ознак тактичної операції відносить: 1) сполучення (комплекс, систему) однойменних або різнойменних слідчих дій, а також (або) оперативно-розшукових заходів, а іноді й організаційно-технічних заходів; 2) у кількісному відношенні це завжди дві й більше дій або два чи більше заходів; 3) дії, що входять до тактичної операції, повинні бути пов'язані, взаємозумовлені і взаємозалежні; 4) виконання дії припускає їх певну черговість (послідовність) або одночасність; 5) операція вирізняється вибірковістю і спрямованістю на вирішення проміжного завдання розслідування; 6) операція відіграє рольову функцію щодо виду злочину; 7) система дій тактичної операції ситуаційно зумовлена, ефективна дія можлива лише в точно визначених слідчих ситуаціях; 8) елементи тактичної операції об'єднані єдиним задумом, мають єдину цільову спрямованість; 9) операція припускає єдине керівництво з боку слідчого незалежно від сутності дій, що входять до неї; 10) дії провадяться за єдиним планом.²²

В.М. Шевчук вважає, що в основу визначення поняття “тактична операція” можуть бути покладені наступні

²⁰ Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск, 1979. – С. 43

²¹ Салтевський М.В. Криміналістика: Підручник: У 2 ч. Ч.2. – Х.: Консум, 2001. – С. 79.

²² Здоровко С.Ф. розслідування вбивств, вчинених організованими злочинними групами (типові тактичні операції). – Х.: Гриф, 2004. – С. 15.

ознаки: а) системність взаємозалежних й взаємоузгоджених слідчих, оперативно-розшукових та інших дій; б) обумовленість цієї системи дій слідчою, а іноді й дослідчою ситуацією; в) планомірність їх проведення й реалізації; г) керівна роль слідчого (за винятком оперативно-тактичних операцій, де керівником може бути й посадова особа органів дізнання); д) цілеспрямованість дій на вирішення окремих проміжних тактичних завдань.²³

Таким чином, тактична операція – це поєднання однієї або кількох різноманітних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації. Типова тактична операція – це алгоритм, програма дій слідчого, оперативного працівника, інших осіб щодо завдань, які виникають, і слідчих ситуацій.

Необхідність розробки та застосування тактичних операцій підтверджується слідчою практикою. Зокрема, за результатами емпіричних досліджень І.М. Комарова – всі опитані співробітники органів слідства і дізнання заявили, що застосовують криміналістичні операції у своїй практичній діяльності, а 75% указали на особливу необхідність у цьому криміналістичному способі при розкритті, розслідуванні і попередженні складних злочинів²⁴. В.М. Варцаба надає такі результати: 68% проанкетованих слідчих прокуратури та МВС України вважають за доцільне проводити слідчі дії та оперативно-розшукові заходи у певних комплексах. На думку 64% слідчих існує нагальна необхідність у розробці типових тактичних операцій стосовно розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами. Причому, 56% зазначили, що

²³ Шевчук В.М. Формування тактичних операцій у криміналістиці: актуальні проблеми сьогодення // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 70. – С. 85.

²⁴ Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.33.

розробка типових тактичних операцій сприятиме оптимізації розслідування злочинів.²⁵

§ 2. Види тактичних операцій та підстави їх класифікації

Розробка теорії тактичних операцій передбачає розгляд окремих їх видів та визначення внутрішнього змісту. В криміналістичній літературі мали місце спроби у пропонуванні та розгляді окремих тактичних операцій. Так, найбільш розробленими тактичними операціями є: «Перевірка алібі підозрюваного», «Пошук трупа, прихованого злочинцем», «Розшук»,²⁶ «Затримання особливо небезпечного злочинця», «Відшкодування матеріального збитку», «Розшук злочинця по гарячих слідах», «Атрибуція трупа»,²⁷ «Особа злочинця»²⁸, «Ідентифікація неупізнаного трупа»²⁹ та ін.

При розслідуванні тих чи інших злочинів можуть бути виокремлені тактичні операції у відповідності до проміжних завдань та мають умовне позначення: «Встановлення очевидців», «Забезпечення матеріальних збитків», «Документ», «Розшук злочинця», «Встановлення особи жертви», «Атрибуція трупа», «Встановлення фіктивності правочину», «Нейтралізація протидій розслідуванню злочинів»,

²⁵ Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи): Монографія. – Х.: Гриф, 2004. – С. 88.

²⁶ Шиканов В.И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. – Иркутск, 1978. – С.147, 148.

²⁷ Салтевський М.В. Криміналістика: Підручник: У 2 ч. Ч.2. – Х.: Консум, 2001. – С.83.

²⁸ Булулуков О.Ю. Тактическая операция «личность преступника в расследовании убийств при отсутствии трупа» // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 49. – С.166-175.

²⁹ Фомина А.С. Тактическая операция «Атрибуция трупа» («Идентификация неопознанного трупа») // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р.С. Белкина: Матер. междунар. науч. конф. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. – С.266-276.

«Захист доказів» та ін.³⁰ До важливих криміналістичних операцій, на думку Г.А. Матусовського, можуть бути віднесені: «Пошук майна», «Документ», «Затримання».³¹

Повторюваність певних тактичних операцій, їх типовий характер дозволив окремим авторам висловити думку про їх обов'язковість. Зокрема, О.Я. Баєв вважає, що існують обов'язкові тактичні операції при розслідуванні злочинів. За його міркуванням, до обов'язкових тактичних операцій можуть бути віднесені «Захист доказів» та «Перевірка показань особи, що визнала себе винною у вчиненні злочину».³² За нашим переконанням, розподіл тактичних операцій на обов'язкові та необов'язкові не є обґрунтованим.³³ Віднесення тактичних засобів до обов'язкових означає втрачання ними тактичного характеру.

На сучасному етапі спостерігається тенденція, яка пов'язана із переходом від розгляду і пропонування окремих тактичних операцій до їх типізації щодо окремих видів (чи категорій) злочинів. Так, В.О. Коновалова до значущих тактичних операцій при розслідуванні вбивств відносить: «Особу вбивці», «Склад і рольові функції злочинної групи», «Знаряддя злочину», «Свідоцька база», «Місце перебування злочинця».³⁴ Більш складну ієрархію типових тактичних операцій при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами, пропонує С.Ф. Здорков. На його думку, прослідковується взаємозв'язок так-

³⁰ Шепитько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – Изд. 3-е. – Х.: Одиссей, 2006. – С.147, 148.

³¹ Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – С.155.

³² Баєв О.Я. Основы криминалистики: Курс лекцій. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Иад-во «Экзамен», 2003. – С.254-268.

³³ Хоча у криміналістичних джерелах є прихильники формування обов'язкових тактичних операцій (див.: Калужна Л.Є. Перевірка показань на місці як елемент тактичної операції // Вісник Академії адвокатури України. - К.: Вид. центр Акад. адв. України, 2006. – Вип.6. – С. 109-112).

³⁴ Коновалова В.Е. Убийство: искусство расследования: Монография. – Х.: Факт, 2001. – С.282.

тичних завдань розслідування і тактичних операцій. Причому, у межах вирішення проміжних завдань розслідування пропонуються такі тактичні операції: 1) встановлення характеру і виду вбивства: а) «Організований характер убивства»; б) «Вид убивства»; в) «Зв'язок убивства з іншими злочинами»; 2) встановлення місця і часу вчинення вбивства: а) «Умови вбивства»; 3) встановлення способу і знарядь убивства: а) «Механізм вчинення (організації) вбивства»; б) «Механізм приховування вбивства»; в) «Знаряддя вбивства»; 4) встановлення мотивів убивства: а) «Віктимність жертви»; б) «Груповий конфлікт»; 5) встановлення особи жертви: а) «Ідентифікація невпізаного трупа» («Атрибуція трупа»); б) «Соціальний статус жертви»; в) «Зв'язки жертви»; 6) встановлення особи вбивці: а) «Особа вбивці»; б) «Зв'язки вбивці з організованим формуванням»; в) «Склад і структура організованої групи»; г) «Замовник убивства»; г) «Пошук злочинця»; 7) усунення протидії розслідуванню: а) «Захист свідків»; б) «Захист доказів».³⁵

При розслідуванні фіктивного підприємництва, на думку В.В. Білоуса, доцільним є проведення тактичних (оперативно-тактичних) операцій, серед яких найбільшу значущість становлять такі: «Державна реєстрація», «Документ», «Підставна особа», «Співучасники», «Розшук злочинця, що переховується», «Забезпечення відшкодування матеріальних збитків». Автор підкреслює, що розслідування фіктивного підприємництва ставить перед слідчим завдання різних рівнів, для вирішення яких недостатньо виконання окремих слідчих дій.³⁶

³⁵ Див.: Здоровко С.Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції). – Х., 2004. – С.126-140; Здоровко С.Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами: Метод. рекомендації. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 3-5.

³⁶ Білоус В.В. Розслідування фіктивного підприємництва // Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: Монографія / За ред. В.Ю. Шепітька. – Х.: Право, 2006. – С. 202-212.

В.М. Варцаба зазначає, що найбільш важливими тактичними операціями, які мають специфічний характер при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами (незалежно від видової спрямованості злочину), є: 1) «Організований характер злочину»; 2) «Склад і структура організованої групи»; 3) «Корумповані зв'язки організованої групи»; 4) «Взаємодія організованої групи з іншими злочинними формуваннями»; 5) «Причетність організованої групи до злочинів».³⁷

Пізнання сутності тактичних операцій пов'язано із намаганнями до їх класифікації. У криміналістичній літературі були запропоновані різні підстави класифікації тактичних операцій. Так, М.П. Яблоков тактичні операції класифікує за: 1) правовим статусом – на слідчі, слідчорозшукові і оперативно-розшукові; 2) характером складових їх дій – на однорідні і неоднорідні; 3) часовими властивостями – на нетривалі та тривалі, а також одночасні та послідовні; 3) ступенем їх несподіваності для підозрюваних, обвинувачених та інших зацікавлених осіб – з максимальним використанням ефекту несподіваності і частково несподівані; 5) місцем проведення – здійснювані в одному і в різних місцях; 6) участю спеціалістів і застосуванням криміналістичної та іншої техніки – з використанням спеціальних знань і техніки, без застосування таких.³⁸ І.М. Комаков наводить узагальнену класифікацію тактичних (криміналістичних) операцій за такими підставами: а) суб'єкт, об'єкт, обсяг, мета, місце планування, організації і проведення; б) галузі та етапи проведення в системі досудового провадження; в) характер застосованих дій; г) час і стадії проведення; г) характер криміналістичних ситуацій досу-

³⁷ Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи): Монографія. – Х.: Гриф, 2004. – С. 93.

³⁸ Яблоков Н.П. Криминалистическая методика расследования. – М., 1985. – С. 84.

дового провадження; д) ступінь несподіваності для зацікавлених осіб; е) участі спеціалістів щодо застосування криміналістичної та іншої техніки.³⁹

Наведене свідчить, що тактичні операції можуть бути диференційовані за різними підставами. На нашу думку, важливим уявляється розподіл тактичних операцій за їх внутрішньою структурою: 1) дві та більше однотипні слідчі дії (наприклад, «груповий обшук»); 2) комплекс різнопланових слідчих дій; 3) комплекс слідчих і оперативно-розшукових дій; 4) комплекс слідчих дій та заходів організаційного характеру; 5) систему оперативно-розшукових заходів (оперативно-тактична операція); 6) комплекс оперативно-розшукових та організаційних заходів.⁴⁰

§ 3. Застосування тактичних операцій в слідчій діяльності

Вирішення проміжних (локальних) завдань розслідування передбачає використання тактичних операцій. За своєю сутністю тактична операція спрямована на вирішення проміжного (тактичного) завдання. Водночас на вирішення тактичного завдання може бути спрямовано декілька тактичних операцій.⁴¹ Побудова та використання тактичних операцій є визначальною тенденцією розвитку слідчої практики з метою вирішення завдань, які інакше вирішити складно або взагалі неможливо.⁴²

Існує зв'язок між проміжним завданням розслідування і

³⁹ Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 171.

⁴⁰ Вільш дет. див.: Шепітько В.Ю. Криминалістика: Курс лекцій. – Изд. 3-е. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 147; Шепітько В.Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. – Х., 2000. – С. 62.

⁴¹ Шепітько В.Ю. Криминалістика: Курс лекцій. – Изд. 3-е. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 147.

⁴² Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалістика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 507.

тактичною операцією. Такий зв'язок простежується у тому, що: 1) тактична операція розробляється стосовно до проміжного завдання розслідування; 2) реалізація тактичної операції здійснюється для вирішення проміжного завдання; 3) тактична операція буде ефективною тільки при наявності інформаційних даних, у відповідній слідчій ситуації. І.М. Комаров зазначає, що реалізація криміналістичних операцій необхідним чином обумовлюється змістом поставлених систем цілей (завдань). Очевидно, що їх зміст складають очікувані від реалізації криміналістичних операцій результати. Але його надають не будь-які, а суворо визначені суб'єктом доказування дії у чіткій послідовності.⁴³

У криміналістичній літературі справедливо наголошується, що проміжні (тактичні) завдання кореспондують тактичним засобам.⁴⁴ О.Я. Баєв пише, що розслідування будь-якого злочину можна уявити у вигляді послідовного або паралельного вирішення слідчим низки локальних завдань, які забезпечують розкриття злочину і всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин, що входять до предмета доказування по кримінальній справі. Далеко не завжди можливо вирішити те чи інше завдання за допомогою однієї слідчої дії, тактичного прийому, оперативно-розшукового заходу. У таких випадках слідчий планує і реалізує тактичну операцію.⁴⁵

Оптимізація слідчої діяльності передбачає розробку і пропонування типових тактичних операцій як найбільш ефективних комплексів слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів стосовно проміжних завдань та слідчих ситуацій. Типові тактичні операції являють собою

⁴³ Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 80.

⁴⁴ Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи): Монографія. – Х.: Гриф, 2004. – С. 92.

⁴⁵ Баєв О.Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Изд-во «Экзамен», 2003. – С. 252.

доцільні програми дій слідчого, вони виконують важливу методичну функцію і дозволяють обирати правильний напрямок у розслідуванні. У криміналістичній літературі зверталась увага на необхідність формування саме типових тактичних операцій.⁴⁶

Типові операції звернені до майбутнього, характеризуються певним прогностичним моментом. При визначенні ролі тактичних операцій деякі вчені – криміналісти вважають, що вони повинні розроблятися у контексті формування відповідної видової або підвидової методики (мікрометодики), тобто вони мають бути їх невід’ємною складовою. Крім того, вони повинні бути максимально «прив’язані» до типових слідчих ситуацій і виходити із конкретних тактичних завдань, що стоять перед слідчим.⁴⁷

У криміналістичних джерелах поряд із терміном «типова тактична операція» вживається термін «типова модель криміналістичної операції».⁴⁸ Моделі криміналістичних операцій є відображенням певних властивостей досліджуваних об’єктів, обумовлених розслідуваними подіями злочинів.⁴⁹ На нашу думку, модель тактичної операції являє собою наповнення певним змістом типової тактичної операції щодо конкретної кримінальної справи.

Реалізація тактичної операції здійснюється відповідно до окремих етапів. У криміналістичній літературі вирізняють декілька етапів у реалізації тактичної операції. Так, Л.Є. Калюжна зазначає, що за традиційною схемою передбачаються такі етапи тактичної операції: прийняття рішення про її проведення; моделювання тактичної

⁴⁶ Здоровко С.Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами: Метод. рекомендації. – Х., 2002. – 48 с.

⁴⁷ Журавель В.А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук. практ. матер. – Х., 2006. – Вип. 6. – С. 36.

⁴⁸ Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 226-299.

⁴⁹ Там само. – С. 228.

операції; її підготовка; безпосереднє здійснення та процесуальне оформлення.⁵⁰

Застосування тактичних операцій в слідчій діяльності передбачає їх планування, визначення оптимального моменту використання, розподіл функцій між учасниками, терміни виконання тих чи інших дій або заходів. Важливого значення набуває взаємодія слідчого та оперативно-розшукових працівників чи спеціалістів, створення і функціонування слідчо-оперативних груп (слідчих бригад). У цьому сенсі необхідно визначитись із процесуальними та непроцесуальними формами взаємодії.⁵¹

⁵⁰ Калюжна Л.Є. Перевірка показань на місці як елемент тактичної операції // Вісник Академії адвокатури України. – К.: Вид. центр Акад. адв. України, 2006. – Вип. 6. – С.110, 111.

⁵¹ Вільш дет. див.: Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россиянская Е.Р. Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С.495-500.

ТАКТИКА СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розділ 1. Тактичні основи слідчого огляду

§ 1. Поняття та види слідчого огляду

Чинне кримінально-процесуальне законодавство України передбачає слідчий огляд як самостійну слідчу дію. Порядок проведення слідчого огляду регламентовано ст. ст. 190, 191, 192, 193, 195 КПК України. Згідно зі ст. 190 КПК України слідчий провадить огляд «з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки злочину, а також інших обставин, що мають значення для справи».

Сутність слідчого огляду полягає в тому, що слідчий за допомогою органів почуттів переконується в існуванні й характері фактів, що мають доказове значення. Слідчий огляд в цілому – це слідча дія, яка виявляється у безпосередньому вивченні (сприйнятті) слідчим об'єктів з метою виявлення матеріальних слідів, пов'язаних із підготовкою, вчиненням і приховуванням злочинів¹. Тому під слідчим оглядом необхідно розуміти процесуальну дію слідчого, під час якої він за участю зазначених у законі осіб виявляє,

¹ Хижняк Д.С. Осмотр места происшествия: Учеб. пособие / Под ред. Комиссарова В.И. – Саратов: Изд-во «Научная книга», 2005. – С.5.

безпосередньо сприймає, досліджує, оцінює й фіксує стан, властивості та ознаки матеріальних об'єктів, пов'язаних з розслідуваною подією, з метою виявлення фактичних даних, що мають значення для встановлення істини по справі². У криміналістичній літературі правильно зазначається, що безпосереднє сприйняття слідчим тих або інших об'єктів та їх зв'язків не можна замінити ні допитом осіб, які бачили ці об'єкти, ні реконструкцією обстановки для провадження експериментальних дій, ні іншими доступними засобами збирання та дослідження доказів³.

Відповідно до закону огляд повинен провадитися слідчим особисто у присутності не менш двох понятих. Слідчий вправі залучити до участі в огляді обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка, захисника. У необхідних випадках можна запросити відповідного спеціаліста. При огляді трупа запрошення судово-медичного експерта, а при неможливості його участі – іншого лікаря, є обов'язковим. Так, згідно зі ст. 192 КПК України зовнішній огляд трупа слідчий провадить за участю судово-медичного експерта та у присутності двох понятих.

Слідчий огляд може поділятися на види за різними підставами⁴. Так, за послідовністю проведення вирізняють: первинний та повторний; за обсягом визначають: основний та додатковий; за суб'єктом проведення: огляд, що здійснюється слідчим, дізнавачем, прокурором. Однак, найбільший інтерес становить класифікація видів слідчого огляду за об'єктом дослідження. Саме те, який об'єкт піддається огляду – безпо-

² Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 18.

³ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 550.

⁴ У криміналістичній літературі пропонуються до розгляду різні види огляду місця події. Зокрема, Д.С. Хижняк залежно від часу проведення (послідовності) огляду виділяє: первинний та повторний огляд; залежно від об'єму виокремлює: основний та додатковий огляд; за наявністю порушеної кримінальної справи: огляд, який проводиться до порушення кримінальної справи та після її порушення (див.: Хижняк Д.С. Осмотр места происшествия: Учеб. пособие / Под ред. Комиссарова В.И. – Саратов: Изд-во «Научная книга», 2005. – С.9, 10).

середньому сприйняттю слідчим, – у більшості своїй гносеологічно обумовлює тактичні особливості даної дії.⁵ У цьому аспекті виокремлюють такі види слідчого огляду: 1) огляд місця події; 2) огляд трупа (зовнішній огляд трупа на місці його виявлення); 3) огляд предметів; 4) огляд документів; 5) огляд транспортних засобів; 6) огляд тварин; 7) огляд ділянок місцевості та приміщень, що не є місцем події; 8) освідування (огляд тіла живої людини); 9) огляд комп'ютерних засобів.

§ 2. Сутність огляду місця події

У теорії криміналістики огляд місця події розглядається як найбільш складна процесуальна дія,⁶ передбачена ст. 190

⁵ Баев О.Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособие. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 24–25.

⁶ Проблема огляду місця події у криміналістичній літературі придлялася значна увага (див.: Виницкий Л.В. Осмотр места происшествия: организационные, процессуальные и тактические вопросы (по материалам Казахской ССР): Учеб. пособие. – Караганда, 1986. – 106 с; Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – 196 с; Колмаков В.П. Тактика производства следственного осмотра и следственного эксперимента. – Х., 1956. – 48 с; Комаринец Б.М., Шевченко Б.И. Руководство по осмотру места преступления. – М.: Гл. упр. РК милиции НКВД СССР, 1938. – 1-я кн. – 270 с; Косошечев Н.П. Осмотр места происшествия по делам, связанным с применением огнестрельного оружия: Пособие для следователей. – М.: Госюриздат, 1956. – 180 с; Леви А.А. Организация осмотра места происшествия. – М., 1970. – 96 с; Максудов И.Х. Осмотр места происшествия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – 40 с; Максудов И.Х. Судебный осмотр места происшествия и особенности его проведения: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – 38 с; Осмотр места происшествия /Кол. авт.: А.Н. Васильев, И.В. Виноградов и др. – М.: Госюриздат, 1960. – 380 с; Осмотр места происшествия: Справочник следователя. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1982. – 272 с; Попов В.И. Осмотр места происшествия /Под ред. В.А. Хвана. – М.: Госюриздат, 1959. – 232 с; Попов В.И. Психологические аспекты осмотра места происшествия по делам об убийствах // Раскрытие тяжких преступлений против личности (матер. науч. практ. конф.). – М., 1973. – Ч.1. – С.74-76; Рассейкин Д.П. Осмотр места происшествия и трупа при расследовании убийств. – Саратов: Приволжское кн. изд-во, 1967. – 152 с; Сажошников Ю.С. Первичный осмотр трупа на месте его обнаружения. – К.: Укр. ин-т юрид. наук, 1940. – С.49-160; Терзиев Н.В. Некоторые вопросы следственного осмотра места преступления: Учеб. пособие /Под ред. С.П. Митричева. – М.: ВЮЗИ, 1955. – 62 с; Федоров Ю.Д. Осмотр места происшествия по делам об убийствах: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х., 1956. – 14 с. Хижняк Д.С. Осмотр места происшествия: Учеб. пособие /Под ред. Комиссарова В.И. – Саратов: Изд-во «Научная книга», 2005. – 80 с; Шепітько В. Тактика огляду місця події (проблеми використання типового та евристичного в діяльності слідчого) // Юридичний радник: Журнал юристів України. – Х.: Вид-во Страйд, 2006. – № 1 (9). – С. 88, 89 та ін.).

КПК України. Огляд місця події має відому специфіку, яка виокремлює його із числа інших слідчих дій. Остання полягає у такому: 1) огляд місця події має на меті⁷ виявлення невизначеного кола доказів, характер яких диктується особливостями злочину, способом його вчинення та приховування; 2) під час виявлення тієї або іншої інформації слідчий повинен вирішити питання про її відносність до розслідуваного злочину та доказове значення⁸. Особливість огляду полягає в тому, що в процесі його здійснення досліджуються наслідки події, що відбулася, у вигляді збережених матеріальних відображень – обстановки місця події.

Огляд місця події передбачає здійснення пізнавальної діяльності, якій притаманні такі особливості: 1) ретроспективний характер діяльності (пізнання звернене до минулого); 2) пізнання провадиться у формі доказування (за допомогою кримінально-процесуальних засобів); 3) така діяльність виконується спеціальним суб'єктом (дознавачем чи слідчим); 4) пізнання переслідує мету – отримання інформації, що має значення для встановлення істини по справі; 5) засоби здійснення діяльності визначені в кримінально-процесуальному законі⁹.

⁷ У теорії криміналістики пропонуються до розгляду різні цілі огляду місця події. Так, М.О. Селіванов називає такі цілі огляду: 1) визначення характеру об'єкта огляду; 2) виявлення, фіксація, вилучення слідів злочину; 3) аналіз виявленого для побудови суджень про механізм і обставини розслідуваної події (див.: Селіванов Н.А. Тактика осмотру места происшествия // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М.: Высшая школа, 1994. – с.241); В.П. Колмаков виокремлює більш широкий спектр цілей огляду місця події: 1) безпосереднє вивчення слідчим обстановки місця події для з'ясування характеру і обставин розслідуваної події; 2) виявлення, збирання, фіксація, попереднє дослідження й оцінка слідів та інших речових доказів; 3) отримання інформації для висунення і перевірки версій як окремих, так і розгорнутих по розслідуваній події; 4) отримання даних для організації оперативно-розшукових заходів; 5) виявлення причин та умов, що сприяли настанню розслідуваної події або полегшили вчинення злочину (див.: Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 58).

⁸ Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С.49, 50.

⁹ Див.: Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 139; Шепітько В.Ю. Тактика огляду місця події (проблеми використання типового та евристичного в діяльності слідчого) // Юридичний радник: Журнал юристів України. – Х.: Вид-во Страйд, 2006. – № 1(9). – С. 88.

У криміналістичній літературі місце події розглядається як ділянка місцевості або приміщення, де були виявлені сліди події, яка потребує розслідування¹⁰ або характеризується як певна територія або приміщення, у межах яких відбулася сама подія злочину або виявлені його наслідки (знайдені знаряддя злочину, сліди ніг тощо)¹¹. Місце події – це не тільки територія або приміщення, де безпосередньо відбулася подія (злочин), а й місце, де виявлені пов'язані з нею дані та її наслідки. Тому, по одному злочину можливе існування декількох місць подій. Місце виявлення ознак злочину часто не збігається з місцем його вчинення, яке у таких випадках ще необхідно знайти й оглянути¹².

Місце злочину та місце події – поняття, які не завжди збігаються. Зокрема, місце події є більш широким поняттям. Воно пов'язане з виявленням матеріальних змін, що мають відношення до події злочину; місце злочину – це місце вчинення злочинного наміру, що викликало матеріальні зміни. Наприклад, людину отруїли, підсипали у каву отруту. Смерть настала не відразу. Отруєний вийшов із квартири у під'їзд будинку та помер. Де тут місце події, а де місце злочину? Всі місця, де перебував отруєний, і де його отруїли – місця події; місце злочину – це місце, де здійснене злочинне діяння – отруєння.

По одному злочину може виявитися кілька різних місць подій. Місцем події може виступати певна ділянка території суші або водної поверхні, ділянка дна водоймища або просторова територія приміщення. Можливі також «рухливі» місця події: залізничні або трамвайні вагони, вагони метрополітену, автобуси, тролейбуси, автомобілі, морські (або річкові) судна¹³.

¹⁰ Криминалистика. Краткая энциклопедия / Авт. сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 41; Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 115.

¹¹ Якимов И.Н. Осмотр места происшествия и вещественных доказательств // Криминалистика. – М.: Госюриздат, 1950. – Ч. 1. – С. 208.

¹² Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 55.

¹³ На існування «рухливих» місць події звернув увагу В.П. Колмаков (див.: Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 50, 51).

У криміналістиці дотепер відсутня єдність у поглядах відносно поняття огляду місця події. На нашу думку, праві ті криміналісти, які як істотну ознаку огляду місця події виділяють безпосередність сприйняття. Так, М.В. Терзієв розглядає судово-слідчий огляд як процесуальну дію, яка полягає у безпосередньому огляді та вивченні органами розслідування або судом матеріальних об'єктів для встановлення обставин, що мають значення по справі¹⁴. О.М. Васильєв пише, що огляд місця події як слідча дія полягає у безпосередньому сприйнятті, дослідженні та фіксації слідчим або дізнавачем обстановки місця події, а також у виявленні, фіксації та вилученні слідів і речових доказів для встановлення у можливих межах характеру й обставин події та винних осіб¹⁵. Запропоновані визначення уточнює В.П. Колмаков і вказує, що під оглядом місця події потрібно розуміти слідчу дію, в якій слідчий разом із зазначеними у законі особами, безпосередньо сприймає, досліджує, фіксує та оцінює стан, властивості й ознаки матеріальних об'єктів, наявних на ділянках місцевості або у приміщенні, з метою виявлення там слідів та інших речових доказів, з'ясування обстановки й всіх обставин, що мають значення для встановлення істини по справі¹⁶. Інтерес являє й визначення поняття огляду місця події, запропоноване А.В. Дуловим, який характеризує його як процес збирання інформації про злочинну подію, що відбулася, на місці її вчинення за допомогою активного, цілеспрямованого сприйняття, аналізу та синтезу отриманої інформації для вирішення питань, що мають значення під час розгляду кримінальної справи¹⁷.

¹⁴ Терзієв Н.В. Некоторые вопросы следственного осмотра места преступления /Под ред. С.П. Митричева. – М.: ВЮЗИ, 1955. – С. 4.

¹⁵ Васильєв А.Н. Понятие и задачи осмотра места происшествия // Осмотр места происшествия. – М.: Госюридат, 1960. – С. 9.

¹⁶ Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 52, 53; Колмаков В.П. Тактика производства следственного осмотра и следственного эксперимента. – Х., 1956. – С. 7, 8.

¹⁷ Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 337.

Безпосереднє сприйняття слідчим обстановки місця події та виявлених речових доказів слугує тим вихідним матеріалом, ознайомлення з яким дозволяє відновити (розумово) подію злочину, а у деяких випадках і особу, що вчинила злочин¹⁸. Таке сприйняття має не тільки загальні закономірності психологічного механізму його здійснення, а й специфічні риси. До них можна віднести обумовлену колишнім досвідом вибірковість, яка спрямована на сприйняття слідів та речових доказів, пов'язаних з подією злочину, точну й швидку оцінку сприйнятого, здатність виявляти у сприйнятому таку інформацію, що дає можливість виявляти інші докази по справі¹⁹. Професійна спрямованість сприйняття та його вибірковість дозволяють слідчому встановити механізм події, що відбулася, виявити сліди злочину та визначити їх відносність. Особливості сприйняття відбитого злочину на місці події визначають у кінцевому рахунку й саму тактику огляду, й ті тактичні прийоми, які можуть бути використані.

Огляд місця події – це найбільш складна слідча дія. Вона часто виконується як першочергова дія після порушення кримінальної справи. Огляд місця події – це також невідкладна слідча дія. Відповідно до ст. 190 КПК України огляд місця події у випадках, що не терплять зволікання, може бути проведений до порушення кримінальної справи. У цих випадках, при наявності для цього підстав, кримінальна справа порушується негайно після огляду місця події²⁰. Шляхом огляду безпосереднього місця події

¹⁸ Крючков В.П. Установление логической и фактической связи при изучении обстановки места происшествия // Проблемы уголовного процесса и криминалистики. – Свердловск, 1973. – Вып. 21. – С. 156.

¹⁹ Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – С. 80.

²⁰ У деяких випадках виникає необхідність у проведенні повторного огляду місця події. Аналіз підстав повторного огляду див.: Ульячева И.И. Повторные следственные действия: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты: Монография / Науч. ред. О.Я. Баев. – Воронеж: Изд-во Истоки, 2006. – С. 61–74.

слідчий отримує уявлення про його розташування, межі й просторову довжину, про призначення приміщення або характер ділянки місцевості²¹.

У криміналістичній літературі запропоновані типові переліки питань, що підлягають з'ясуванню в ході огляду місця події. Такі переліки мають орієнтуючий характер. Їх цінність полягає у пропозиції слідчому програми дій, у визначенні найбільш типових завдань для огляду місця події.

Інтерес являє такий традиційний перелік питань: 1) чи мав місце злочин у цьому випадку або його не було? 2) чи вчинено злочин там, де оглядається місце події, або він вчинений в іншому місці? 3) які шляхи проникнення злочинців на місце злочину, шляхи їх пересування, які транспортні засоби були використані для прибуття на місце події, куди ведуть сліди з цього місця, за якими можна організувати погоню за особами, що діяли на місці події? 4) скільки було осіб на місці події, їх типові ознаки й хто саме? 5) які цілі переслідували учасники події (мотиви їх дій)? 6) протягом якого часу перебували учасники події, наприклад, злочинець і потерпілий, на місці події? 7) коли відбулася розслідувана подія? 8) який пункт території або приміщення, що оглядається, є власно місцем події, в якому положенні перебували злочинець і потерпілий у момент нанесення останньому тілесних ушкоджень? 9) які побічні дії, крім основних, по досягненню злочинної мети вчинені на місці події, наприклад, чи не вживав злочинець яких-небудь дій по приховуванню злочину або фальсифікації слідів? 10) які предмети залишив злочинець на місці події: зброя злочину, предмети одягу, дрібні речі? 11) які сліди з місця події могли залишитися на тілі злочинця, на його одязі, зброях заподіяння смерті, узятих їм цінностях та інших предметах? 12) хто й звідки міг спостерігати

²¹ Белкин Р.С. Криминалистика: Учебный словарь-справочник. – М.: Юристъ, 1999. – С. 140.

або чути, що відбувалося на місці події? 13) які є дані, що вказують на обставини, котрі сприяли або полегшили вчинення злочину та його приховування?²²

В літературних джерелах акцентувалася увага на необхідності «криміналістичної алгоритмізації». Так, деякі автори підкреслювали, що у самому загальному вигляді алгоритмізація – це всеохоплююча система залежних від слідчої ситуації та інших дій, а також їх комплексів, побудованих в оптимальній послідовності на підставі пріоритетів. Такі залежності, що іменують критеріальними, і пріоритети встановлюються вченими, які розроблюють криміналістичні алгоритми, для впровадження їх системи в практику²³. Алгоритми в слідчій діяльності є досить специфічними. Це пов'язано із їх гнучкістю, простотою застосування, можливістю відмови від певних елементів.

Алгоритмізація розслідування певним чином співвідноситься з його тактичним (тактико-криміналістичним) забезпеченням. Призначення тактичного забезпечення розслідування ширше подолання протидії доказуванню і передбачає найбільш оптимальні моделі поведінки слідчого в будь-яких слідчих ситуаціях. Така оптимальність передбачає адекватність, ефективність і прийнятність (допустимість) обраного слідчим варіанта поведінки в умовах процесу доказування²⁴.

В криміналістиці останнім часом спостерігається певне захоплення створенням різного роду типових рекомендацій, переліків, схем, характеристик, тощо. Пропонують

²² Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 61–65.

²³ Ищенко Е.П., Сливинский К.О. Алгоритмизация расследования преступлений – актуальная проблема криминалистики // Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе: Матер. междунар. науч. конф. – Ч.1. – Уфа: РИО БашГУ, 2003. – С. 99.

²⁴ Якушин С.Ю. Вопросы совершенствования теории криминалистической тактики в соотношении с развитием уголовно-процессуального законодательства Российской Федерации // Криминалистические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения проф. В.И. Шевченко: Тезисы выступл. – М.: МАКС Пресс, 2004. – С. 242.

ся типові слідчі ситуації, типові версії, типові тактичні прийоми, криміналістичні характеристики певних видів злочинів, типові обставини, що підлягають з'ясуванню та ін. «Матриці» криміналістики виконують не тільки позитивну, але й негативну роль.

Необхідно пам'ятати, що кожний злочин є індивідуальним і унікальним, немає двох тотожних злочинів. Тому й процес виконання слідчої діяльності теж є індивідуальним, а відображення на місці події має тільки йому притаманні ознаки. Процес типізації – це завжди процес спрощення, схематизації, абстрагування.

Виконання однотипних дій, застосування типового призводить до виникнення професійної деформації. Така деформація пов'язана з появою в особистості (у слідчого) певних психологічних змін, які впливають на якість виконуваної діяльності. В психологічному відношенні професійна деформація створює відчуття впевненості і непогрішності у своїх знаннях і оцінках, обмежуючи функцію аналізу і пошуку в розумових операціях²⁵. В слідчій діяльності професійна деформація призводить до виникнення помилок, до втрати доказової інформації. Особлива її небезпека виявляється при дефіциті інформації, під час проведення огляду місця події. Коли на початковому етапі розслідування слідчому вже «все зрозуміло», «все очевидно» – говорить саме про деформацію професійної свідомості.

Таким чином, тактика огляду місця події – це не тільки використання типових засобів, але й атипових, це завжди пізнання невідомого. Тактика – передбачає творчий підхід в діяльності слідчого. Слідчому необхідне творче мислення, уява, наявність слідчої інтуїції²⁶. У

²⁵ Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С.127.

²⁶ Див.: Шепітько В.Ю. Тактика огляду місця події (проблеми використання типового та евристичного в діяльності слідчого) // Юридичний радник: Журнал юристів України. – Х.: Вид-во Страйд, 2006. – № 1(9). – С. 88, 89.

криміналістичній літературі підкреслюється, що коли матеріальне середовище само не віддає інформацію – тоді необхідно заставити її зробити це шляхом впливу на неї науково-технічними процедурами, реакціями та іншими способами наукового впливу²⁷.

§ 3. Підготовка до огляду місця події

Результативність огляду місця події багато у чому визначається рівнем підготовки до його проведення. Підготовка до огляду являє собою комплекс заходів організаційно-забезпечувального характеру, що створюють сприятливі умови для його проведення.

Підготовка до огляду місця події починається з моменту прийняття слідчим рішення про його провадження. Така підготовка має поетапний характер.

У криміналістичній літературі розглядається два етапи підготовки до огляду місця події: 1) підготовка до огляду після одержання повідомлення про подію; 2) підготовка до огляду, здійснювана безпосередньо на місці події²⁸. Здається, що така градація є виправданою, і такою, що відображає дійсне положення речей.

Перелік заходів при підготовці до огляду місця події виконує алгоритмічну функцію²⁹. Всі підготовчі заходи можуть бути поділені на: організаційно-розпорядчі (доручити оперативним співробітникам з'ясувати, кого

²⁷ Турчин Д.А. К вопросу об исследовательской сущности осмотра места происшествия // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае: Матер. регион. ежегод. науч.-практ. конф. / Под ред. В.К. Гавло. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2001. – С.159.

²⁸ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 557–558; Виницкий Л.В. Осмотр места происшествия: организационные, процессуальные и тактические вопросы. – Караганда, 1986. – С.32; Осмотр места происшествия: Справочник следователя. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 6, 7.

²⁹ Зміст переліку підготовчих заходів див.: Осмотр места происшествия: Справочник следователя. – М.: Юрид. лит., 1982. – С.6, 7; Шепітько В.Ю. Справочник следователя. – К.: «Издательский Дом «Ин Юре», 2001. – С.13, 14.

можна запросити як понятих при виїзді у віддалену місцевість; викликати необхідних оперативних співробітників; запросити спеціалістів; видалити з місця події сторонніх осіб та ін.); забезпечувальні (перевірити стан науково-технічних засобів, укомплектованість слідчої валізи (портфеля); забезпечити наявність і готовність транспорту; з'ясувати можливість виклику спеціальної пересувної криміналістичної лабораторії та ін.); тактичні (з'ясувати в осіб, які повідомили, що відбулося; опитати очевидців про подію; з'ясувати, які зміни були внесені в обстановку; попередити понятих про неприпустимість розголошення відомостей, отриманих при огляді місця події тощо).

Одержавши повідомлення про подію, слідчий має з'ясувати його характер, місце, де воно трапилось, і прийняти рішення щодо провадження огляду.³⁰ У цьому сенсі В.О. Образцов пише, що до початку огляду доцільно: зорієнтуватися в обстановці; одержати попередню інформацію у поінформованих осіб про те, що й коли тут відбулося; з'ясувати, хто побував на місці події до приїзду оперативно-слідчої групи, які зміни внесені до обстановки; забезпечити участь понятих в огляді, інших необхідних осіб; зафіксувати час прибуття на місце події, час початку огляду.³¹

§ 4. Тактичні прийоми огляду місця події

У криміналістичній теорії тактика огляду місця події дотепер залишається недостатньо розробленою. Тактичні прийоми огляду місця події підмінюються стадіями, методами або способами організації й підготовки до нього. Удос-

³⁰ Хилобок М.П. Тактика следственного осмотра //Криминалистика: Учебник. – Т.2. – М.: РИО Акад. МВД СССР, 1980. – С. 81.

³¹ Образцов В.А. Выявление и изобличение преступника. – М.: Юристъ, 1997. – С. 62, 63.

коналення тактики огляду місця події пов'язують із ефективністю використання тих або інших технічних засобів.³²

Значна кількість рекомендацій, які мають місце у криміналістичній літературі, відноситься до послідовності та доцільності вивчення обстановки місця події. Так, І.М. Якимов рекомендував проводити огляд від периферії до центра. Він писав: "Ніколи не треба починати огляд прямо з трупа або зі зламаного сховища, навпаки, треба вивчити спочатку навколишнє (місцевість, приміщення), шляхи до нього, входи та виходи й тільки потім підійти до головного предмета огляду".³³ Існує й протилежна думка, стосовно якої огляд місця події необхідно завжди вести від центра до периферії.³⁴ В інших літературних джерелах рекомендуються обидва методи.³⁵

³² Вивчення розділів підручників з криміналістики, присвячених тактиці огляду місця події, свідчить, що зміст цих розділів охоплює розгляд процесуального порядку провадження огляду місця події, його організаційних основ, стадій, використовуваних технічних засобів тощо. У той саме час, відсутня пропозиція тих або інших тактичних прийомів (їх систем) відповідно до їх ситуаційної обумовленості (див.: Васильєв А.Н. Осмотр места происшествия // Криминалистика: Учебник / Отв. ред. А.Н. Васильев. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – С. 309–337; Максотов И.Х. Тактика осмотра места происшествия и других видов осмотра // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Крылова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 302–329; Савкин А.Ф. Тактика осмотра места происшествия // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 344–361; Селиванов Н.А. Тактика осмотра места происшествия // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драккина. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 240–254. Скорченко П.Т. Следственный осмотр и освидетельствование // Криминалистика: Учебник / Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юрист, 1995. – С. 299–313; Хилобок М.П. Следственный осмотр // Криминалистика: Учебник / Под ред. В.А. Викторова, Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 2 44–269; Шаламов М.П. Осмотр места происшествия // Криминалистика: Учебник / Отв. ред. С.П. Митричев, М.П. Шаламов. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 299–322 та ін.).

³³ Якимов И.Н. Криминалистика. Уголовная тактика. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1929. – С. 79.

³⁴ Голунский С.А., Шавер Б.М. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. – М., 1939. – С. 165.

³⁵ Виноцкий Л.В. Осмотр места происшествия: организационные, процессуальные и тактические вопросы. – Карагада, 1986. – С. 53, 54; Попов В.И. Осмотр места происшествия. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 33, 34; Рассейкин Д.П. Осмотр места происшествия и трупа при расследовании убийств. – Саратов, 1967. – С. 30–33 та ін.

У сучасній криміналістиці також пропонуються зазначені методи та їх різні модифікації. Так, деякі криміналісти рекомендують наступні методи огляду місця події:

1) ексцентричний, тобто від центра місця події, коли він чітко виражений, до периферії. Цей метод рекомендується використовувати при огляді у справах про вбивства, де центральним вузлом місця події є труп;

2) концентричний метод, при якому огляд проводиться від зовнішніх меж місця події до його умовного центра. Цей метод застосовується у тих випадках, коли місце події являє собою територію без ясно вираженого центрального вузла і важливі докази можуть бути виявлені у будь-якому місці;

3) фронтальний, коли об'єкти оглядаються послідовно при русі в одному напрямку. Цей метод найбільш ефективний при огляді місця події, яке займає велику територію на відкритій місцевості³⁶.

М. В. Салтевський пропонує поділяти методи огляду залежно від послідовності застосування засобів дослідження на: ексцентричний (рухаючись по спіралі, що розкручується, від центра до периферії); концентричний (по спіралі, що скручується, тобто від периферії до центра); фронтальний (являє собою дослідження об'єкта засобами, що розташовані в лінію і пересуваються фронтально); вузловий (засоби дослідження застосовуються до об'єкта, який попередньо розділений на ділянки, вузли, квадрати)³⁷.

П. Т. Скорченко зазначає, що послідовність огляду може бути різною. В одних випадках огляд доцільно провадити по спіралі від периферії до центра (концентричний метод),

³⁶ Гусаків А. Н., Филющенко А. А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 43.

³⁷ Салтевский М. В. Тактические основы организации и производства следственных действий для получения информации от вещей // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 236, 237; Салтевський М. В. Криміналістика. Підручник: У 2 ч. Ч. 2. – Х.: Консум, 2001. – С. 147.

в інших – від центра до периферії (ексцентричний метод). При огляді на відкритій місцевості часто застосовується фронтальний (лінійний метод)³⁸. Таку ж позицію займають й деякі інші автори³⁹.

Запропоновані методи означають тільки послідовність пересування (або переміщення) при огляді, здійснення його організаційного порядку, а не пізнавальної сутності й не виступають тими оптимальними засобами виявлення доказової інформації, функції яких мають виконувати тактичні прийоми та їх системи. Недоліком розглянутих методів є обмеженість їх спрямованості; вони показують, в якому напрямку потрібно пересуватися при огляді, але не регламентують як, якими способами його провадити і одержувати необхідну інформацію.

Викликають заперечення вказівки про існування двох способів провадження огляду місця події – суб'єктивного та об'єктивного.⁴⁰ Перший спосіб полягає в огляді місця події за шляхом передбачуваного слідчим руху злочинця – суб'єкта злочину. При використанні другого – місце події оглядається цілком поза зв'язком з можливими шляхами пересування злочинця, хоча, безсумнівно, вони й враховуються.⁴¹ Виокремлення суб'єктивного та об'єктивного способів здійснення огляду місця події у своїй основі передбачало

³⁸ Скорченко П.Т. Следственный осмотр и освидетельствование //Криминалистика: Учебник / Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юрист, 1995. – С. 305.

³⁹ Виноцкий Л.В. Осмотр места происшествия: организационные, процессуальные и тактические вопросы. – Караганда, 1986. – С. 53, 54; Максутов И.Х. Тактика осмотра места происшествия и других видов осмотра //Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Крылова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 313-314; Савкин А.Ф. Тактика осмотра места происшествия // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Павтеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 352; Баев О.Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособие. – Воронеж: НПО МОДЭК, 1995. – С. 50, 51.

⁴⁰ Такий поділ уперше був запропонований Гансом Гроссом (Див.: Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – Пер. с 4-го нем. изд. – СПб., 1908. – С. 171).

⁴¹ Хилобок М.П. Следственный осмотр //Криминалистика: Учебник /Под ред. В.А. Викторова, Р.С. Белкина. –М.: Юрид. лит., 1976. – С. 257.

визначення шляхів, які дозволять найбільш ефективно розкрити злочин. Водночас, саме в процесі огляду слідчому необхідно визначити механізм дій злочинця (у тому числі й пересування) і ту територію або приміщення, які власно й будуть місцем події. А.В. Дулов справедливо зазначає, що при огляді місця події побудова розумової моделі минулої події відбувається не відразу. Це завжди процес відновлення, відтворення елементів моделі минулої події через побудову моделі сьогодення.⁴² Суб'єктивний та об'єктивний способи здійснення огляду місця події мають занадто загальний характер і являють собою дві крайнощі, які виключають необхідність їх протиставлення й відриву одна від іншої. Крім того, встановлення шляхів пересування злочинця є результатом огляду місця події, який передбачає використання відповідних тактичних прийомів.

У тактиці огляду місця події прийнято також розглядати і його стадії. Так, О.М. Васильєв розрізняє дві стадії огляду – статичну (обстановка досліджується у нерухомому стані) і динамічну (обстановка досліджується у рухливому стані)⁴³. В.І. Попов аналізує три стадії: 1) статичну; 2) динамічну; 3) стадію фіксації результатів огляду⁴⁴. А. Ф. Савкін процес огляду поділяє на три послідовні стадії: загальний огляд, детальний огляд і заключна стадія⁴⁵.

Аналіз запропонованих точок зору не входить у предмет даного дослідження. Однак, можна відзначити, що «стадійність» є тільки розподілом дій за часом і не характеризує зміст та способи дії⁴⁶. Сенс розподілу на стадії по-

⁴² Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 338.

⁴³ Васильєв А.Н. Тактические приемы осмотра места происшествия // Осмотр места происшествия. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 36.

⁴⁴ Попов В.И. Осмотр места происшествия. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 30,31.

⁴⁵ Савкин А.Ф. Тактика осмотра места происшествия / Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 350–358.

⁴⁶ Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 149.

лягає у тому, що він дозволяє найбільш точно зафіксувати обстановку місця події й забезпечити такі умови, при яких майже виключається можливість знищити або зіпсувати сліди злочинця, а також прийняти свої власні сліди за сліди злочинця⁴⁷. Стадії огляду місця події приписують лише найбільш загальний порядок у його провадженні, певну послідовність дій (не тільки тактичних, а й підготовчих, організаційних, технічних).

Розробка тактики огляду місця події передбачає побудову систем тактичних прийомів (тактичних комбінацій) щодо відповідних ситуацій. У криміналістичній літературі здійснювалися спроби по виокремленню ситуацій огляду місця події. Так, А.В. Попов пропонує три групи ситуацій: 1) місце події з яскраво вираженим центром. У цьому випадку ми спостерігаємо цілісну інформаційну модель події; 2) місце події з вираженими вузлами ситуації (інформаційними точками). У даному випадку ми спостерігаємо сукупність елементів моделі події; 3) ситуація, при якій немає виражених інформаційних точок⁴⁸. Заслуговує на увагу ситуаційний підхід до тактики огляду місця події. Разом з тим, такі ситуації були сформовані стосовно стадій і методів, які були розглянуті вище, а не тактичних прийомів.

В.П. Водяницький пише про три ситуації, при яких огляд місця події може провадитися: 1) коли ясно, що на даній території вчинено злочин; 2) злочинний характер події, що відбулася, припускається; 3) наявні сліди та обстановка не дозволяють із достатньою повнотою судити про те, тут або в іншому місці відбулася подія злочину.⁴⁹ Однак, автор не називає тактичні прийоми, які найбільш доцільні у кожній ситуації.

⁴⁷ Максудов И.Х. Осмотр места происшествия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – С.33.

⁴⁸ Попов А.В. Тактические приемы поиска вещественных источников доказательственной информации. – Алма-Ата, 1976. – С.20, 21.

⁴⁹ Водяницкий В.П. К вопросу о понятии места происшествия // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976. – С.46.

А. Свенссон і О. Вендель справедливо зазначали у свій час, що місце вчинення злочину – найчисленніше джерело всякого роду відомостей, і в більшості випадків розкриття злочинів цілком залежить від того, чи у повній мірі використане це джерело.⁵⁰ Разом з тим, таке джерело не завжди однаково відображає подію злочину.

Місце події та його матеріальна обстановка є відображенням наслідків певної події, – відбиттям, зовнішньою формою вираження змісту цієї події. У філософському змісті відображення це – загальна властивість матерії, яка виражається у здатності матеріальних тіл шляхом власних змінень відтворювати особливості взаємодіючих з ними тіл.⁵¹ Р.С. Белкін пише, що відбиття злочину у навколишньому середовищі – це ті зміни, які у ньому викликає злочин. За ними і передбачається розкрити й розслідувати злочин.⁵² Подія злочину є один з матеріальних процесів дійсності і як такий перебуває у зв'язку й взаємозумовленості з іншими процесами, подіями та явищами, відображається у них і сам є відбиттям якихось процесів.⁵³ В.О. Коновалова вказує, що місце події являє собою фрагмент об'єктивно існуючої події, де відбиті його окремі сторони, моменти. У більшому або меншому ступені воно містить інформацію про подію злочину, виражену в зміненні обстановки, слідах перебування злочинців, слідах його дій, їх наслідків, намірів злочинця та інших даних.⁵⁴

На місці події можуть мати місце перекручені та неповні відображення. Р.С. Белкін і А.І. Вінберг цілком правильно

⁵⁰ Свенссон А., Вендель О. Раскрытие преступлений. Современные методы расследования уголовных дел. – Пер. с англ. / Под ред. С.П. Митричева. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1957. – С. 13.

⁵¹ Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С. 235.

⁵² Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА–ИНФРА–М, 2001. – С. 53.

⁵³ Белкин Р.С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. – М.: НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970. – С. 9.

⁵⁴ Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х: Основа, 1990. – С. 79.

пишуть про те, що процес відображення, який лежить в основі виникнення доказів, у силу своєї ситуаційності може призвести до утворення перекручених та неповних відображень. Це може бути наслідком відхилення у процесі виникнення доказів (наприклад, внаслідок специфічних, нетипових умов слідоутворення), перерви у протіканні цього процесу або його маскуванню.⁵⁵

Таким чином, залежно від характеру відображення на місці події злочину можна уявити ситуації, коли подія злочину:

- 1) має дійсне відображення;
- 2) не має повного відображення;
- 3) не знаходить свого явного відображення;
- 4) має фальшиве відображення.

Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, показало, що як ситуації огляду місця події, які мали місце в їх практиці були зазначені такі: 1) подія злочину мала дійсне відображення – 82% опитаних; 2) подія злочину не мала повного відображення – 64%; 3) подія злочину не знаходила свого явного відображення – 51%; 4) подія злочину мала фальшиве відображення – 32%; 5) інші ситуації – указали 2%.

Названі ситуації вимагають відповідної їх інтерпретації. Запропонуємо стисло характеристику кожної з них:

1) подія злочину має дійсне відображення – у цьому випадку у слідчого немає сумніву щодо характеру події та осіб, причетних до неї. Достатній обсяг інформації дозволяє припустити дійсність події. Проте на першому етапі розслідування (яким часто є огляд місця події) нерідко важко вирішити, які об'єкти треба оглядати на місці події, що із всієї обстановки є пов'язаним з досліджуваною подією та має або не має суттєвого значення.⁵⁶

⁵⁵ Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 39; Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С. 82.

⁵⁶ Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 66.

2) подія злочину не має повного відображення – завдання слідчого полягає у відновленні повної картини події, що відбулася. Неповнота відображення може мати різний ступінь. Якщо відображення настільки неповне, що не передає змін середовища, на основі яких можна судити про відображений об'єкт, тоді неповнота його є істотною. Якщо відображення недостатньо точно передає зміни середовища (наприклад, передає не всі можливі зміни), то така неповнота несуттєва, тому що може бути компенсована доказовою інформацією з інших відображень-доказів.⁵⁷ Виникнення неповного відображення пов'язано з такими двома основними моментами: а) у процесі вчинення злочину подія повністю не відобразилась на місці події; б) після вчинення злочину виникли зміни об'єктів огляду – слідів та речових доказів;

3) подія злочину не знаходить свого явного відображення – така ситуація може виникнути якщо: а) знищено дані на місці події; зміни в середовищі зникли, і акт їх виділення із середовища став неможливим.⁵⁸ Разом з тим знищення інформації на місці події (слідів та інших речових доказів) характеризується виникненням іншої інформації – слідів їх знищення: б) події у цьому місці не було;

4) подія злочину має фальшиве відображення. Ситуація фальшивого відображення передбачає відбиття не події злочину, а іншої події. Такі відображення мають місце при різних інсценуваннях. У цих випадках необхідно звернути увагу на так звані негативні обставини, які несуть у собі інформацію не про злочин, чиїм відображенням вони нібито є, а про іншу подію – про інсценування злочину.⁵⁹ Отже, потрібно завжди шукати ознаки, які не тільки найбільш чітко проявляються у даній си-

⁵⁷ Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С. 83.

⁵⁸ Белкин Р.С. Знач. праж. – С. 75.

⁵⁹ Там само. – С. 83, 84.

туації злочину, а й подібного з ним або протилежного йому.⁶⁰

Кожній з названих ситуацій огляду місця події відповідає найдоцільніша система тактичних прийомів. Відповідно можуть бути виокремлені такі системи тактичних прийомів огляду місця події: 1) система тактичних прийомів при дійсному відображенні події злочину; 2) система тактичних прийомів при неповному відображенні події злочину; 3) система тактичних прийомів при відсутності явного відображення події злочину; 4) система тактичних прийомів при фальшивому відображенні події злочину.

Такі системи мають найбільш раціональний та ефективний комплекс прийомів і повинні забезпечувати встановлення «максимальної кількості інформації» на місці події.⁶¹ Однак, тактичні прийоми, що входять до системи, мають достатньо загальний характер. Їх подальша диференціація обумовлена видом злочину та його індивідуальними особливостями. В.П. Колмаков правильно зазначає, що огляд місця події має специфіку стосовно різних видів злочинів, способів їх вчинення та приховування.⁶²

Система тактичних прийомів при дійсному відображенні події злочину охоплює: 1) зіставлення первинних даних і обстановки місця події з метою виявлення слідів злочину; 2) аналіз окремих слідів на місці події; 3) моделювання події, яка відбулася. Анкетування слідчих прокуратури та МВС України, проведене нами, дозволило встановити, що 74% опитаних вважають за доцільне застосовувати зазначені прийоми системи, а 52% – підтримують запропоновану послідовність їх реалізації.

Успішне використання системи тактичних прийомів виз-

⁶⁰ Колмаков В.П. Знач. праця. – С. 57.

⁶¹ Коновалова В.Е. Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1966. – С. 23.

⁶² Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 55.

начається ефективністю кожного з її компонентів (прийомів). Тому, є необхідність у розгляді змісту системи прийомів.

Слідчий має певну інформацію про характер події, що відбулася, ще до початку огляду місця події з повідомлень про злочин, оперативних даних, показань окремих осіб тощо. У дуже рідких випадках слідчий, який виїздить на місце події, не має хоча б деякого уявлення про подію злочину. Це уявлення може бути уривчастим, неправильним, неточним, але воно існує, тому що увага слідчого зосереджується на певній події, він продумує різні варіанти її можливого вчинення.⁶³ У ситуації дійсного відображення події злочину не повинно виникати суперечностей і невідповідностей між первинними даними та обстановкою на місці події. Тактичний прийом, який полягає в їх зіставленні, має на меті виявити якомога більше слідів злочину та речових доказів, визначити їх відносність. Слідчий, вирішуючи питання про відносність, повинен, виходячи з відомих йому вже конкретних обставин, уявити собі ту або іншу ситуацію, в якій даний факт грає якусь роль.⁶⁴

Важливим тактичним прийомом у даній системі виступає аналіз окремих слідів на місці події. Місце події є відображенням минулого, яке може бути пізнане як результат вивчення обстановки і речових доказів переважно раціональним шляхом. Слідчий сам злочину не спостерігав (безпосереднє сприйняття самої події злочину відсутнє), почуттєве пізнання виражається у сприйнятті слідчим різних слідів злочину.⁶⁵ Об'єкт, який виявляють, у процесі огля-

⁶³ Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х: Основа, 1990. – С. 51.

⁶⁴ Ративов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. – С. 245.

У криміналістичній літературі зіставлення розглядається як логічний прийом, який використовується при дослідженні й оцінці доказової інформації, її змісту, при пред'явленні доказів під час провадження слідчих дій (див.: Криміналістика. Краткая энциклопедия / Авт. – сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 79).

⁶⁵ Крючков В.П. Установление логической и фактической связи при изучении обстановки места происшествия // Проблемы уголовного процесса и криминалистики. – Свердловск, 1973. – С. 157.

ду місця події спочатку розглядається та аналізується з точки зору його звичайної субстанції й призначення. Після цього аналітична діяльність думки спрямована на встановлення у виявленому об'єкті таких ознак, які свідчать про його використання у події злочину. Подальший аналіз передбачає встановлення інших даних, які дозволяють визначити роль об'єкта, місце його використання, способи його застосування тощо.⁶⁶ В.П. Колмаков рекомендує піддавати аналізу такі ознаки та властивості предметів і слідів, що вказують на: 1) час виникнення їх на місці (аналіз тимчасових зв'язків слідів); 2) зв'язки об'єктів з даним або іншим місцем (аналіз просторових зв'язків слідів); 3) структуру предметів та слідів для вивчення їх групової належності; 4) ідентифікаційні якості слідів з метою визначення можливості ототожнення об'єктів, що їх утворили; 5) можливість виникнення слідів від одного або різних учасників розслідуваної події (потерпілого, винного та ін.) або сторонніх осіб; 6) необхідно, крім того, аналізувати зв'язки слідів між собою та розслідуваною подією, механізм їх утворення; причини відсутності певних слідів і предметів або їх властивостей та ознак.⁶⁷

Аналіз окремих слідів на місці події є тим першим ступенем, який дозволяє встановити причинні зв'язки між ними. Правильно зазначає В.О. Коновалова, що аналіз доказів, які виявляють на місці події, є першим ступенем установлення причинних зв'язків, що висвітлюють походження цих доказів та їх роль у розкритті злочину.⁶⁸ Сліди (предмети) перебувають у залежності один від одного. Розробляючи основи тактики пошуку речових джерел доказової інформації, А.В. Попов указував, що виявлення од-

⁶⁶ Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С.54.

⁶⁷ Колмаков В.П. Знач. праця. – С.131.

⁶⁸ Коновалова В.О. Проблеми логіки і психології у слідчій тактиці. – Х., 1965. – С. 66–68.

ного сліду або його часток, або ознак слідів повинно напштовхувати на пошук інших речей або інших слідів. Інакше кажучи, суть у тому, щоб, спостерігаючи одні матеріальні наслідки злочину, і осмислюючи спостереження – уміти прогнозувати наявність інших матеріально виражених наслідків.⁶⁹ Таким чином, використання тактичного прийому, який полягає в аналізі окремих слідів на місці події дозволяє: 1) виявити більш широке коло слідів (предметів), що мають відношення до певного злочину; 2) визначити залежності й взаємозв'язки між ними; 3) не брати до уваги сліди, які не стосуються події.

Наступним тактичним прийомом у розглядуваній системі є моделювання події, яка відбулася. В.І. Попов зазначає, що завдання огляду місця події не зводяться тільки до виявлення, фіксації слідів і речових доказів, але вимагають уявного відтворення (моделювання) механізму злочину.⁷⁰ Моделювання використовується не тільки для пояснення вже відомих, а й для виявлення нових властивостей, зв'язків об'єкта, які не можуть бути виявлені при його безпосередньому вивченні.⁷¹ Щодо діяльності слідчого в уявних моделях відтворюється «картина» події, за їх допомогою оцінюються докази, будуються версії.⁷² Кожна уявна модель вчиненої події щодо розслідування будь-якої категорії злочинів має більший або менший ступінь ймовірності, зумовленої, з одного боку, наявною інформацією (її доказовою цінністю), з іншого боку – числом обставин, які необхідно з'ясувати для встановлення об'єктивної істини по справі. Повнота

⁶⁹ Попов А.В. Тактические приемы поиска вещественных источников доказательственной информации. – Алма-Ата, 1976. – С.16, 17.

⁷⁰ Попов В.И. Психологические аспекты осмотра места происшествия по делам об убийствах // Раскрытие тяжких преступлений против личности: Матер. науч. практ. конф. М., 1972. – Ч.1. – С.74–76.

⁷¹ Краткий словарь по философии /Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С.190, 191.

⁷² Луагин И.М. Методологические проблемы расследования. – М.: Юрид. лит., 1981. – С.164.

моделі суттєво полегшує визначення шляхів виявлення тих частковостей, які перетворюють уявну модель у дійсно встановлені обставини.⁷³ Т.С. Волчецька зазначає, що в силу своїх особливостей уявне моделювання виступає як необхідний пізнавальний засіб, який багато у чому допомагає процесу управління розслідуванням⁷⁴. Моделювання механізму злочину та вигляду злочинця складає психологічний процес, який ґрунтується на речових джерелах інформації.⁷⁵ Використання такого процесу надає можливість робити передбачувані висновки стосовно тих або інших елементів, зв'язків та відносин об'єктів, що пізнаються.

Тактичний прийом, який полягає в уявному моделюванні (відтворенні) події дозволяє: 1) виявити нові факти; 2) виявити певні невідповідності. При дійсному відображенні події злочину уявна модель повинна збігатися з інформацією, виявленої на місці події. Якщо ж між ними виникають суперечності та невідповідності, значить ситуація огляду спочатку неправильно прогнозована.

Інтерес являє система тактичних прийомів при неповному відображенні події злочину, яка охоплює такі прийоми: 1) аналіз окремих слідів (предметів), їх ознак, розташування; 2) використання уявної реконструкції окремих елементів події; 3) моделювання з метою відтворення події, яка відбулася; 4) зіставлення модельованої події і реальної картини місця події. Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, показує, що 74% опитаних вважають за необхідне використовувати зазначені прийоми при неповному відображенні

⁷³ Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – С. 88, 89.

⁷⁴ Волчецкая Т.С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике: Учеб. пособие. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997. – С. 15.

⁷⁵ Матусинский С.В. Механизм преступления и проблемы его установления // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе. – Одесса: Одесский ун-т, 1993. – С.178.

події злочину, а 32% – відзначають, що ними застосовуються тактичні прийоми у запропонованій черговості.

Розглядувана система прийомів використовується у разі, коли на місці події виявлені окремі предмети чи сліди злочину і механізм події недостатньо виражений. Огляд місця події при неповному відображенні події злочину необхідно розпочинати з аналізу окремих слідів (предметів), їх ознак, розташування. Цей тактичний прийом дозволяє визначити об'єкти, які мають значення у справі, встановити зв'язки між окремими слідами та їх можливе місцезнаходження. Так, наприклад, дев'ятирічна І. не повернулася зі школи додому. Її було знайдено мертвою в ямі на пустирі біля школи. Огляд місця події ускладнився тим, що ще до приїзду слідчого труп було перенесено до одного з приміщень школи. Під час огляду місця події слідчий проаналізував плями бурого кольору, схожі на кров. Такі плями були виявлені не тільки в ямі, а й на пустирі. Крім того, слідчий виявив на ґрунті ознаки волочиння трупа. Вивчення цих слідів, їх конфігурації і розташування дало можливість слідчому за 23 метри від ями знайти шпильку для волосся та портфель І. Таким чином, аналіз слідів сприяв дослідженню не тільки місця приховування трупа, а й місця, де було вчинено напад на жертву.⁷⁶

Неповнота події злочину викликає необхідність використовувати уявну реконструкцію його окремих елементів. Уявне реконструювання здійснюється на підставі відображень наявних образів, що виникають у слідчого як наслідок сприйняття певних об'єктів і (або) їх опису. Реконструкція виступає при цьому "як початковий етап або умова, тактичний прийом провадження тієї або іншої слідчої дії".⁷⁷ Як тактичний прийом реконструкція визначається й в інших

⁷⁶ Архів суду Даєржинського р-ну м. Харкова за 1993 р.

⁷⁷ Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента. – М.: ВШ МВД СССР, 1959. – С.11; Криминалистика. Краткая энциклопедия / Авт.-сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С.67; Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С.188, 189.

роботах криміналістів.⁷⁸ На нашу думку, як тактичний прийом виступає не будь-яка реконструкція, а лише та, котра виступає як спосіб уявного відновлення слідчим окремих елементів минулої події.⁷⁹

Уявна реконструкція можлива після ретельного аналізу окремих слідів на місці події. Вона надає широкі можливості висунути припущення щодо відсутніх елементів події, дозволяє відновити (уявно) її деталі, простежити зв'язки і залежності між наявністю (відсутністю) інших. Так, при огляді торговельного кіоску, де була вчинена крадіжка, слідчий звернув увагу на те, що внутрішні стіни пофарбовані зеленою фарбою, яка брудниться. За допомогою уявної реконструкції слідчий припустив, що злочинець при вчиненні крадіжки міг забруднитися фарбою і потім використати обгортковий папір для знищення її слідів. Огляд території біля кіоску дозволив виявити такий папір зі слідами нашарування зеленої фарби.⁸⁰

Важливим тактичним прийомом у цій системі виступає моделювання з метою відтворення події, що відбулася. Найбільший інтерес з точки зору пізнавальної функції моделей, які відновлюються, у процесі огляду місця події, викликає те, що їх виникнення і руйнування здійснюються в міру виявлення та оцінки доказової інформації. Тому вони є не тільки динамічними (рухливими, такими, що розвиваються), а й знову виникаючими та руйнівними залежно від обґрунтованості компонентів моделі, що визна-

⁷⁸ Леви А.А., Цыпарский Я.Г. Применение метода реконструкции при расследовании. – М., 1975. – С.4; Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 167-173; Лузгин И.М. Моделирование при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 21; Лузгин И.М. Реконструкция в расследовании преступлений. – Волгоград: НИ и РИО ВСШ МВД СССР, 1981. – 60 с.

⁷⁹ І.М.Лузгін зазначає, що у певних випадках мова йде про уявну реконструкцію як форму прояву уявного моделювання (див.: Лузгин И.М. Моделирование при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 6).

⁸⁰ За матеріалами практики слідчого відділу УВС м. Харкова за 1993 р.

чають за остаточним рахунком і її надійність.⁸¹ І.М. Лузгін зазначає, що головною відмінною рисою уявних моделей як форми та способу мислення треба вважати їх властивість бути аналогами деяких, ще не пізнаних обставин, прихованих зв'язків. Звідси перенесення знання за законами аналогії з уявної моделі на реальну ситуацію, її дослідження з урахуванням модельного пояснення.⁸² Мета моделювання при огляді місця події визначається конкретними особливостями розслідуваної справи й звичайно полягає в одержанні нових доказів, перевірці вже наявних, виявленні та дослідженні слідів, одержанні інформації для виникнення нових версій.⁸³ При неповному відображенні події злочину таке моделювання може стосуватися: 1) частки досліджуваної події; 2) її найбільш загальних рис; 3) кількох передбачених моделей. При всій ефективності уявне відтворення події небезпечно тим, що слідчий, трактуючи події лише зі своєї точки зору, думаючи, що й інші особи повинні були діяти так, як діяв би він сам на їх місці, може помилково відкинути ті припущення, щодо яких вважає, що це “занадто просто” або “занадто складно”, “занадто нерозумно” або “занадто розумно для злочинця”.⁸⁴

У ситуації неповного відображення події злочину існує необхідність у зіставленні побудованої моделі події і реальної картини місця події. Такий прийом виконує контрольну функцію, яка дозволяє встановити наявність невідповідностей і суперечностей між ними або підтвердити їх збіг.

Інша система тактичних прийомів використовується у тих випадках, коли подія злочину не знаходить свого яв-

⁸¹ Кононалови В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – С. 91.

⁸² Лузгин И.М. Моделирование при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 75.

⁸³ Глазырин Ф.В. Моделирование обстановки места происшествия // Вопросы борьбы с убийствами: Матер. науч.-практ. конф. – М., 1969. – С. 70.

⁸⁴ Ратиков А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 249.

ного відображення. Загальна обстановка, інтуїтивно вгадуваний хід події злочину може вселяти впевненість, що матеріальні наслідки мають бути, не можуть не мати місця та їх потрібно шукати або тут, або в інших місцях.⁸⁵ Система тактичних прийомів при відсутності явного відображення події злочину охоплює такі прийоми: 1) зіставлення первинних даних з інформацією з місця події; 2) залучення до участі в огляді осіб, які повідомили про злочин; 3) аналіз ознак знищення слідів; 4) аналіз іншої інформації з місця події та її зіставлення зі встановленими фактами. Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, показує, що 72% опитаних вважають за можливе використовувати зазначені прийоми системи, а 30% – застосовують у своїй практиці прийоми у рекомендованій послідовності та вважають її найбільш доцільною.

У ситуації відсутності явного відображення події злочину на місці події звичайно первинна інформація про таку подію виходить від заявника (потерпілого або його родичів). Така інформація відрізняється за своїм характером, змістом та обсягом. Вона може мати вичерпні дані про те, що відбулося, а може бути досить неповною, уривчастою й навіть суперечливою.⁸⁶ Відсутність явного відображення події злочину передбачає необхідність використання тактичного прийому, який полягає у зіставленні первинних даних з картиною місця події. Цей прийом дозволяє зіставити інформацію, що надходить від потерпілого чи іншої особи, з інформацією місця події. Таке зіставлення надає слідчому можливість припустити, міг чи об'єктивно не міг бути вчинений злочин у цьому місці, які сліди повинні були б залишитися, їхню ло-

⁸⁵ Попов А.В. Тактические приемы поиска вещественных источников доказательственной информации. – Алма-Ата, 1976. – С.17.

⁸⁶ Быховский И.Е. Некоторые особенности первоначального этапа расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности // Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989. – С.16.

калізацію. У процесі зіставлення можуть бути встановлені й певні суперечності, неточності між описом місця потерпілим чи іншою особою і реальним місцем.

Дуже корисним може стати використання такого тактичного прийому системи, як залучення до участі в огляді осіб, котрі повідомили про злочин. Ці особи можуть надати суттєву допомогу слідчому у визначенні меж місця події, виявленні окремих слідів та предметів або ознак їх знищення. Під час участі в огляді вони можуть давати пояснення з приводу походження тих або інших слідів, а також звертати увагу слідчого на ті або інші сліди й предмети, характерні їх ознаки та особливості, які вони вважають істотними.⁸⁷ Однак, в окремих випадках особи, що повідомили про злочин можуть приховувати, неправильно інтерпретувати, надавати неправдиву інформацію про обставини події, яка відбулася. Таким чином, у ситуації відсутності явного відображення події злочину використання тактичного прийому, який полягає у залученні до участі в огляді осіб, які повідомили про цей злочин, сприяє або наданню допомоги слідчому у встановленні механізму події, яка відбулася, виявленню слідів, ознак їх знищення, або підтвердженню неспроможності доводів цих осіб на місці події.

Наступним тактичним прийомом у даній системі є аналіз ознак знищення слідів на місці події. Завжди слід припускати можливість зміни (трансформації) об'єктів огляду – слідів та інших речових доказів – і тому їх потрібно шукати не тільки у первісному вигляді, а й зміненому, для чого треба знати, яким змінам вони піддавалися.⁸⁸ Зміни зі слідами можуть відбуватися як наслідок впливу природних умов або навмисних дій злочинця. Приховуючи сліди злочину, злочинець іноді намагається “стерти” відображення події, яка відбулася, змінюючи обстанов-

⁸⁷ Максutow И.Х. Осмотр места происшествия. – Л.: ЛГУ, 1965. – С. 28.

⁸⁸ Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 70.

ку на місці злочину, знищуючи сліди свого перебування.⁸⁹ Особа, яка вчинила злочин, може спробувати замити, зафарбувати або стерти свої сліди та сліди жертви, спалити листи або документи, вплинути на ті або інші предмети (речі) вапном, сірчаною кислотою та іншими хімічними речовинами. Іноді злочинець намагається знищити й труп жертви. Так, у справі про вбивство М. її вбивця С. розчленувала труп на частки і спалила у двох печах. При огляді будинку С. у печах були знайдені обгорілі кістки людини.⁹⁰ У цих випадках відбувається перетворення слідів злочину на сліди їх знищення. Вивчення слідів знищення дає можливість отримати інформацію про те, які сліди (предмети) були знищені, які способи використовував злочинець при їх знищенні, які засоби застосовував, які додаткові сліди міг залишити в процесі цієї діяльності.

Система тактичних прийомів, що розглядається, передбачає використання й такого прийому, як аналіз іншої інформації місця події та її зіставлення із встановленими фактами. Значимість об'єктів, що оглядають, не слід розуміти спрощено й визнавати їх відносними до справи тільки у випадку, якщо вони слугували знаряддям злочину, несуть на собі сліди злочину або з'явилися об'єктами злочинних дій. Окремі деталі місця події, не пов'язані безпосередньо з розслідуваною подією, могли вплинути на її механізм, сприяти або перешкоджати здійсненню певних дій.⁹¹ Так, якщо той або інший предмет у силу свого положення міг відіграти якусь роль у події злочину, він має бути

⁸⁹ Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – С.87.

⁹⁰ При ретельному огляді місця знищення того або іншого об'єкта слідчий, як правило, знаходить які-небудь останки його знищення (спалення) (див.: Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 70; Мудьюгин Г.Н. Расследование убийств по делам, возбуждаемым в связи с исчезновением потерпевшего. – М., 1967. – С. 111).

⁹¹ Ратингов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. – С. 245.

вивчений у тих своїх якостях, які суттєві для розслідування.⁹² Такі об'єкти співставляються із вже встановленими фактами з метою визначення їх відносності до справи. Разом з тим, при недостатності фактичного матеріалу (інформації), слідчий може встановити лише окремі уривки зв'язків, окремі переходи між фактами.⁹³

Заслугує на увагу використання системи тактичних прийомів при фальшивому відображенні події злочину. Така система повинна бути спрямована на виявлення негативних обставин, як ознаки інсценування злочину. Ця система прийомів може бути запропонована у вигляді зіставлення: 1) інформації місця події з традиційним, природним перебігом події; 2) інформації місця події з типовими аналогами; 3) слідів (предметів) з довідковими даними; 4) слідів (предметів), виявлених на місці події, між собою; 5) даних місця події з доказами, точно встановленими по справі. Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, дозволило встановити, що на думку практичних працівників у ситуації фальшивого відображення події злочину як тактичні прийоми можуть бути використані: зіставлення даних місця події з доказами точно встановленими по справі (72% опитаних); зіставлення слідів (предметів), виявлених на місці події, між собою (60%); зіставлення інформації місця події із традиційним, природним перебігом події (56%); зіставлення слідів (предметів) з довідковими даними (52%); зіставлення інформації місця події з типовими аналогами (48%); інше (16%). Результати проведеного анкетування свідчать, що 62% опитаних вважають за необхідне використовувати зазначені тактичні прийоми у певних комплексах, а 24% – у своїй практиці намагаються застосовувати тактичні прийоми у рекомендованій послідовності.

⁹² Там само. – С. 217.

⁹³ Старченко А.А. Логика в судебном исследовании. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 83.

Фальшиве відображення події злочину може бути встановлено шляхом зіставлення інформації місця події з традиційним, природним перебігом події. Ця традиційність, природність перебігу події визначається уявленням слідчого про її механізм та закономірний розвиток і протікання. Так, при виявленні трупа, який висить у зашморгу на висоті, що перевищує зріст загиблого, слідчий висунув версію про самогубство. Потім уявив собі картину того, що трапилося: аби покінчити життя самогубством у таких умовах, загиблому треба було прив'язати мотузку до гачка, надіти зашморг на шию. Тому він повинен був скористатися підставкою достатньої висоти, на якій мали залишитися сліди його взуття, а на підлозі – сліди від підставки. Відсутність підставки або слідів, обов'язкових у разі самогубства, суперечить висунутій версії, виступає щодо неї як негативна обставина.⁹⁴

Слідчий сприймає обстановку місця події як людина,

⁹⁴ У криміналістичній літературі немає загально визнаного та чіткого визначення поняття негативних обставин. Так, окремі автори під негативними обставинами розуміють відсутні на місці події та предметах ті або інші сліди, які у наслідок вчинення злочину повинні були утворитися (див.: Колмаков В.П. Тактика производства следственного осмотра и следственного эксперимента. – Х., 1956. – С.29). Недоліком такого підходу є його односторонність, бо не тільки інформація про відсутність, але й інформація про наявність чого-небудь може бути негативною обставиною (див.: Овечкин В.А. Расследование преступлений, скрытых инсценировками: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1979. – С.38). Існує думка, яка дозволяє відносити до негативних обставин такі явища, які суперечать тій чи іншій версії (див.: Бурданова В.С. Использование негативных обстоятельств при расследовании убийств // Вопросы борьбы с убийствами: Матер. науч.-практ. конф. – М., 1969. – С. 85). Такий підхід, на нашу думку, пов'язаний із суб'єктивними уявленнями слідчого, з його припущеннями і висуванням версій. Однак, негативні обставини знаходяться у суперечності не тільки з передбачуваним перебігом події, а й звичайним (природним) положенням речей (див.: Коновалова В.О. Негативні обставини і їх значення у розслідуванні злочинів // Радянське право. – К., 1958. – № 6. – С. 52-58). Тому, можна вважати справедливим визначення поняття негативних обставин як обставин (ознак явищ, дій), що суперечать уявленню про звичайний хід речей у даній ситуації (див.: Криминалистика. Краткая энциклопедия / Авт.-сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 45; Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 133).

яка володіє спеціальною підготовкою та навичками роботи у даній галузі. Професійні знання допомагають йому визначати докази, що повинні бути виявлені у цих обставинах, співвідносити їх з дійсністю та її особливостями.⁹⁵ Можливість викриття будь-якого інсценування обумовлена такими чинниками: 1) злочинець за суб'єктивними причинами не може бездоганно інсценувати обстановку події, бо він не має відповідних знань, у його розпорядженні не завжди є необхідні технічні засоби; 2) інсценування об'єктивно не може збігатися з дійсною картиною події. Різниця у змісті цих подій, механізмі утворення слідів, характері дій учасників накладають певний відбиток на місце події. На цю обставину зверталася увага у криміналістичній літературі.⁹⁶

Тактичний прийом зіставлення інформації місця події з природним перебігом події дозволяє виявити негативні обставини, які суперечать йому. Розглядуваний прийом відомий у криміналістичній теорії як "уявне порівняння існуючого з належним".⁹⁷ Зокрема, В. А. Овечкін зазначає, що при уявному порівнянні існуючої обстановки з належною остання існує у свідомості у вигляді моделі, яка заснована на розумовій переробці сприйняття та уявлення, завжди відрізняється неповнотою, у значному ступені абстрактністю. Тому, аби успішно здійснювати таке порівняння, треба володіти певними, достатньо повними образами – уявленнями, причому порівнювати, після чуттєвого етапу пізнання і звернення до пам'яті, саме загальні та окремі ознаки, котрі характеризують уявну модель, вра-

⁹⁵ Коцваловиц П. Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – С. 80.

⁹⁶ Ратилов А. Р. Завнач. праця. – С. 250.

⁹⁷ Громов В. И. Осмотр места преступления. – М., 1931. – С. 32; Николаичук И. А. Скрытие преступлений как форма противодействия расследованию: Монография / Под ред. Р. С. Волкина. – М.: Мегатрон XXI, 2000. С. 140, 141; Овечкин В. А. Расследование преступлений, скрытых инсценировками: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1979. – С. 50, 51.

ховуючи її за “зразок”, з уявним пізнавальним образом – суб’єктивним відображенням.⁹⁸

Більшою визначеністю відрізняється тактичний прийом, який являє собою зіставлення інформації місця події з типовими аналогами. Використання аналогії забезпечує перенесення знань відносно одних фактів на інші досліджувані факти, якщо між відомими та досліджуваними фактами є схожість. Головним є правильна діагностика вихідної ситуації, а потім здійснений пошук аналогів, які можуть принести певну інформацію для поглибленого вивчення проблемної слідчої ситуації.⁹⁹ Помітивши подібність предметів у яких-небудь ознаках, ми можемо робити висновок про подібність їх і в деяких інших ознаках.¹⁰⁰

Як типові аналоги можуть бути запропоновані: 1) типові ознаки певного виду злочину; 2) типові способи вчинення та приховування злочинів. У процесі зіставлення слідів, предметів, ознак з типовими аналогами можуть бути виявлені й такі фактичні дані (або їх відсутність), яких не повинно бути (або вони мають обов’язково бути). Ці негативні обставини виступатимуть своєрідними сигналами фальшованого відображення події злочину. Так, до пожежної частини надійшло повідомлення про пожежу. Черговий пожежної частини на місці події виявив обгорілий труп жінки. Для проведення огляду місця події і трупа прибули слідчий прокуратури і судово-медичний експерт. Труп знаходився у кімнаті на підлозі біля столу, поблизу була виявлена праска, ввімкнена в електричну мережу. Картина події свідчила про те, що смерть потерпілої сталася від полум’я та чаду. Однак, при ретельному огляді трупа на шії були виявлені два відбитки підковоподібної конфігу-

⁹⁸ Овечкии В.А. Знач. прац. – С. 50.

⁹⁹ Зорин Г.А. Криминалистический риск: природа и методы оценки: Учеб. пособие. – Минск: ВГУ, 1990. – С. 84, 85.

¹⁰⁰ Краткий словарь по философии /Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С.13.

рації. Їх зіставлення з типовими аналогами (типовими ознаками у разі смерті від дії високої температури) дозволило віднести такі сліди до негативних обставин. Механізм утворення цих слідів випадав з послідовності дій, які характеризували дану подію. Судово-медичний експерт у висновку вказав, що смерть сталася внаслідок ураження електричним струмом, а два підковоподібні сліди на шиї є електромітками. Як підозрюваний був допитаний чоловік потерпілої, який зізнався у вчиненні вбивства і пояснив, що близько п'ятої години ранку він увімкнув електричний дріт в електромережу, підійшов до жінки, яка спала, і доторкнувся ним до шиї. Потім він поклав труп у кімнаті на підлогу, ввімкнув праску в електромережу, зачинив двері і пішов на роботу, тобто інсценував смерть жінки від нещасного випадку.¹⁰¹

У криміналістичній літературі запропоновані переліки типових ознак, що характеризують ті чи інші способи злочинів. Так, стосовно розслідування вбивств є ознаки, які характеризують повішення, удавлення руками чи зашморгом, отруєння та ін.¹⁰² Зокрема, формулюються такі ознаки удавлення руками: 1) екхімози¹⁰³ виявлені досить слабко; 2) на шкірі в області шиї виникають характерні напівмісячні або іншої форми крововиливи (сліди пальців і нігтів); 3) нерідко є садна та крововиливи в області підборіддя, верхньої губи й крил носа; 4) іноді є переломи ребер та ушкодження в області грудей і живота (якщо злочинець ставав своїми коліньми на

¹⁰¹ За матеріалами прокуратури Харківської обл. за 1986 р.

¹⁰² Настольная книга следователя / Кол. авт.: Александров Г.Я., Апурич А.И., Арзуманян Т.М. и др. – М.: Госюриздат, 1949. – С. 433-450; Осмотр места происшествия: справочник следователя. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 216-224; Селиванов Н.А., Теремилев В.И. Первоначальные следственные действия. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 62-66; Селиванов Н.А., Теремилев В.И. Первоначальные следственные действия: Краткий справочник следователя. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 53-78; Судебно-медицинская экспертиза: Справочник для юристов / Кол. авт.: Виноградов И.В., Гладких А.С., Крюков В.Н. и др. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 16-101 та ін.

¹⁰³ Екхімози – це невеличкі крововиливи.

ці частини тіла потерпілого).¹⁰⁴ Такі ознаки можуть бути використані при огляді місця події як типові аналоги.

Ефективним тактичним прийомом у цій системі є зіставлення слідів (предметів), виявлених в процесі огляду місця події з довідковими даними. Останні містяться у довідковій літературі та являють собою типові описи слідів, їх форми, зовнішнього прояву та локалізації.¹⁰⁵ До довідкових даних можуть бути віднесені й типові сліди, які свідчать про інсценування злочину. Зокрема, до таких даних можуть бути віднесені: 1) наявність трупних плям, що суперечать даній позі трупа (трупні плями на спині трупа, який лежить обличчям додолу); 2) дві (або більше) странгуляційні борозни за наявності одинарної петлі; 3) наявність замкненої странгуляційної борозни; 4) сліди крові з рота, носа або з ушкоджених частин тіла, які розміщуються нетипово відносно пози трупа (наприклад, слід крові з рота до вуха трупа, який висить у зашморгу); 5) відсутність на руці трупа бризок крові, які повинні попасти на неї при пострілі у голову в притул (або на дуже близькій відстані) з короткоствольної зброї, яка перебуває у руці потерпілого та ін.¹⁰⁶

Фальшивість відображення події може бути діагностована й шляхом зіставлення слідів (предметів), які виявлені на місці події, між собою. Таке зіставлення дозволяє виявити відсутність причинно-наслідкових зв'язків між окремими слідами, встановити "подвійність картини події, в якій одні контури малопомітні, часом ледь виражені, інші очевидні, зрозумілі, кидаються в очі".¹⁰⁷ Вивчення слідів

¹⁰⁴ Селиванов Н.А., Терсбилов В. И. Первоначальные следственные действия: Краткий справочник следователя. – М.: Госюриздат, 1956. – С.65.

¹⁰⁵ Судебно-медицинская экспертиза: Справочник для юристов /Кол. авт.: Виноградов И.В., Гладких А.С., Крюков В.Н. и др. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 16–101.

¹⁰⁶ Руководство по расследованию преступлений /Кол. авт.: Братковская В.В., Быховский И.Е., Гаврилина З.Т. и др. – М.: Юрид. лит., 1967. – С.329, 330.

¹⁰⁷ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. – С.253.

на місці події сприяє виявленню й таких слідів, що знаходяться у суперечності та невідповідності з іншими.

Як тактичний прийом системи використовують також зіставлення даних місця події з доказами, які точно встановлені по справі. У процесі огляду місця події слідчий має певну інформацію про характер події, а іноді й докази, що підтверджують ті чи інші факти. Тому зіставлення інформації місця події з доказами, які точно встановлені по справі, дає змогу виявити невідповідності між ними і підтверджує штучний характер тих чи інших слідів.

Розділ 2. Тактичні основи обшуку

§ 1. Поняття та види обшуку

Відшукання прихованих об'єктів (знарядь злочину, речових доказів, трупів, осіб, які переходять від суду і слідства) може бути здійснено під час проведення обшуку, процесуальний режим якого визначений кримінально-процесуальним законодавством (статтями 177, 179-186, 188, 189 КПК України). Обшук є одним зі способів отримання доказової інформації у кримінальному процесі.¹

В юридичній літературі проблемам проведення обшуку приділялася певна увага.² Водночас вивчення слідчої практики свідчить про існування суттєвих складнощів при провадженні даної слідчої дії. Результати узагальнення різних категорій кримінальних справ показують достатньо низьку результативність обшуків.³

¹ Більш дет. див.: Денисюк С.Ф., Шепітько В.Ю. Системи тактичних прийомів обшука (тактические комбинации) // Весы Фемиды. – Симферополь, 2001. – № 1 (17). – С. 7-17.

² Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 171-176; Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 45-101; Денисюк С.Ф. Система тактичних прийомів обшуку: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999; Денисюк С.Ф., Шепітько В.Ю. Обшук в системі слідственных действий (тактико-криминалистические проблемы): Научно-практ. пособие. – Х.: Консум, 1999; Закатов А.А. Ямпольский А.Е. Обшук: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СРСР, 1983; Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Обшук: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Гриф, 1997; Михайлов А.И., Юрин Г.С. Обшук. – М., 1971; Ратинов А.Р. Некоторые вопросы производства обшука // Вопросы криминалистики. – М.: Госюриздат, 1961. – № 1-2 (16-17); Ратинов А.Р. Обшук и выемка. – М.: Госюриздат, 1961; Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 59-93 та ін.

³ Так, за даними С.Ф. Денисюка, який здійснив вивчення протоколів обшуку за кримінальними справами про злочини, що вчиняються організованими злочинними групами, тільки 42% проведених обшуків були ефективними (див.: Денисюк С.Ф. Система тактичних прийомів обшуку: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999. – С. 1, 2). Ф.Ю. Бердичевський пише, що про поверхневий характер обшуків, які проводились по деяким вивченим справам, свідчить та обставина, що в результаті повторних обшуків, при дослідванні вдавалося інколи виявити раніше невідомі докази (див.: Бердичевський Ф.Ю. Недостатки в проведенні отдельных следственных действий // Почему некоторые дела об убийствах возвращаются на дополнительное расследование. – М., 1968. – С. 91-93).

На думку відомого юриста А.К. Крачевського, обшук є слідчою дією, яка посягає на належний спокій, на недоторканність сімейного осередка, на непорушність власності, таємниці приватного життя, на одне з суттєвих прав людини, без якого немислима громадянська свобода, особиста й майнова недоторканність всіх і кожного.⁴ Конституція України встановлює певні гарантії у дотриманні прав та законних інтересів громадян при провадженні обшуку. Згідно зі статтею 30 Конституції України встановлено, що не допускається проникнення до житла або до іншого володіння особи, проведення там огляду або обшуку не інакше як за вмотивованим рішенням суду. Стаття 177 КПК України передбачає, що обшук житла чи іншого володіння особи, за винятком невідкладних випадків, проводиться лише за вмотивованою постановою судді.

Обшук для підозрюваного, обвинуваченого, членів їх сімей означає хоча й санкціоноване законом, але небажане втручання сторонніх людей у їх квартиру, ознайомлення з матеріальними, особистими, інтимними сторонами їх життя.⁵ Проведення обшуку в процесі розслідування має солідаризуватися з нормами міжнародно-правових документів про права людини. У цих документах недоторканність житла та пов'язані з нею таємниці особистого і сімейного життя віднесені до розряду найважливіших прав людини. Так, у Декларації ООН «Про права людини» проголошено, що ніхто не може піддаватися довільному втручанням в його особисте й сімейне життя, довільному посяганню на його житло, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію.⁶

⁴ Крачевский А. К. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном расследовании преступлений по судебным Уставам 1864 г. – СПб, 1869. – С. 306.

⁵ Следственные действия – процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 84.

⁶ Декларация ООН «О правах человека» // Права человека и судопроизводство. – Варшава, 1993. – С. 8.

Обшук розпочинається з того, що слідчий оголошує обшукуваному постанову про провадження обшуку, що засвідчується підписом обшукуваного на постанові. Слідчий пропонує обшукуваному добровільно видати всі предмети, документи та інші об'єкти, що мають значення по справі. При відмові добровільно видати ті або інші предмети вилучення здійснюється у примусовому порядку.

Здійснення примусу під час обшуку передбачає, що обстеження приміщень чи інших об'єктів може бути здійснено без згоди особи, у розпорядженні якої ці об'єкти перебувають. Кримінально-процесуальне законодавство (ст. 183 КПК України) встановлює, що слідчий під час обшуку має право розкривати замкнені приміщення і сховища, якщо володілець відмовляється їх відкрити.

У криміналістичній літературі існують різні підходи до визначення поняття обшуку. Розповсюдженою є думка, коли сутність обшуку визначають через мету та об'єкти. Так, деякі вчені-процесуалісти пишуть, що обшук – це слідча дія, спрямована на виявлення та вилучення знарядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також інших предметів або документів, що мають значення для справи.⁷ У такому визначенні наголошується на спрямованості обшуку і об'єктах, які необхідно відшукати.

Викликає заперечення визначення обшуку як процесуальної слідчої дії, сутність якої полягає у виявленні, дослідженні та вилученні матеріальних джерел інформації, що мають значення для встановлення істини по справі.⁸ Зазначена дефініція не охоплює суттєвих ознак обшуку. Виявлення, дослідження та вилучення матеріальних джерел інформації може

⁷ Бажанов М.И. Предварительное следствие // Советский уголовный процесс / Под общ. ред. М.И. Бажанова, Ю.М. Грошевого. – К.: Вища школа, 1978. – С. 217.

⁸ Салтевский М.В. Классификация и общая характеристика следственных действий // Специализированный курс криминалистики: для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования: Учебник / Отв. ред. М.В. Салтевский. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 249.

відбуватися і в процесі проведення інших слідчих дій (наприклад, огляду місця події).⁹

На нашу думку, головна відмінність обшуку від інших слідчих дій у його примусовому та пошуковому характері. Р.С. Белкін підкреслює, що обшук полягає у відшуканні об'єктів, що мають значення для встановлення істини по справі.¹⁰ М.П. Яблоков зазначає, що обшук – це слідча дія пошуково-розшукового характеру, яка полягає у цілеспрямованому примусовому обстеженні приміщень та ділянок місцевості, що знаходяться у веденні обшукуваного, членів його родини або організації, та у такому саме обстеженні конкретної особи з метою виявлення та вилучення знарядь злочину, зброї, предметів і цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також документів та інших об'єктів, що мають значення для справи.¹¹

Таким чином, обшук – це слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукання і вилучення предметів, що мають значення у справі, а також виявлення розшукуваних осіб.

У криміналістичній літературі традиційно розглядаються різні види обшуку. Р.С. Белкін виокремлює такі види обшуку: обшук особи, приміщення, обшук місцевості; обшук транспортних засобів, обшук особи; груповий і повторний обшук.¹² А.І. Вінберг визначає: обшук особи, обшук у приміщеннях, обшук на місцевості, а також одиночні, гру-

⁹ Не можна погодитися із думкою, що виїмка є різновидом обшуку (див.: Карасева Е.В. *Исследование отдельных видов преступлений в сфере экономики и международного сотрудничества по уголовным делам: Учеб. пособие.* – М.: Московский психолого-социальный ин-т, 2005. – С. 77). Така позиція суперечить чинному кримінально процесуальному законодавству.

¹⁰ Белкин Р.С. *Криминалистическая энциклопедия.* – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 140.

¹¹ Яблоков Н.П. *Криминалистика: Учебник.* – М.: ЛексЭст, 2003. – С. 231.

¹² Белкин Р.С. *Криминалистическая энциклопедия.* – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 140, 141.

пові та повторні обшуки.¹³ А.Р. Ратінов розглядає особливості окремих видів обшуку: обшук у приміщеннях; обшук ділянок місцевості; обшук особи; повторний обшук; груповий обшук.¹⁴ Сучасні підручники з криміналістики також містять схожі види обшуків.¹⁵

Прагматичне значення має диференціація видів обшуку залежно від таких підстав: за характером об'єктів обшуку: обшук приміщень, місцевості, транспортних засобів, особи; за характером об'єктів пошуку виділяють обшуки, спрямовані на виявлення людей, трупів (чи їх частин), знарядь та засобів вчинення злочину, предметів злочинного посягання, слідів, документів та інших об'єктів; за повторюваністю обшуків (первинний і повторний); за їх одночасністю (груповий і одиночний).¹⁶

У теорії криміналістики звернено увагу на виникнення нових видів обшуку. Так, у літературних джерелах наголошується, що обшук транспортних засобів – це відносно новий вид обшуку в слідчій практиці.¹⁷ Причому, складнощі організації і провадження даного виду обшуку пов'язані перш за все з тим, що часто слідчий не має схеми (плану) транспортного засобу.¹⁸

¹³ Винберг А.И. Обыск // Настольная книга следователя. – М.: Госюриздат, 1949. – С. 401–404.

¹⁴ Ратинов А.Р. Обыск и выемка. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 127–188.

¹⁵ Криміналістика: Учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 311–317; Криміналістика: Учебник / Под ред. И.Ф. Крылова. – Л.: Изд-во Ленинград, ун-та, 1976. – С. 342; Криміналістика: Учебник / Отв. ред. Н.П. Яблоков. – М.: БЕК, 1995. – С. 434–442; Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю.Шепітька. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 295–298; Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид. переробл. і допов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 294–298.

¹⁶ Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид. переробл. і допов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 294, 295.

¹⁷ Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – Х.: «Одиссей», 2003. – С. 207.

¹⁸ Курс криміналістики. В 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криміналістическая техника. Криміналістическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр «Пресс», 2004. – С. 578.

У сучасних умовах важливого значення набуває такий новий вид обшуку, як обшук комп'ютерних засобів. На думку В.М. Варцаби введення нового виду обшуку – обшуку засобів комп'ютерної техніки – є дискусійною проблемою в криміналістиці. Необхідно зазначити, що існують противники як самого терміна обшук засобів «комп'ютерної техніки», так і віднесення такого обшуку до самостійного виду.¹⁹ Незважаючи на усю дискусійність таких поглядів не можна заперечувати специфічність і необхідність таких слідчих дій. Зокрема, Л.Б. Краснова пише, що при розслідуванні злочинів, вчинених з використанням комп'ютерів, обчислювальних систем або іншої електронної техніки, слідчий стикається з нетрадиційними слідами злочинної діяльності або речовими доказами і тут виникають нові об'єкти криміналістичних досліджень: комп'ютерна інформація і засоби комп'ютерної техніки (ЗКТ).²⁰

§ 2. Підготовка до обшуку

Підготовчі дії до обшуку мають важливе значення. Така підготовка охоплює певну прогностичну діяльність, а також виконання системи підготовчих заходів. Від того, наскільки правильно і точно слідчий визначить цілі і завдання планованої слідчої дії, а також зможе прогнозувати умови її проведення і вирішити інші криміналістично значимі завдання залежить кінцевий результат слідчої дії.²¹

У літературних джерелах визначаються різні елементи підготовки до обшуку. Так, М.П. Яблоков пише, що у підготовку входять отримання необхідної додаткової орієнтовної

¹⁹ Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи): Монографія. – Х.: Гриф, 2004. – С. 76.

²⁰ Краснова Л.В. «Обыск – осмотр» средств компьютерной техники // Воронежские криминалистические чтения / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000. – Вып. 1. – С. 106.

²¹ Курс криминалистики. В 3 т. Т.1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. – СПб: Изд-во «Юридический центр «Пресс», 2004. – С. 566.

інформації та розробка тактичного плану обшуку. Уся підготовча робота, розпочинаючи з прийняття рішення і до прибуття на місце обшуку, повинна здійснюватися в ході слідчих і, головним чином, оперативно-розшукових заходів.²² С.Г. Любичев зазначає, що до виїзду на обшук слідчий має скласти собі уявлення про місце обшуку та особу обшукуваного і членів його родини.²³ Більш докладно елементи підготовки до обшуку визначає М.В. Салтевський, який вважає, що до такої підготовки входять певні операції: збирання необхідної орієнтуючої інформації відносно об'єктів, що обшуковуються, осіб, ділянок місцевості, розташування підприємств, організацій, робочого місця обшукуваного, стану і наявності особистої охорони, сигналізації тощо; комплектування слідчо-оперативної групи (групи захоплення), проведення інструктажу; розробка плану обшуку; визначення часу обшуку; оснащення слідчо-оперативної групи технічними і спеціальними засобами, транспортом; забезпечення структури управління і зв'язку з вищестоящими підрозділами і членами слідчо-оперативної групи; внесення постанови і одержання санкції судді.²⁴ На думку М.І. Порубова, підготовка до обшуку охоплює такі елементи: а) встановлення завдань і цілей обшуку; б) з'ясування відомостей про шукані об'єкти; в) вивчення осіб, у яких буде проводитись обшук; г) вивчення приміщень і ділянок місцевості, де має бути проведений обшук; г) визначення часу для його провадження; д) комплектування і інструктаж слідчо-оперативної групи для провадження обшуку; е) прийняття заходів до забезпечення слідчо-оперативної групи необхідними науково-технічними засобами та транспортом.²⁵ Достатньо лаконічно називає ета-

²² Яблоков Н.П. Криміналістика: Учебник. – М.: ЛексЭст, 2003. – С. 232.

²³ Любичев С.Г. Тактика обыска и выемки // Криміналістика: Учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 309.

²⁴ Салтевський М.В. Криміналістика. Підручник: У 2 т. Ч.2. – Х.: Консум, 2001. – С. 165.

²⁵ Порубов Н.И. Тактика обыска и выемки // Курс криміналістики / И.С. Андреев, Г.И. Грамович, Н.И. Порубов; Под ред. Н.И. Порубова. – Минск: Вышэйшая школа, 2000. – С. 152.

пи у підготовці до обшуку О.Н. Коршунова: прийняття рішення про провадження обшуку; збір необхідної попередньої інформації; планування провадження обшуку.²⁶

Провадження обшуку пов'язане із певним припущенням. Р.С. Белкін зазначає, що логічною підставою для провадження обшуку слугує слідча (інколи її різновид – розшукова) версія, тобто у всіх випадках імовірно судження про місцезнаходження шуканих об'єктів.²⁷ Причому, як зазначено у законі, необхідні достатні підстави вважати, що зняття злочину, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини в справі чи забезпечення цивільного позову, знаходяться в певному приміщенні або місці чи в якої-небудь особи (ст. 177 КПК України).

У процесі прийняття рішення про провадження обшуку слідчий повинен мати уявлення про об'єкт пошукової діяльності. Об'єкт пошуку – це те, що необхідно відшукати, виявити, знайти. Такими об'єктами є люди, трупи, зняття злочину, предмети злочинного посягання, документи, сліди тощо.²⁸ Певне орієнтовне значення мають типові переліки об'єктів пошуку. Так, обшук передбачає відшукування предметів, які можуть бути речовими доказами. Згідно зі ст. 78 КПК України можна сформулювати певні типові групи таких предметів: 1. Зняття і засоби вчинення злочину: а) вогнепальна і холодна зброя; б) предмети, які спеціально виготовлені для вчинення злочинів (зняття злочину і злодійський інвентар – відмички, «фомки», «гусячі лани» та ін.; зняття вбивства чи нанесення тілес-

²⁶ Коршунова О.Н. Тактика обыска и выемки // Курс криминалистики. В 3 т. Т.1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр «Пресс», 2004. – С. 566.

²⁷ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1993. – С. 173.

²⁸ Коновалова В.Е., Шенитько В.Ю. Обыск: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Гриф, 1997. – С. 14.

них ушкоджень – кастети, надолонники, кістені тощо); в) предмети, зберігання чи використання яких заборонено або потребує спеціального дозволу (ліцензії) (газова зброя, радіоактивні речовини, наркотики та ін.); г) предмети, які застосовуються у побуті, виробничій або іншій легальній діяльності (кухонний ніж, сокира, молоток та ін.); г) транспортні засоби (якщо вони використовувались для досягнення злочинного результату). 2. Предмети, що зберегли на собі сліди злочину (одяг чи взуття обшукуваного, яке має сліди крові, частки ґрунту, жирові плями тощо). 3. Предмети, отримані як наслідок злочину (гроші чи цінності, які є предметом хабара; майно, що належить потерпілому, та ін.). 4. Інші предмети, що виступають засобом для встановлення істини у справі (фотознімки, записні книжки, дискети ЕОМ тощо).²⁹

У літературних джерелах зазначається, що особливу групу об'єктів складають документи. Причому наголошується, які саме документи підлягають виявленню під час обшуку. На сьогодні досить специфічну групу документів становлять електронні документи. Електронний документ – документ, який передається по каналах зв'язку або в інший спосіб (на магнітних, оптичних носіях).³⁰ У Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг»³¹ надане таке визначення електронного документа: «документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа» (ст. 5). Т.Е. Кукарнікова підкреслює, що комп'ютерні носії інформації (дискети, жорсткі диски, магнітні стрічки тощо), які фігурують по справі як речові докази

²⁹ Див.: Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Знач. праця. – С.14, 15; Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 292-294.

³⁰ Кукарнікова Т.Э. Особенности электронного документа как источника судебных доказательств // Воронежские криминалистические чтения: Сб. науч. трудов / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. – С. 206.

³¹ Див.: Відомості Верховної Ради, 2003. – № 36. – Ст. 275.

або інших документів, використовуються у звичайній для відповідних об'єктів процедурі.³²

Під час підготовки до обшуку необхідно збирати різнобічну інформацію про особу обшукуваного. Зокрема, у літературі наголошується, що до провадження обшуку необхідно отримувати дані про особу обшукуваного:

1) прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, сімейний стан, освіта, заняття, судимість, постійне місце проживання, та ін.; 2) склад родини; 3) взаємостосунки з членами родини і сусідами; 4) моральне обличчя, поведінка у побуті, на роботі, у громадських місцях; 5) спосіб життя, звички, нахили, заняття на дозвіллі; 6) професійні навички; 7) знайомства, зв'язки та форми спілкування; 8) режим роботи на виробництві, в установі; 9) взаємостосунки із спільно працюючими особами; 10) наявність автомашини та інших транспортних засобів; 11) наявність вогнепальної чи холодної зброї; 12) наявність інструмента; 13) наявність дачі, садиби, гаража та ін.³³ В інших джерелах пропонується визначати такі групи ознак про особу обшукуваного: 1) соціально-демографічні; 2) соціально-біологічні; 3) соціально-психологічні; 4) девіантні.³⁴

До виїзду на обшук слідчий повинен також скласти собі чітке уявлення про місце його провадження.³⁵ Так, збирання інформації про приміщення – одне з важливих умов успішної організації обшуку, оскільки дає можливість одержати різноманітні відомості. Ці відомості не лише виконують функцію майбутньої орієнтації на місці проведення обшуку, а й створюють необхідні передумови для вису-

³² Кукарникова Т.Э. Документы в уголовном процессе и криминалистике // Воронежские криминалистические чтения: Сб. науч. трудов / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – С. 166.

³³ Михайлов А.И., Юрия Г.С. Обыск. – М., 1971. – С. 8, 9.

³⁴ Денисюк С.Ф. Система тактичних прийомів обшуку: Автореф. ...дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999. – С. 10, 11.

³⁵ Любичев С.Г. Тактика обыска и выемки // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Павталева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 309.

вання розшукових версій. Крім того, попереднє отримання інформації про приміщення сприяє економії часу і сил слідчого, забезпечує певною мірою його готовність до обшуку, скорочує час, необхідний для орієнтації на місці.³⁶

Синтезом підготовчої діяльності до обшуку є його планування. С.Ф. Денисюк зазначає, що важливим етапом підготовки до обшуку виступає планування. Планування обшуку завжди передбачає здійснення прогностичної функції, це синтез, концентрований вираз його підготовки.³⁷ З урахуванням зібраної додаткової інформації слідчий планує провадження обшуку. Перш за все визначає час його проведення і вирішує питання про можливість і доцільність використання залежно від обставин справи чинника раптовості.³⁸ Цей етап охоплює як складання реального плану, який уточнюється і доповнюється по прибутті на місце, так і низку підготовчих дій, що передують обшуку. Ці дії полягають в уточненні і конкретизації завдань обшуку: які об'єкти стануть його предметом; їх кількість, групові та індивідуалізуючі ознаки; у яких місцях з врахуванням характеристики об'єкта можуть бути сховані.³⁹

§ 3. Тактичні прийоми обшуку

У теорії криміналістики тактика обшуку розглядається щодо таких основних питань:

- 1) що чи кого шукати;
- 2) у кого шукати;

³⁶ Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 274.

³⁷ Денисюк С.Ф. Система тактичних прийомів обшуку: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999. – С. 11.

³⁸ Курс криміналістики. В 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр «Пресс», 2004. – С. 569.

³⁹ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Изд. Группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С.582.

- 3) де шукати;
- 4) коли шукати;
- 5) як шукати.

Вона мала переважно описовий характер відносно окремих видів обшуку (обшук особи, обшук у приміщенні, обшук на місцевості).⁴⁰ У цей час деякі вчені відзначають наявність специфіки тактичних прийомів окремих видів обшуку (прийоми обстеження відкритої місцевості, тактичні прийоми обшуку транспортних засобів тощо), але фактично не називають прийоми, підмінюючи їх порядком провадження обшуку.⁴¹ Спроби виявити специфіку тактики обшуку залежно від виду злочину закінчувалися описом об'єкта пошуку, умов його провадження, але не пропозицією найбільш доцільних тактичних прийомів або їх комплексів.⁴²

Запропоновані у криміналістичній літературі тактичні прийоми обшуку у певних випадках мають ізольований характер (не показаний їх зв'язок з іншими тактичними прийомами), а деякі з них викликають серйозні заперечення відносно їх сутності, можливостей реалізації та використання.

До тактичних прийомів обшуку окремі автори відносять «суцільне обстеження всіх приміщень і предметів обстановки» та «вибіркове, або часткове, обстеження окремих

⁴⁰ Винберг А.И., Шавер Б.М. Криминалистика. – 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Госюриздат, 1949. – С. 156–161.

⁴¹ Гусаков А.Н., Филющенко А.А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 84, 85.

⁴² Белов Н.М. Некоторые вопросы тактики обыска по делам о пожарах // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае. – Вып. 2 / Под ред. В.К. Гавло. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – С. 14–19; Гавриш С.В., Грузкова В.Г., Дудников А.Л., Коновалова В.Е., Матусовский Г.А., Моисеенко Л.Е., Салтевский М.В. Экологические преступления: квалификация и методика расследования. – Х., 1994. – С. 182–184; Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 372, 373; Коновалова В.Е. Обыск // Расследование хищений государственного или общественного имущества (проблемы тактики и методики). – Х.: Вища школа, 1987. – С. 74–84; Мудьюгин Г.Н. Расследование убийств по делам, возбуждаемым в связи с исчезновением потерпевшего. – М., 1967. – С. 41–51 та ін.

приміщень або предметів».⁴³ Суцільне обстеження доцільно здійснювати або за часовою стрілкою, або проти часової стрілки; тобто рухаючись уздовж стін в якому-небудь одному напрямку, поступово переходячи від одного предмета до іншого. Вибіркове обстеження застосовується у тих випадках, коли характер шуканих об'єктів виключає можливість їх приховування у певних місцях.⁴⁴ Запропоновані «прийоми» не є тактичними, вони відображають те або інше пересування при обшуку, порядок його організації, можливість виключення пошуків у деяких місцях. Вказівки про суцільний або вибірковий пошуки є занадто загальними, що не дозволяють ефективно встановити місця найбільш імовірного зберігання шуканого. Різні модифікації шляхів пересування при обшуку (послідовне, паралельне, зустрічне та інші) не змінюють їх суті й також не можуть бути віднесені до тактичних прийомів.

Не можна погодитися з позицією М. В. Салтевського про те, що серед загальних тактичних прийомів обшуку особливе місце належить планомірності та послідовності, застосуванню технічних засобів і спеціальних знань.⁴⁵ Помилковість такого підходу очевидна, тому що автор до тактичних прийомів відносить і окремі принципи, і технічні прийоми, і навіть використання спеціальних знань.

⁴³ М. В. Салтевський при пошуку предметів обшуку рекомендує застосовувати «відомі методи» огляду та дослідження: концентричний, ексцентричний, фронтальний (див.: Специализированный курс криминалистики для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования: Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 252; Салтевський М. В. Криміналістика. Підручник: У 2 ч. Ч. 2. – Х.: Консум, 2001. – С. 168).

⁴⁴ Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. – С. 74; Криміналістика: Учебник / Под ред. Б. А. Викторова, Р. С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 293; Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 75.

⁴⁵ Специализированный курс криминалистики для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования: Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 252.

О.О. Закатов як тактичні прийоми розглядає одиночний та груповий, спільний або роздільний пошуки.⁴⁶ Однак, це не тактичні прийоми, а суть розходження в організації обшуку залежно від специфіки об'єкта пошуку, задіяних сил і засобів, кількості осіб, що беруть участь в обшуку. Організаторська діяльність слідчого повинна поширюватися як на нього самого для забезпечення чіткості, послідовності, високої результативності його власних дій, так і на інших учасників обшуку.⁴⁷

У криміналістичній літературі до тактичних прийомів обшуку окремі автори відносять цілі напрямки діяльності. Так, З. Г. Самошина пише, що тактичні прийоми при провадженні обшуку різних об'єктів не однакові, однак існують прийоми, у рівному ступені віднесені до обшуку приміщень і обшуку на місцевості:

а) визначення можливих місць приховування предметів, що цікавлять слідство;

б) вивчення особливостей обстановки на місці обшуку, що свідчать про недавно здійснені змінення;

в) спостереження за поведінкою обшукуваних.⁴⁸

Як тактичні прийоми обшуку окремі автори розглядають ті або інші тактичні умови (раптовість, конспіративність та ін.).⁴⁹ Так, М. В. Салтевський пише: «Раптовість і скритність – не тільки організаційні начала (принципи), вони можуть розглядатися і як тактичні прийоми, характерні для типо-

⁴⁶ Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 75.

⁴⁷ Там само. – С. 85.

⁴⁸ Вільш детально див.: Самошина З.Г. Обыск // Криминалистика. – М.: МГУ, 1963. – С. 360.

⁴⁹ Комиссаров В.И. Актуальные проблемы следственной тактики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 – М., 1989. – С. 25; Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Крылова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 344; Специализированный курс криминалистики для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования: Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 251-253.

вих ситуацій».⁵⁰ Така позиція не зовсім правильна. Правовою основою використання раптовості виступає ст. 114 КПК України, згідно з якою слідчий несе повну відповідальність за «законне й своєчасне проведення слідчих дій». Раптовість означає обрання зручного моменту обшуку. Вона не завжди рівнозначна несподіванці обшуку для обшукуваного. У силу тієї або іншої причетності до події злочину він міг очікувати обшук. Раптовість у цьому випадку означає провадження обшуку в такий момент, коли він найменш очікуваний.⁵¹ Таким чином, раптовість це не тактичний прийом, а тактична умова успішності проведення обшуку.

Під конспірацією в юридичній літературі розуміють систему заходів і засобів, спрямованих на збереження у таємниці інформації та способів її одержання, задуму розслідування, підготовчих дій.⁵² Питання про конспірацію в слідчій діяльності є спірним. На нашу думку, більш правильно говорити про слідчу таємницю⁵³. Разом з тим, не зачіпаючи самої суті проблеми, необхідно зазначити, що скритність або конспіративність може бути розглянута тільки як тактична умова обшуку, але не його тактичний прийом.

І.М. Лузгін пропонує здійснювати обшук із застосуванням відволікаючих прийомів. Він пише, що такий обшук використовується у випадках, коли слідчий заздалегідь має у своєму розпорядженні дані про місця приховування шу-

⁵⁰ Специализированный курс криминалистики для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования: Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С.252; Салтвевский М.В. Криміналістика, Підручник: У 2 ч. Ч. 2. – Х.: Консум, 2001. – С. 162.

⁵¹ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С.175.

⁵² Кузьмичев В.С. Теория и практика следственной деятельности: Монография. – К.: НВТ «Правник», 1997. – С. 70-72; Лукьянчиков Е.Д., Кузьмичев В.С. Тактические основы расследования преступлений: Учеб. пособие. – К.: КВШ МВД СССР, 1989. – С. 35.

⁵³ У криміналістичній теорії проводились спеціальні дослідження, присвячені проблемі слідчої таємниці (Див.: Маслов А.Е. Следственная тайна как средство преодоления противодействия расследованию: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2001).

каних речей, але при цьому в інтересах розслідування не-доцільно розкривати перед обшукуваним поінформованість. І далі вказує, що відволікаючими прийомами може бути послідовність обшуку, проведення вибіркового обшуку, навмисна затримка уваги на другорядних об'єктах тощо.⁵⁴ Вказівки автора на те, що слідчий «заздалегідь має у своєму розпорядженні дані про місцея приховування шуканих речей» не означає того, що він має повну й достовірну інформацію. Слідчий у кожному разі має ймовірне судження про місцезнаходження шуканих об'єктів.⁵⁵ Крім того, завдання слідчого полягає не у відволіканні уваги обшукуваного, а у спостереженні за його поведінкою та його психофізіологічними реакціями.

Дослідження тактичних прийомів обшуку і здійснення їх систематизації передбачає необхідність розгляду їх ситуаційної обумовленості, виокремлення типових ситуацій обшуку. Водночас встановлення типових ситуацій обшуку дозволить не тільки передбачати їх виникнення у певних умовах, а й обирати цілеспрямовану тактику.

У криміналістичній літературі обшук визначається таким, що відбувається у конфліктній ситуації. Так, Р.С. Белкін зазначає, що психологічна характеристика обшуку вирізняється конфліктністю ситуації, в якій він здійснюється, а звідси стресовими станами учасників обшуку.⁵⁶ Ф. В. Глазирін указує, що обшуку властива конфліктна ситуація – вона, як і примусовий характер, є однією з найважливіших особливостей цієї слідчої дії.⁵⁷ Зазначені позиції недостатньо точні. Провадження обшуку може характеризуватися

⁵⁴ Криміналістика: Учебник / Под ред. Б.А.Викторова, Р.С.Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 293, 294.

⁵⁶ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С.173.

⁵⁸ Там само. – С. 175.

⁵⁷ Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 84.

й безконфліктністю ситуації, наприклад, проведення обшуку під час відсутності обшукуваного або при добровільній видачі предмета пошуку. А.В. Дулов справедливо зазначає й про можливість зняття конфліктної ситуації у процесі проведення обшуку.⁵⁸

Розподіл ситуацій обшуку на конфліктні і безконфліктні має занадто широкий діапазон спрямованості. Обрання ж відповідної тактики обшуку, оптимальне використання тактичних прийомів передбачають диференційований підхід до ситуативності обшуку.

Ситуації обшуку можуть бути поділені на ті або інші види залежно від різних підстав. Так, залежно від присутності або навпаки, відсутності обшукуваного при обшуку можуть бути виділені дві ситуації:

1) здійснення обшуку в ситуації присутності обшукуваного;

2) здійснення обшуку в ситуації його відсутності.

У кримінально-процесуальному законі (ст. 181 КПК України) вказано, що під час обшуку по можливості повинна бути забезпечена присутність обшукуваного або повнолітнього члена його родини, однак такої можливості може і не бути, і тоді обшук проводиться за відсутності обшукуваного.

Залежно від ставлення обшукуваного до пропозиції слідчого видати зазначені у постанові предмети чи документи, а також вказати місце, де переховується злочинець, можна виділити такі ситуації обшуку:

1) при добровільній видачі;

2) при відмові від добровільної видачі.

Ситуація добровільної видачі ще не означає, що обшук на цьому може бути завершений. Добровільна видача іноді може бути пов'язана: а) з видачею частини компрометуючого матеріалу перешкодити виявленню головної, більш важливої частини; б) з видачею документів чи предметів,

⁵⁸ Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 350.

щоб запобігти вилученню значної суми грошей або цінностей, виявленню слідів і речових доказів по інших злочинах.⁵⁹

Залежно від ставлення обшукуваного до здійснюваного обшуку можна виділити:

1) ситуацію активної протидії (коли обшукуваний своїми діями намагається заважати проведенню обшуку, не виконує законних вимог слідчого чи працівника міліції, істерично реагує на їхні дії, зневажає їх. Часом обшукуваний прагне викликати слідчого на конфлікт, затіває сварку, влаштовує провокації⁶⁰);

2) ситуацію нейтральної поведінки обшукуваного і його відмову від спілкування зі слідчим (коли обшукуваний демонструє свою байдужість чи зневагу до дій слідчого, явну відмову від діалогу з ним, не бажає розмовляти, відповідати на запитання. Якщо обшукуваний у такій ситуації і включається до спілкування, то його відповіді мають шаблонну форму: «не знаю», «шукайте самі», «не пам'ятаю» тощо);

3) ситуацію надання допомоги слідчому під час проведення пошукових дій (коли обшукуваний намагається сприяти слідчому у його пошуках або імітує активну допомогу: відкриває приміщення, сховища, пересуває ті або інші предмети, пропонує здійснити обстеження у тому чи іншому місці та ін.).

Результати анкетування слідчих прокуратури та МВС України, проведеного нами, свідчать про те, що, на думку практичних працівників, найбільш, часто обшукувані в процесі обшуку займають такі позиції: нейтральної поведінки й відмови від спілкування – зазначили 78% опитаних; активної протидії – назвали 34%; надання допомоги слідчому під час здійснення пошукових дій – указали 16%.

Ситуації обшуку можуть бути диференційовані також

⁵⁹ Гусаков А.Н., Филющенко А.А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 78.

⁶⁰ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. – С. 231.

залежно від передбачуваного способу схову предмета пошуку. Тут можна простежити три типові ситуації, коли передбачається, що предмет пошуку:

1) зберігається без спеціального маскування (документи знаходяться у шухляді письмового столу чи сейфі; сокира, якою було вчинено злочин, лежить у сараї разом з іншим інструментом тощо);

2) видозмінено або знищено (зливкам золота можуть надаватися вид і форма предметів (елементів) домашньої обстановки; у квартирі, де відбувалося розчленовування трупа, можуть пофарбувати меблі, замінити шпалери та ін.);

3) сховано у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях (обрання способу приховування не є повністю вільним, воно детерміновано низкою чинників, обставин, у тому числі й обстановкою дому чи квартири⁶¹).

Разом з тим, вирішення завдання щодо обрання місця приховування спрямоване на пошук нового шляху, що не міститься в загальноприйнятих людських розумових стандартах.⁶² Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, дозволило встановити ті способи зберігання предмета пошуку, які зустрічалися в їх практиці при проведенні обшуків: предмет пошуку схований у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях (назвали 66% опитаних); предмет пошуку зберігається без спеціального маскування (зазначили 48%); предмет пошуку видозмінено або знищено (указали 18%).

Специфіка обшуку відображає й своєрідність запропонованих груп ситуацій, їх взаємозв'язки та динамізм. Дослідження ситуативної варіативності обшуку дозволяє накресли-

⁶¹ Про вплив певних чинників на обрання способу приховування предмета пошуку див.: Глазырин В.Ф. Конспект лекцій по судебной психологии. Часть особенная. – Свердловск: УрГУ, 1978. – С. 15.

⁶² Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – С. 138; Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 263.

ти певні системи тактичних прийомів, які будуть найбільш доцільними в тій чи іншій ситуації обшуку. Взаємозв'язок ситуацій обшуку та систем тактичних прийомів (тактичних комбінацій) може бути зображено схематично (Рис.3). Запропонована схема вимагає відповідних пояснень.

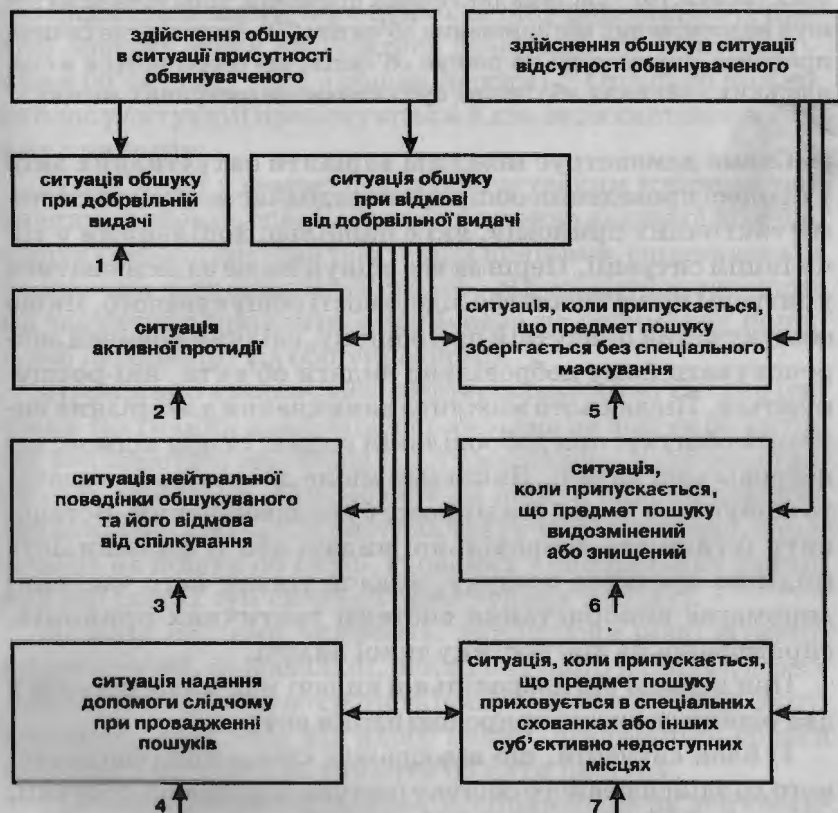

Рис. 3. Взаємозв'язок ситуацій обшуку і систем тактичних прийомів

Умовні позначки: (1) – система тактичних прийомів, спрямована на діагностику добровільної видачі предмета пошуку; (2) – система тактичних прийомів, спрямована на усунення активної

протидії обшукуваного; (3) – система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування; (4) – система тактичних прийомів, спрямована на отримання пошуквої інформації від що обшукує; (5) – система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування; (6) – система тактичних прийомів, спрямована на пошук видозмінених або знищених об'єктів; (7) – система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються в спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях.

Схема демонструє можливі варіанти ситуативних змін у процесі проведення обшуку і передбачає необхідні системи тактичних прийомів, які є найбільш доцільними у тій чи іншій ситуації. Перш за все обшук може здійснюватися у ситуації присутності або відсутності обшукуваного. Якщо обшукуваний присутній при обшуку, слідчий повинен запропонувати йому добровільно видати об'єкти, які розшукуються. Після цього можливе виникнення двох різних ситуацій обшуку: при добровільній видачі та при відмові від добровільної видачі. Якщо має місце добровільна видача, то обшук вже на цій стадії може бути завершений. Встановити істинність добровільної видачі або її фальшивість (підміна предмета пошуку, видача тільки його частини) допомагає використання системи тактичних прийомів, спрямованої на діагностику такої видачі.

При відмові від добровільної видачі має місце перехід у два різних за своєю природою блоки ситуацій:

1) блок ситуацій, що відображає ставлення обшукуваного до здійснюваного обшуку (ситуація активної протидії; ситуація нейтральної поведінки обшукуваного та його відмова від спілкування; ситуація надання допомоги слідчому при здійсненні пошукових дій);

2) блок ситуацій, що відображає передбачуваний спосіб збереження предмета пошуку (ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку зберігається без спеціально-

го маскуванню; ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку видозмінено або знищено; ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку сховано у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Наявність зазначених двох блоків ситуацій відображає своєрідність обшуку, його психологічну подвійність (у процесі обшуку може відбуватися взаємодія як з матеріальними об'єктами, так і з обшукуваним).⁶³ Стосовно кожного блоку ситуацій пропонуються й два види систем тактичних прийомів:

1) пов'язані з взаємодією з обшукуваним (система тактичних прийомів, спрямована на усунення активної протидії обшукуваного; система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування; система тактичних прийомів, спрямована на отримання пошукової інформації від обшукуваного);

2) пов'язані з взаємодією з матеріальними об'єктами (система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскуванню; система тактичних прийомів, спрямована на пошук видозмінених або знижених об'єктів; система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Названі системи прийомів, виконуючи різні функції (діагностичні, пізнавальні, психологічного впливу), дозволяють визначити необхідність пошуків, вплинути на обшукуваного, отримати від нього певну інформацію, обрати напрямок пошуків та виявити об'єкти пошуку.

Система тактичних прийомів, спрямована на діагностику добровільної видачі, включає у свій склад такі прийоми:

1) зіставлення інформації слідчого про предмет пошуку з реально виданим;

⁶³ У ситуації відсутності обшукуваного при обшуку має місце можливість виникнення ситуацій другого блоку, відображаючого передбачуваний спосіб зберігання предмета пошуку.

2) постановку обшукуваному уточнюючих запитань про об'єкти пошуку;

3) постановку обшукуваному контрольних запитань про невідповідність виданого й шуканого.

Результати анкетування слідчих прокуратури та МВС України, проведеного нами, показують, що в ситуації добровільної видачі шуканого практичні працівники використовують такі тактичні прийоми: зіставлення інформації про предмет пошуку з реально виданим (76% опитаних); постановка обшукуваному уточнюючих запитань про об'єкти пошуку (68%); постановка обшукуваному контрольних запитань про невідповідність виданого й шуканого (56%). 38% опитаних слідчих зазначили запропоновану послідовність реалізації тактичних прийомів як найбільш оптимальну та використовувану в їх практичній діяльності.

Діагностика істинності або фальшивості добровільної видачі насамперед полягає у зіставленні тієї інформації, яку має слідчий про предмет пошуку, і тим, що запропонував до видачі обшукуваний. Таке зіставлення буде корисним у тому випадку, коли слідчий має конкретну інформацію про предмет пошуку. Ще при підготовці до обшуку він повинен отримати якомога більше інформації про об'єкти пошуку.

У криміналістичній літературі рекомендується встановлювати такі відомості про предмети, які розшуковують:

- 1) найменування, призначення та кількість;
- 2) розміри, вага, обсяг, форма, колір тощо;
- 3) з якого матеріалу виготовлені;
- 4) індивідуальні ознаки (номера, клейма, позначки, характерні пошкодження, які виникли в процесі експлуатації, тощо)⁶⁴.

Відсутність точного знання про предмет пошуку передбачає необхідність постановки обшукуваному серії уточнюючих запитань про час, місце, природу та мету придбання ви-

⁶⁴ Михайлов А.И., Юрин Г.С. Обыск. – М., 1971. – С. 40.

даних об'єктів; характер їх використання; місце зберігання та ін. Такі запитання дозволяють усвідомити взаємозв'язок предмета пошуку з іншими обставинами, виявити окремі протиріччя та неточності.

За невідповідностями, що виникли між виданими об'єктами та передбачуваним предметом пошуку обшукуваному можуть бути поставлені контрольні запитання. Постанова запитань дозволить або усунути протиріччя, які виникають, та завершити обшук, або продовжити обшук, здійснивши пошукові дії.

Система тактичних прийомів, спрямована на усунення активної протидії обшукуваного, може охоплювати:

- 1) використання навіювання у формі наказу;
- 2) роз'яснення неправильно зайнятої обшукуваним позиції;
- 3) роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування.

Результати анкетування слідчих прокуратури та МВС України, проведеного нами, свідчать про те, що на думку опитаних такі тактичні прийоми сприяють усуненню активної протидії обшукуваного: роз'яснення неправильно зайнятої обшукуваним позиції (зазначили 82% слідчих); роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування (назвали 60%); використання навіювання у формі наказу (указали 56%); інше (запропонували 4% опитаних). У своїх відповідях 32% слідчих відзначили розміщення тактичних прийомів у системі як найбільш доцільне, використовуване в їх практиці.

Ця система прийомів покликана змінити позицію обшукуваного, ліквідувати спроби його протидії, зняти гостроконфліктну ситуацію. Усунення активної протидії обшукуваного передбачає необхідність застосування слідчим досить сильного психологічного впливу. Саме на такому впливі засновано тактичний прийом, який полягає у використанні навіювання у формі наказу. До його застосу-

вання прибігають особи, які володіють правом контролювати поведінку інших.⁶⁵

Навіювання у формі наказу може виявлятися у вказівках слідчого типу: «обшукуваний, припиніть крик», «не заважайте проведенню обшуку», «займіть певне місце», «не ходіть по приміщенню» тощо. Наказ обмежує дії обшукуваного, коректує його поведінку. Як правильно зазначає А.В. Дулов, його використання надасть можливість різко змінити поведінку обшукуваного, вивести психічне відношення зі стану різкого конфлікту.⁶⁶ Разом з тим, використання навіювання у формі наказу не дозволяє усунути переживання обшукуваного, а придушує тільки зовнішні їх прояви.⁶⁷

Важливим тактичним прийомом системи виступає роз'яснення неправильно зайнятої обшукуваним позиції. Слідчий має пояснити йому, що його поведінка неадекватно відображає подію, що відбувається, що обшук викликано необхідністю та пов'язаний з його попередньою діяльністю. При цьому передбачається, що обшукуваний, виходячи зі своїх знань і життєвого досвіду прислухається до роз'яснень обшукуваного; усвідомлює доцільність його рекомендацій.

Наступний тактичний прийом системи полягає у роз'ясненні необхідності надання допомоги органам розслідування. Слідчий повинен переконати обшукуваного, що його присутність при обшуку виконує функцію не протидії, а надання допомоги у встановленні істини, є гарантією його інтересів. У процесі такого переконання здійснюється вплив на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження.⁶⁸ М.В. Костицький пропонує використовувати різні форми переконання з метою впливу на моральну та правову свідомість правопорушника:

⁶⁵ Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – С. 24.

⁶⁶ Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 350.

⁶⁷ Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 156.

⁶⁸ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Изд-во «Мысль», 1971. – С. 267–272.

логічне переконання, емоційне переконання-дискусія, переконання-агітація⁶⁹. Роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування може знаходити різні прояви: заклик допомогти правоохоронним органам; пропозиція видати шукане; пояснення можливості виникнення окремих пом'якшуючих обставин та ін.

Застосування системи тактичних прийомів, спрямованої на усунення активної протидії обшукуваного, може не зняти гостроконфліктної ситуації. У цьому випадку обшуканий може бути видалений з місця обшуку. О. Р. Ратінов пише, що таку особу видаляють, якщо не вдається призвати її до порядку на місці обшуку.⁷⁰

Інтерес являє система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування. Вона включає до свого складу такі прийоми:

- 1) роз'яснення мети і необхідності обшуку;
- 2) постановку нейтральних запитань;
- 3) залучення обшукуваного до діяльності слідчого;
- 4) словесну розвідку.

Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України дозволило визначити такі тактичні прийоми, які використовують практичні працівники у своїй діяльності у ситуації відмови обшукуваного від спілкування: словесна розвідка (67% опитаних); роз'яснення мети та необхідності обшуку (64%); постановка нейтральних запитань (62%); залучення обшукуваного до діяльності слідчого (54%); інше (8%). Результати анкетування показали, що 26% слідчих намагаються використовувати тактичні прийоми у послідовності, наведеної у розглядуваній системі. Запропонований комплекс прийомів покликаний стимулювати (змушувати) обшукуваного до спілкування в процесі обшуку і отримувати від нього певну пошукову інформацію.

Тактичний прийом системи, який стосується роз'яснен-

⁶⁹ Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Вища школа, 1990. — С. 243–245.

⁷⁰ Ратинов А.Р. Обыск и выемка. — М.: Госюриздат, 1961. — С. 82.

ня мети і необхідності обшуку, передбачає розкриття причин візиту слідчого, важливості виявлення об'єктів пошуку, зв'язку обшукуваної особи з розшукуваним предметом. Цей прийом впливає на обшукуваного, спонукує його до аргументації відсутності у нього певних речей.

Подоланню відмови від спілкування сприяє постановка «нейтральних» запитань, які не пов'язані з предметом обшуку. Відповіді на такі запитання ні до чого не зобов'язують респондента і, разом з тим сприяють його залученню до спілкування. У психології такий прийом іноді називають методом «зачіпки», який дає змогу увійти в контакт із співрозмовником. Важливим тут є те, що співрозмовника необхідно «спіймати на гачок» інтересу, використовуючи для цього незначну подію, порівняння, особисте враження, анекдотичний випадок або незвичне запитання⁷¹.

Важливим тактичним прийомом у системі є залучення обшукуваного до діяльності слідчого. В юридичній літературі названий прийом був запропонований А.В. Дуловим як ефективний спосіб усунення конфліктних стосунків⁷². Такий прийом включає пропозиції слідчого надати йому технічну допомогу (відкрити шухляду або шафу, перенести білизну тощо). Процес «спільної» діяльності спонукує обшукуваного до спілкування зі слідчим.

Функцію подолання відмови обшукуваного від спілкування в процесі обшуку виконує також тактичний прийом «словесної розвідки».⁷³ Такий прийом має силу побічного навіювання.⁷⁴ Слідчий звертається не до обшукуваного, а до інших учасників обшуку (працівників міліції, спеціалістів,

⁷¹ Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – С. 135.

⁷² Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Выпайшная школа, 1975. – С. 350.

⁷³ Як тактичний прийом, словесна розвідка вперше запропонована Г.І. Борягіним. У подальшому зазначений прийом був визнаний багатьма криміналістами.

⁷⁴ Не можна погодитись з думкою окремих авторів про те, що словесна розвідка має місце й тоді, коли слідчий безпосередньо спілкується з обшукуваним (див.: Михайлов А.И., Юрин Г.С. Обыск. – М., С. 21).

понятих) з певними вказівками і пропозиціями (наприклад, про необхідність перейти до наступної стадії обшуку, доцільність пошуків у тому чи іншому місці, можливість застосування технічних засобів). Використання прийому словесної розвідки дозволяє слідчому не тільки діагностувати ставлення обшукуваного до того, що відбувається, а й спонукати його до спілкування, змінити поведінку й обрану позицію. Обшукуваний може відмовитись від зайнятої ним нейтральної позиції і зробити спробу вербальної взаємодії зі слідчим. Він може здійснити постановку тих чи інших запитань, використовувати ініціативу відволікаючих бесід, висловлювати припущення про необхідність припинення пошуків тощо.⁷⁵

Важливе місце посідає система тактичних прийомів, спрямована на отримання пошукової інформації від обшукуваного. Вона охоплює:

- 1) постановку уточнюючих запитань про особливості обстежуваного приміщення;
- 2) постановку уточнюючих запитань щодо розташування і призначення тих чи інших предметів;
- 3) зіставлення інформації відповідей обшукуваного з реальною обстановкою місця обшуку;
- 4) показ (демонстрація) окремих об'єктів пошуку;
- 5) постановку контрольних запитань.

Результати анкетування слідчих прокуратури та МВС України, проведеного нами, показали, що на думку практичних працівників як тактичні прийоми, які сприяють отриманню інформації від обшукуваного, можуть бути використані: зіставлення інформації відповідей обшукувано-

⁷⁵ О.Р. Ратінов називає такі свідомі дії обшукуваного, які мають за мету:

- 1) відволікти того, хто провадить обшук від певних учасників і предметів;
- 2) навіяти йому уявлення про несуттєвість цих об'єктів або неможливість їх використання як сховища;
- 3) замаскувати і закрити до них доступ обшукуваного (див.: Ратінов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 240).

го з реальною обстановкою місця обшуку (указали 66% опитаних); постановка уточнюючих запитань щодо розташування та призначення тих чи інших предметів (62%); постановка контрольних запитань (60%); постановка уточнюючих запитань про особливості обстежуваного приміщення (56%); показ (демонстрація) окремих об'єктів обшуку (48%). На думку 36% опитаних слідчих у своїй діяльності вони намагаються використовувати тактичні прийоми у послідовності, що рекомендує система.

Ведення діалогу з обшукуваним під час обшуку передбачає певну його спрямованість і порядок, що сприяє одержанню інформації, яка цікавить слідчого. Пошукова інформація може бути отримана як результат використання комплексу уточнюючих запитань про особливості обстежуваного приміщення. Тут можуть бути з'ясовані такі запитання: коли здійснене будівництво дома чи коли придбана квартира?; коли мав місце останній ремонт дома чи квартири?; чи не змінювався проект будинку?; хто провадив ремонт приміщення?; коли й ким обклеєні шпалери, настелена підлога тощо.

Інтерес являє постановка уточнюючих запитань щодо розташування та призначення тих чи інших предметів. Слідчому доцільно з'ясувати: чи не переміщалися меблі (або інші предмети домашньої обстановки) останнім часом?; які предмети були переміщені та у зв'язку з чим?; що являють собою ті чи інші предмети домашньої обстановки?; чому окремі з них використовувались не за призначенням?; з якого матеріалу вони виготовлені? та ін. Постановка уточнюючих запитань не тільки дозволить з'ясувати ті чи інші факти, а й визначити відношення до них обшукуваного. Слідчий же зможе використати таку інформацію для висунення пошукових версій і здійснення пошуку.

Необхідним тактичним прийомом системи виступає зіставлення інформації, яка міститься у відповідях обшу-

куваного, з реальною обстановкою місця обшуку. Фальшивість відповідей обшукуваного неминуче буде пов'язана з можливістю виявлення суперечностей між запропонованим і реальним. Крім того, відповідаючи на запитання, обшукуваний може допустити у своїх відповідях проговорки та винну поінформованість.

З метою отримання пошукової інформації може використовуватися й тактичний прийом, який полягає у показі (демонстрації) окремих об'єктів обшуку. Як правильно зазначає А. В. Дулов вплив на обшукуваного здійснюється й за допомогою тих об'єктів, фактів, які встановлюються під час обшуку⁷⁶. Показ обшукуваному окремих об'єктів у процесі обшуку має на меті визначити його відношення до виявленого намітити подальший напрямок пошуку.

Отримання інформації від обшукуваного може бути здійснено також за допомогою постановки йому контрольних запитань. Їх постановка заснована на вже встановлених у справі даних і тому сприяє не тільки отриманню інформації від обшукуваного, а й її оцінці та корекції.

Особливий інтерес становлять системи тактичних прийомів обшуку, пов'язані із взаємодією з матеріальними об'єктами. Характер їх спрямованості ґрунтується на імовірнісному судженні слідчого про спосіб зберігання предмета пошуку. Шукаючий стоїть перед багатьма невідомими і змушений черпати матеріал, необхідний для вирішення, головним чином у самому ході обшуку, при обмеженому часі та можливостях⁷⁷. Запропоновані системи тактичних прийомів мають являти собою своєрідні алгоритми діяльності слідчого у тій чи іншій ситуації. А їх ефективність повинна визначатися особливостями окремих їх компонентів.

Тому існує необхідність у розгляді внутрішнього змісту

⁷⁶ Дулов А. В. Судебная психология. — Минск: Высшая школа, 1975. — С. 351.

⁷⁷ Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. — С. 234.

систем тактичних прийомів. Система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування, включає у свій склад:

- 1) аналіз обстановки місця обшуку з метою визначення місць природного зберігання предмета пошуку;
- 2) аналіз об'єктів, виявлених у місцях їх природного зберігання;
- 3) зіставлення виявленого об'єкта з ознаками того, що шукають⁷⁸.

Така система прийомів може бути реалізована тільки при досить простій ситуації обшуку, коли передбачається, що предмет пошуку зберігається у легко доступних місцях і не має спеціального маскування.

Важливим тактичним прийомом системи виступає аналіз обстановки місця обшуку з метою визначення місць природного зберігання предмета пошуку. При встановленні природності (звичайності) зберігання предмета пошуку слідчий повинен керуватися життєвими уявленнями й нормами. Природне місце зберігання знаходиться у залежності до об'єкта пошуку: так, документи мають зберігатися у шухляді письмового столу, сейфі чи портфелі; столярний інструмент повинен знаходитись у коморі, сараї, шухляді для інструмента; коштовності можуть лежати у меблевому сейфі, скриньці тощо. Знання об'єкта пошуку та аналіз обстановки місця обшуку дозволяють визначити найбільш імовірні місця природного їх зберігання.

Наступним тактичним прийомом системи виступає аналіз виявлених об'єктів у місцях їх природного зберігання. Далеко не завжди відношення до справи того чи іншого предмета є очевидним. Це буває лише у тому випадку, коли відшукується цілком конкретний предмет, який має яскраві відмітні

⁷⁸ Результати анкетування слідчих прокуратури та МВС України підтверджують послідовність реалізації тактичних прийомів системи (42% опитаних намагаються використовувати тактичні прийоми у рекомендованій послідовності).

ознаки, котрі дозволяють відразу ж розпізнати його серед маси інших речей⁷⁹. Пропонований тактичний прийом полягає у тому, щоб принаймні відмежувати об'єкти, які явно не є шуканими, від припустимо шуканих. Отже необхідно здійснити аналіз різних об'єктів, визначити їх відносність до справи. Звернемося до приклада зі слідчої практики. 15 серпня 1985 р. до РВВС звернувся місцевий житель Т. та його колишня дружина, яка проживала в іншому місті. З пояснення колишньої дружини Т. стало відомо, що її колишня свекруха 27 липня 1985 р. приїхала до неї й забрала її сина, щоб 30 липня виїхати разом з ним на відпочинок. З тих пір ніяких звісток від них не надходило. У цей же день Т. у своєму поясненні розповів, що ввечері 30 липня 1985 р. він провів свою матір і сина на вокзал. Однак у зв'язку з тим, що до відправлення поїзда залишалось багато часу, він попрощався з ними на вокзалі і повернувся додому.

У квартирі Т. слідчий прокуратури провів обшук. На тумбочці (у місці їх природного зберігання) він виявив окуляри, що належали матері Т., а також футляр для окулярів, в якому зберігалися записи адрес міста, де вона мала намір відпочивати. Аналіз виявлених предметів показував, що без них зникла не повинна була поїхати. Тобто, у цьому випадку мають місце негативні обставини: наявність предметів, яких не повинно бути, якщо виходити з версії, що мати Т. з онуком виїхали на відпочинок.

Подальшими пошуками вдалося виявити предмети домашнього побуту з плямами бурого кольору, схожими на кров, а також підлога у квартирі та кухонні меблі виявилися нещодавно пофарбованими⁸⁰.

Під час обшуку може надати допомогу й такий тактичний прийом, як зіставлення виявленого об'єкта з ознаками того, що шукають. Необхідні відомості про ознаки шуканих об'єктів слідчому вдається отримати з таких джерел:

⁷⁹ Рагинов А.Р. Обыск и выемка. М.: Госюриздат, 1961. — С. 118.

⁸⁰ За матеріалами прокуратури Московського р-ну м. Харьова за 1985 р.

- 1) результатів огляду місця події;
- 2) показань потерпілих, свідків та інших осіб;
- 3) роз'яснень спеціалістів і висновків експертиз;
- 4) зразків і частин викрадених предметів, товарів і матеріалів;
- 5) документів, що відображають ознаки шуканих предметів;
- 6) інформації оперативних працівників;
- 7) заяв обшукуваного та членів його родини⁸¹.

Процес зіставлення виявленого об'єкта з ознаками того, що шукають, може відбуватися у різних формах: від зіставлення слідчого за своїм уявним образом до зіставлення за фотознімками предметів, які відшукують, чи подібних до них⁸² або зіставлення наявної в обшукуючого частини із частинами, що знайдені в процесі обшуку⁸³. Однак нерідко слідчому, який відшукує певний об'єкт, відомі тільки його родові ознаки. У таких випадках слід вилучати всі аналогічні предмети з такими саме ознаками⁸⁴.

Допомогу слідчому у відшуканні видозмінених або знищених об'єктів може надати використання ним системи тактичних прийомів, спрямованої на пошук таких об'єктів. Названа система включає у свій склад такі прийоми:

- 1) аналіз можливостей видозмінення (знищення) предмета обшуку;
- 2) зіставлення окремих ділянок приміщення чи інших об'єктів;
- 3) аналіз виявлених слідів, предметів та їх ознак⁸⁵.

⁸¹ Ратинів А.Р. Обыск и выемка. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 41, 42.

⁸² Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСИП МВД СССР, 1984. – С. 68.

⁸³ Ратинів А.Р. Зазнач. праця. – С. 42.

⁸⁴ Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСИП МВД СССР, 1984. – С. 77.

⁸⁵ Дані анкетування слідчих прокуратури та МВС України, проведеного нами, підтверджують доцільність змісту і черговості розміщення тактичних прийомів у системі. На думку 29% опитаних, саме у такій послідовності реалізуються ними тактичні прийоми у практичній діяльності.

Тактичний прийом, який полягає в аналізі можливостей видозмінення (знищення) предмета обшуку, передбачає необхідність урахування трьох основних моментів:

- 1) суб'єктивного відношення обшукуваного до об'єкта обшуку;
- 2) властивостей самого предмета обшуку;
- 3) особливостей місця обшуку.

Сутність прийому полягає у тому, що слідчий на основі наявних даних має уявити, яким чином обшукуваний міг видозмінити чи знищити об'єкт пошуку.

Обрання обшукуваним способів видозміни чи знищення предмета обшуку обумовлено його суб'єктивним відношенням до нього, бажанням зберегти чи зруйнувати його. Необхідно враховувати, що зацікавлені особи, видозмінюючи той чи інший об'єкт (перефарбовуючи, переробляючи його тощо) намагаються зберегти істотні властивості такого об'єкта для подальшого його використання. Знищення ж об'єкта передбачає його повне руйнування, припинення існування. Але й при знищенні предмета пошуку можуть бути виявлені окремі його частини або сліди знищення.⁸⁶

Наступним тактичним прийомом у розглядуваній системі виступає зіставлення окремих ділянок приміщення чи інших об'єктів. У результаті такого порівняння наочно виступає асиметрія, неоднорідність фарбування й обклеювання, відсутність властивостей, які притаманні іншим таким саме предметам та ділянкам (наприклад, відсутність порошу чи бруду).⁸⁷ Так, наприклад, Н. після вбивства своєї співмешканки вжив заходів до знищення слідів злочину: вимив підлогу, в окремих місцях кімнати переклеїв шпалери, замив кров

⁸⁶ Г.М. Мудьюгин указує, що навіть при спаленні трупа завжди залишаються сліди, які можуть бути виявлені при обшуку: неповністю спалене волосся, частки кісток, гудзики, гачки та ін. (див.: Мудьюгин Г.Н. Расследование убийств по делам, возбуждаемым в связи с исчезновением потерпевшего. – М., 1967. – С. 45–46).

⁸⁷ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. – С. 235.

на своєму одязі. У процесі обшуку в будинку Н. слідчий зіставив шпалери у різних ділянках кімнати й виявив їх неоднорідність. А в процесі їх ретельного дослідження йому вдалося виявити на них і кілька дрібних плям бурого кольору.⁸⁸

Як тактичний прийом системи розглядається також аналіз виявлених слідів, предметів та їх ознак. Завдання слідчого саме й полягають у тому, щоб із всієї цієї маси вибрати лише те, що може мати відношення до справи.⁸⁹ Такому аналізу можуть бути піддані будь-які об'єкти з ознаками видозмінення (або знищення).

Особливий інтерес становить пошук об'єктів, прихованих у спеціальних тайниках (створених чи пристосованих сховищах, прихованих від інших, відомих не всім) чи інших суб'єктивно недоступних місцях (важкодоступних, незручних, які не підходять для зберігання місцях). Потрібно мати на увазі, що злочинці часто прибігають до витончених способів приховування викриваючих предметів, прагнуть їх ретельно замаскувати та об'єктивно утруднити доступ до них. Але навіть саме ретельне маскування захованого не може бути зовсім бездоганим. Повністю усунути демаскуючі ознаки практично неможливо.⁹⁰

Виявлення слідчим предмета пошуку у таких випадках передбачає необхідність визначення найбільш імовірних місць його приховування та способів маскування.

Система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях, може включати у свій склад такі прийоми:

- 1) аналіз ознак предмета пошуку;
- 2) зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку;

⁸⁸ За матеріалами слідчого відділу УВС м. Харкова за 1993 р.

⁸⁹ Михайлов А.И., Юрин Г.С. Обыск. – М., 1971. – С. 28.

⁹⁰ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 233.

- 3) орієнтацію на професійні (чи інші) навички обшукуваного під час визначення місця схову;
- 4) використання можливостей типових аналогів;
- 5) аналіз окремих ділянок приміщення, меблів, інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак;
- 6) зіставлення однакових предметів між собою.

Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України дозволило визначити такі тактичні прийоми, які на думку опитаних можуть сприяти пошуку об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях: аналіз окремих ділянок приміщення, меблів, інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак – назвали 70% опитаних; аналіз ознак предмета пошуку – 68%; орієнтацію на професійні (чи інші) навички обшукуваного під час визначення місця схову – 65%; зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку – 59%; використання можливостей типових аналогів – 53%; зіставлення однакових предметів між собою – 47%; інші прийоми були зазначені – 12% слідчих. 27% опитаних визначили доцільну послідовність у використанні тактичних прийомів, котра відповідає розглядуваній системі. Пропозиція зазначених прийомів системи передбачає необхідність їх стислої інтерпретації.

Так, аналіз ознак предмета пошуку полягає в тому, щоб визначити (чи припустити) можливі його властивості та інші особливості (розміри, масу, об'єм, специфіку умов зберігання тощо). Важливого значення набуває також з'ясування такої особливості предмета пошуку, як його ділимість (можливість розчленування) або неділимість на окремі самостійні частини (вузли), які можуть бути сховані в різних місцях. Аналіз предмета пошуку здійснюється з метою встановлення місць можливого його схову і тому виконує певну функцію.

Наступним прийомом системи є зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку. Такий прийом

дозволяє встановити найбільш ймовірні місця можливого зберігання і виключити ті з них, в яких не може бути сховано предмет пошуку (за своїми розмірами, особливостями будови, можливістю руйнування та ін.). Характер тайників залежить від особливостей об'єктів, схильностей особи, яка переховує їх, здатності до фантазування.⁹¹ Водночас фантазія обшукуваного має певні межі. Вона обмежена місцем його проживання та територією будівель (будинок, котедж, квартира та ін.). У приміщенні не всі предмети – меблі, підлога, стіни, стеля можуть слугувати місцем для приховування. Їхнє обрання і віднесення до об'єктів, які можуть бути використані для приховування, залежать від розміру, форми, виду, матеріалу приховуваного.⁹²

Під час визначення місця схову як тактичний прийом може бути розглянута орієнтація на професійні (або інші) навички обшукуваного. Злочинець вдається до тих способів, якими він краще володіє, використовує звичні виробничі методи. Це неминуче відображається на обранні місця укриття, конструкції тайника, способі маскуванню.⁹³ Професія людини визначає можливість наявності у неї тих чи інших інструментів, знарядь, сировини, матеріалів, що можуть бути використані для створення тайників, приховування слідів та знарядь злочину. Професія може визначити й фізичні можливості людини, наприклад, її силу, спритність, що також має відношення до цього.⁹⁴ Розглядуваний прийом засновано на використанні слідчим можливостей рефлексивного мислення. Обшукуваний здійснив все, щоб сховати

⁹¹ Більш дет. див.: Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 77.

⁹² Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 262.

⁹³ Див.: Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – С. 235.

⁹⁴ Глазырин В.Ф. Конспект лекций по судебной психологии. Часть особенная. – Свердловск: УрГУ, 1978. – С. 18.

шукане, а слідчий, імітуючи його мислення та діяльність, прагне вирішити завдання пошуку.⁹⁵

Тактичним прийомом системи є використання можливостей типових аналогів. Аналоги – це типові випадки виявлення тих чи інших об'єктів у певних місцях. Так, різні документи виявляють у книжках, м'якій обшивці меблів, музичних інструментах, предметах одягу; зброя укривається у м'яких частинах меблів, книжках, у тайниках, обладнаних у стінах та підлозі, у підсобних приміщеннях і санвузлах; для схову великого числа викраденої сировини (шкіри, вовни, пряжі) використовуються подвійні стіни з внутрішнього боку приміщень, обладнуються тайники у сараях, на присадибних ділянках, у гаражах, на дачах.⁹⁶

Важливе значення має й тактичний прийом системи, як аналіз окремих ділянок приміщення, меблів та інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак. Характер демаскуючих ознак залежить від конкретних умов, в яких діє особа, особливостей місць приховування предметів, дій обшукуваного. Так, наприклад, на відкритій місцевості демаскуючими ознаками слугують uszkodження ґрунту та рослинності, залишки матеріалів, використаних при створенні сховища, частки схованих речовин. У закритих приміщеннях місце укриття видає розходження у фарбуванні предметів, характерні плями тощо⁹⁷. Демаскуючі ознаки є своєрідними сигналами (негативними обставинами), які показують на необхідність здійснення більш ретельних пошуків у певному місці.

Певний інтерес має й такий прийом, як зіставлення однакових предметів між собою. Зіставлення дозволяє вия-

⁹⁵ Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С. 87, 88.

⁹⁶ Див.: Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 77, 78.

⁹⁷ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. – С. 234.

вити різницю між однорідними предметами, що може бути пов'язано з переховуванням у них предметів пошуку. Так, наприклад, під час здійснення обшуку на квартирі, слідчий приступив до обстеження спального меблевого гарнітура. Біля ліжка стояли зовні однакові тумбочки. Відкривши дверцята обох, слідчий звернув увагу, що внутрішні розміри в однієї з тумбочок менше, ніж в іншій. У ній знайшли подвійну стінку, при розкритті якої виявили цінності, які розшукували.⁹⁸

Таким чином, запропоновані до використання системи тактичних прийомів є ефективним засобом у відшуканні об'єкта пошуку. Такі системи дозволяють слідчому цілеспрямовано вести пошуки у різних ситуаціях, підвищити результативність тактики пошукових дій.

⁹⁸ Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 76.

Розділ 3. Тактичні основи допиту

§ 1. Поняття та види допиту

Показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених та інших осіб можуть бути отримані шляхом їх допиту. За своєю сутністю допит – це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, та спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі.

Допит є найбільш поширеним способом отримання доказів. У той же час допит – одна з найбільш складних слідчих (судових) дій; його проведення вимагає від слідчого високої загальної та професійної культури, глибокого знання психології людини. Із усього бюджету часу, що витрачає слідчий на провадження слідчих дій, на допити витрачається більше 80%.¹

Мета допиту полягає в отриманні повних та об'єктивно відображуючих дійсність показань. Ці показання є джерелом доказів, а фактичні дані, які в них містяться, – доказами.

Процесуальний порядок допиту регламентується нормами КПК України, дотримання яких є обов'язковим (статті 107, 143-146, 166-171, 201, 300, 303, 304, 307, 308, 311). Недотримання процесуальних правил проведення допиту є порушенням закону і тягне недійсність проведеної дії та недопустимість отриманих показань як джерела доказів.

Згідно зі статтями 143, 167 КПК України допит можна проводити у місці провадження досудового слідства або за місцем перебування допитуваного, як правило, у денний

¹ Бахін В., Когамов М., Карпов Н. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы: "Оркениет", 1999. – С. 6; Михайлов А. И., Соя-Серко Л. А., Соловьев А. Б. Научная организация труда следователя. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 71.

час. Допитувані дають показання віч-на-віч зі слідчим, за винятком випадків, прямо передбачених у законі (присутність захисника, педагога, законних представників неповнолітнього та ін.).

Перед допитом слідчий у разі необхідності упевнюється в особі допитуваного, роз'яснює йому його права та обов'язки, з'ясовує відомості анкетного характеру. Свідок попереджається про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та за давання свідомо неправдивих показань. Конституція України у ст. 63 проголошує імунітет свідка: "Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом". Стаття 69¹ КПК України передбачає право свідка відмовитися давати показання щодо себе, членів сім'ї та близьких родичів. У ст. 69 КПК України закріплено, що відмовитися давати показання як свідки мають право: 1) члени сім'ї, близькі родичі, усиновлені, усиновителі підозрюваного, обвинуваченого, підсудного; 2) особа, яка своїми показаннями викривала б себе, членів сім'ї, близьких родичів, усиновленого, усиновителя у вчиненні злочину.

У криміналістичній літературі існує кілька підходів до визначення поняття допиту. Так, автори одного з підходів розглядають допит як отримання відомостей від допитуваної особи. Зокрема, О.М. Васильєв зазначає, що допит полягає в отриманні слідчим безпосередньо від допитуваної особи – свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого – усних відомостей, що мають значення у справі із занесенням показань до протоколу.² Таке визначення обмежує допит отриманням від допитуваних тільки усних відомостей, однак у процесі допиту може бути отримано інформацію й в інших формах. Автор не вказує таку сутте-

² Васильєв А.Н. Допрос // Криминалистика: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – С.370; Васильєв А.Н. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. А.Н. Васильєва. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С.283.

ву ознаку допиту, як його процесуальна регламентація. Більш чітко формулює визначення допиту М.І. Порубов: "Допит – це слідча чи судова дія, яка полягає в отриманні органом розслідування або судом відповідно до правил, установлених процесуальним законом, від допитуваного відомостей про відомі йому факти, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи".³ Загальним недоліком розглядуваного підходу є його спрощеність, тому що допит – це не пасивне отримання відомостей, а активна діяльність осіб, які беруть участь у ньому. Крім того, отримання об'єктивної інформації від допитуваного – це мета, але не сутність допиту.

Автори іншого підходу, визначаючи поняття допиту, розглядають його як процес отримання показань від особи, яка володіє відомостями⁴ або як спосіб отримання інформації від особи, викликаной для давання показань, про обставини розслідуваної події.⁵ Однак, такі визначення не розкривають специфіки зазначеного процесу або способу.

Наступний підхід, який одержав найменування судово-психологічного, представляє допит як специфічний вид спілкування допитуючого та допитуваного. Так, В.Л. Васильєв характеризує допит як бесіду, ритуал і форми якої суворо регламентовані нормами кримінально-процесуального права, а учасники (співрозмовники) перебувають у явно нерівному положенні, тому що наділені законом різними правами та обов'язками."⁶ А.В. Дулов розглядає допит як заздалегідь прогнозоване та плановане формалі-

³ Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. Минск: Вышэйшая школа, 1978. – С. 17.

⁴ Белкин Г.С. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 274; Криминалистика. Краткая энциклопедия / Авт.-сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 25.

⁵ Ефимичев С.П., Кулагин Н.И., Ямпольский А.Е. Допрос: Учеб. пособие. – Волгоград: НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1978. – С. 5.

⁶ Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 355, 356.

зоване спілкування слідчого з допитуваним, під час якого здійснюється регульований законом вплив на розумову, емоційну, вольову сферу останнього з метою отримання від нього повної і правильної інформації про інтересуючі слідство та відомі йому події, факти, відносини.⁷ Пропоновані визначення, незважаючи на їх описовий характер, відображають сутність допиту. Водночас необхідно врахувати, що таке спілкування не завжди здійснюється тільки між слідчим і допитуваним, а й між іншими особами, які беруть участь у допиті.

Допит як специфічна форма спілкування має три взаємозалежних сторони: комунікативну (полягає в обміні інформацією між індивідами, які спілкуються), інтерактивну (укладається в організації взаємодії між ними, тобто в обміні не тільки знаннями, ідеями, а й діями), перцептивну (означає процес сприйняття осіб, які спілкуються). Оскільки основним змістом допиту є отримання від допитуваного пояснень і повідомлень про обставини розслідуваної події, то головною функцією спілкування при допиті є інформативно-комунікативна, інші ж (взаємодія й взаємосприяття) обслуговують першу і підпорядковані їй.⁸ Допит як психічне спілкування завжди характерний тим, що слідчий (суддя) постійно повинен зберігати ініціативу у спрямованості спілкування, у регулюванні процесу обміну інформацією.⁹ Для будь-якого спілкування, як правило, характерний взаємозв'язок (взаємодія) двох тенденцій: а) зацікавленості і прагнення до якогось результату спілкування; б) побоювання можливих негативних наслідків.¹⁰

⁷ Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 309.

⁸ Ратинов А.Р., Ефимова Н.И. Психология допроса обвиняемого: Метод. пособие. – М., 1988. – С. 51.

⁹ Дулов А.В. Зазнач. праця. – С. 312, 313.

¹⁰ Бахин В., Когамов М., Карпов Н. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы: "Оркениет", 1999. – С. 35.

Допит може бути розглянутий як інформаційний процес, що має властиву йому структуру. Характеризуючи інформаційну структуру допиту, необхідно відзначити її багатоелементність та складність. Інформація у процесі допиту може бути класифікована за видами (Рис.4). Так, за суб'єктом допиту її можна підрозділити на такі види: 1) інформація, що виходить від слідчого; 2) інформація, що виходить від допитуваного, 3) інформація, що виходить від інших осіб, що беруть участь у допиті. Кожний із вказаних видів інформації має відносну самостійність та відповідну структуру. Тому названі види інформації потребують подальшої їх диференціації. Зокрема, інформація, що виходить від допитуваного, може бути розподілена за такими критеріями: 1) за характером вираження (змістовна, паралінгвістична, мімічна, конклюдентна, відображаюча психофізіологічні реакції); 2) за характером виявлення (вільно викладена, викладена із спонуканням); 3) за характером відображення дійсності (відповідаюча дійсності та не відповідаюча дійсності). Інформація, що виходить від слідчого, може бути класифікована за різними підставами. Однак, важливе значення має класифікація цього виду інформації за функціональним призначенням. Розподіл інформації за цією підставою дозволяє вичленувати такі її види: 1) комунікабельно-забезпечувальну (використовують для забезпечення успішного проведення допиту та встановлення психологічного контакту з допитуваним); 2) субстанціональну (спрямовану на з'ясування основних відомостей у справі та знаходить свій вираз у постановці запитань, зумовлених предметом допиту); 3) спонукаючу (використовується у разі, якщо допитуваний забув важливі для справи обставини чи відмовився від їх викладу); 4) викриваючу (покликану виявити та викрити неправдиві дані у показаннях допитуваного); 5) коригуючу (дозволяє уточнити показання чи виявити та усунути перекручування,

які є результатом добросовісної помилки свідка або обвинуваченого).¹¹

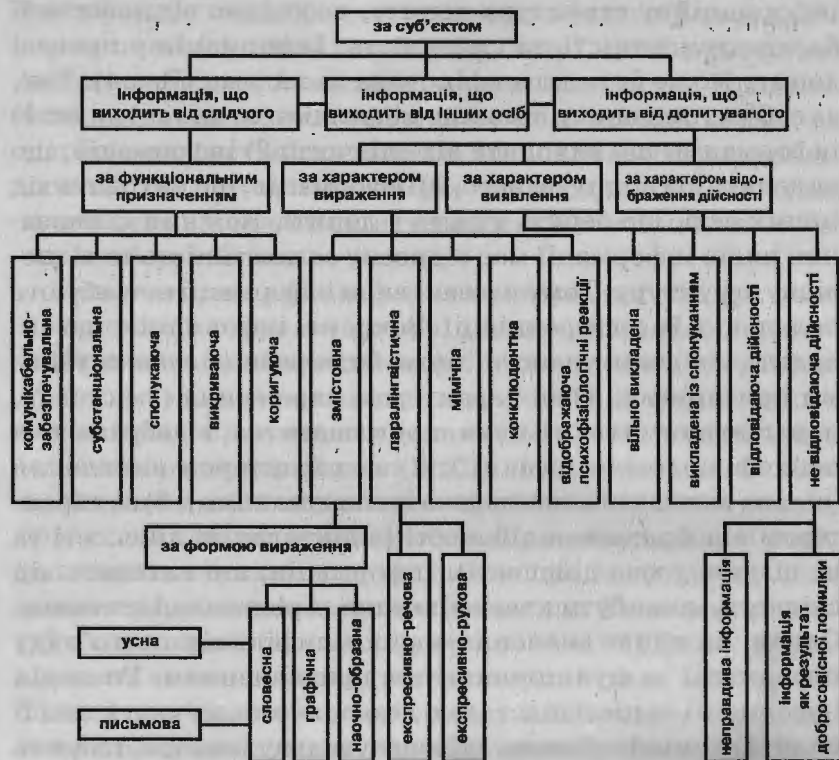

Рис. 4. Класифікація інформації в процесі допиту

¹¹ Більш ретельна характеристика окремих видів інформації у допиті викладається у таких роботах: Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти). – К.: НВТ “Правник”, 1999. – С. 5-13; Коновалова В.Е. Допрос как информационный процесс // Проблемы социалистической законности. – Х., 1980. – Вып. 5. – С. 126-132; Коновалова В.Е. Допрос: Тактика и психология. – Х.: Консум, 1999. – С. 7-12; Шепітько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х.: РИП “Оригинал”, 1995. – С. 122-125; Шепітько В.Ю. Допрос несовершеннолетних: информационная сущность // Вопросы укрепления социалистической законности и правопорядка, усиления охраны прав и законных интересов граждан в условиях перестройки социалистического общества. – К.: УМК ВО, 1989. – С. 101-105; Шепітько В.Ю. Допит: Науково-практ. посібник. – Х.: КримАрт, 1998. – С. 4-6.

Характерною ознакою інформації в процесі допиту є її динамічність – вона може змінюватися, доповнюватися чи відкидатися залежно від різних обставин, пов'язаних із установленням контакту взаємодіючих суб'єктів, введенням нових даних та ін.¹² Динамічність інформації в процесі допиту показує її зв'язок з тактикою, а інформаційна структура допиту виступає передумовою у визначенні тих ситуацій, які передбачають необхідність використання відповідних тактичних прийомів.

Процес спілкування та отримання інформації під час допиту має свої особливості, що визначаються процесуальним положенням допитуваного, зайнятою ним позицією, зацікавленістю у результатах справи, індивідуальними особливостями особи та деякими іншими обставинами. Множинність обставин, які необхідно враховувати слідчому при проведенні того чи іншого допиту, потребує обрання ефективної тактики.

Залежно від різних підстав допит може бути поділений на ті або інші види. Так, залежно від *процесуального положення допитуваного* розрізняють допит таких осіб, як свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний, експерт. За *віковими особливостями допитуваного* допит поділяється на допит неповнолітнього, дорослого, особи похилого віку. За *послідовністю проведення* – допит первинний, повторний (з'ясовуються обставини, про які допитуваний вже давав показання під час попереднього допиту)¹³; додатковий (отримання показань щодо обставин, про які не йшлося під час попередніх допитів). За *суб'єктом проведення* – допит, який

¹² Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука. 1975. – С. 131.

¹³ За результатами досліджень І.І. Ульячової повторний допит складає 85% від загальної кількості повторних слідчих дій (див.: Ульячева И.И. Повторные следственные действия: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты: Монография / Науч. ред. О.Я. Баев. – Воронеж: Изд-во Истоки, 2006. – С. 74.).

здійснюється *дознавачем*, слідчим, прокурором, суддею (судом). Особливими різновидами допиту є допит під час очної ставки та перехресний допит.

§ 2. Підготовка до допиту

Ретельна підготовка до допиту є необхідною умовою одержання повних та об'єктивних показань. У процесі підготовки до допиту слідчий здійснює комплекс організаційних і тактичних заходів. У криміналістичній літературі зверталась увага на важливість підготовчих заходів відносно проведення допиту.¹⁴

Підготовка до допиту може бути поділена на три основних рівні: 1) пізнавальний; 2) прогностичний; 3) синтезуючий. *Пізнавальний рівень* полягає у вивченні матеріалів кримінальної справи, ознайомленні з оперативно-розшуковими даними, збиранні відомостей про особу допитуваного, вивченні спеціальних питань. Інформація, яка буде одержана на цьому рівні, дозволяє *прогнозувати* різні ситуації допиту, визначати можливість виникнення у допитуваного реакцій на використання того чи іншого тактичного прийому або небажаного психічного стану, обирати найдоцільніші способи встановлення психологічного контакту. Підготовка до допиту завершується на *синтезуючому* рівні й охоплює складання плану допиту, а також вирішення питань, пов'язаних з визначенням доцільного місця, часу та режиму його здійснення, запрошенням спеціалістів або інших осіб.¹⁵

Під час підготовки до допиту велике значення має

¹⁴ Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 62; Бахин В. Допрос: Лекция. – К., 1999. – С. 13; Ковалова В.Е. Допрос: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Консум, 1999. – С. 39; Шепітько В.Ю. Допит: Наук.-практ. посібник. – Х.: КримАрт, 1998. – С. 9 та ін.

¹⁵ На думку В.П. Бахіна підготовка до проведення допиту охоплює такі елементи: організаційний, змістовний та тактичний (див.: Бахин В.П. Допрос: Лекция. – К., 1999. – С.13).

цілеспрямоване вивчення матеріалів кримінальної справи. Воно дозволяє встановити коло осіб, які підлягають допиту, визначити предмет допиту, сформулювати запитання допитуваному. На цю обставину звертають увагу різні вчені-криміналісти.¹⁶

Вивчення матеріалів справи слід розпочинати з первинних даних, покладених в основу порушення кримінальної справи. У цьому сенсі цікаву інформацію для проведення допиту можна одержати з пояснень опитуваного, в яких відображається його позиція, ставлення до того, що трапилось. Такі пояснення нерідко містять дані, які допомагають спрямувати перебіг допиту, перевірити відомості, одержані від опитуваного.

Вивчення матеріалів кримінальної справи передбачає аналіз даних, які містяться у протоколах слідчих дій, що дає можливість виявити суперечності або прогалини з деяких обставин. Важливе місце в процесі вивчення матеріалів справи належить аналізу результатів таких слідчих дій, як огляд місця події та обшук. Дослідження їх може бути корисним для висунування версій про механізм вчиненого злочину і осіб, які його вчинили.

Вивчення даних, які містяться у протоколі огляду місця події, дає змогу виявити окремі психологічні риси особи допитуваного: його рішучість або обачливість, сміливість або боягузтво, навички та звички, жорстокість, цинізм, схильність до афективних спалахів, патологічні відхилення психіки тощо. Вивчення матеріалів справи дозволяє дійти висновку щодо характеру дій допитуваного і скласти його «кримінальний» портрет. У літературних джерелах зазначається, що для встановлення рис характеру зло-

¹⁶ Див.: Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Консум, 1999. – С.39; Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий: Учеб. пособие. – К., 1989. – С.34, 35; Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Под ред. А.Р. Ратинова. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – С.68 та ін.

чинця особливе значення має оцінка способу, місця, часу та слідів вчинення злочину.¹⁷

Під час вивчення матеріалів справи слідчий робить закладки у потрібних місцях, виписує прізвища, адреси, систематизує письмові та речові докази. В окремих випадках доцільно вести робочі записи щодо кожного допитуваного у вигляді карток або на окремих аркушах паперу.¹⁸

Вивчення матеріалів кримінальної справи передбачає необхідність:

- 1) предметної систематизації матеріалів про факти, події, особу тощо;
- 2) виявлення суперечностей і прогалин у досліджуваних матеріалах;
- 3) одержання контрольних відомостей, які можна використовувати на допиті.¹⁹

Деякі слідчі розпочинають допит, не вивчивши добре матеріали справи, і тому забувають з'ясувати істотні обставини. Це, у свою чергу, призводить до необхідності проводити повторні допити, що є небажаним.

Підготовка до допиту передбачає необхідність *вивчення соціально-психологічної характеристики допитуваного*, яка складається з даних про його характер, темперамент, рівень інтелекту, спосіб мислення, схильність до референтної групи, спосіб життя, виховання в сім'ї. Вивчення особи допитуваного дозволяє обрати доцільний момент допиту, визначити послідовність допиту кількох свідків або обвинувачених, встановити психологічний контакт з допитуваним, обрати найефективніші прийо-

¹⁷ Коченов М.М., Ефимова Н.И., Кривошеев А.С., Ситковская О.Д. Изучение следователем психологии обвиняемого: Метод. пособие. – М., 1987. – С. 11.

¹⁸ Схожі пропозиції висловлювалися у криміналістичній літературі (див.: Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 63).

¹⁹ У літературних джерелах підкреслювалась важливість вивчення кримінальної справи у певній послідовності із додержанням загальних рекомендацій (див.: Коновалова В.О. Проблеми логіки і психології у слідчій тактиці. – Х., 1965. – С. 84).

ми, способи виховного впливу, а також оцінити одержані показання.

Вивчення особи допитуваного здійснюється на підставі певних методів: спостереження, бесіди, аналізу результатів діяльності, узагальнення незалежних характеристик.²⁰ Обсяг даного вивчення залежить від таких чинників, як процесуальне положення допитуваного, характер злочину, мета допиту, організаційні можливості слідчого та його професійні знання.

Під час вивчення особи допитуваного істотну допомогу слідчому може надати спеціаліст-психолог. Використання спеціальних знань у галузі психології в процесі підготовки і проведення допиту є досить ефективним. Психолог може допомогти визначити особливості психічних процесів, властивостей і станів допитуваного, встановити тип темпераменту, риси характеру, інтелектуальні здібності тощо, а також рекомендувати способи, за допомогою яких можуть бути виявлені окремі психологічні якості допитуваного, запропонувати запитання, які доцільно поставити з метою встановлення контакту. Психолог при підготовці до допиту може запропонувати також експрес-психодіагностику допитуваного, використовуючи можливості тестів.

Заключним етапом підготовки до допиту є його *планування*, яке передбачає визначення порядку проведення допиту, здійснення прогностичної функції. У криміналістичній літературі планування допиту розглядається окремими авторами, як його організація або визначення порядку його провадження.²¹ Таке розуміння планування допиту скоро-

²⁰ М.І. Порубов вважає, що вивчення особи здійснюється кількома методами: узагальнення незалежних характеристик, аналіз результатів діяльності, проведення бесіди, спостереження, експериментальний метод, метод анкетування, вивчення даних психіатричної та психологічної експертизи, використання оперативних даних (див.: Порубов П.И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Под ред. А.Р. Ратникова. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – С. 70-73).

²¹ Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. – М., 1981. – С. 17; Воробьев Г.А. Планирование судебного следствия. – М., 1978. – С. 61.

чує його дійсні функції. Планування – це ще й синтез інтелектуальної діяльності слідчого, пов'язаної з вирішенням розумових завдань, які мають за мету одержання відомостей, що сприяють встановленню істини у справі. Планування можна розглядати як сполучення елементів пізнавальної та конструктивної діяльності слідчого. Планування характеризує здатність слідчого до творчості, його вміння застосовувати свої знання і досвід у практичній діяльності по розслідуванню злочинів, його здатність визначати і обирати найкращий варіант дії.²²

При плануванні слідчий прогнозує поведінку обвинуваченого або свідка на допиті, а також можливість виникнення різних ситуацій допиту та їх зміни під час його проведення. Планування допиту передбачає прогнозування можливих реакцій допитуваного на той чи інший доказ та можливі зміни лінії поведінки слідчого в процесі допиту, маневрування доказовою інформацією.

Планування допиту потребує використання можливостей рефлексивного мислення (імітації можливого перебігу міркувань іншої особи). За допомогою рефлексивного мислення слідчий прогнозує варіанти відповідей, які може надати допитуваний на поставлені йому запитання, і визначає відповідну тактику. Рефлексивне управління являє собою конкретне запровадження слідчим напрямів прогнозу.²³ Таке управління пов'язане з прогностичною діяльністю.

Результати розумової діяльності слідчого при підготовці до допиту знаходять свій концентрований вияв у плані допиту. Складання плану допиту розпочинається з визначення його предмета. Предметом допиту є сукупність обставин, що підлягають з'ясуванню і мають значення для встановлення істини у справі. Такі обставини мають викладатися в

²² Цеков Ц. Циплина М. Планирование расследования // Криминалистика социалистических стран / Под ред. В.Я. Колдина. – М., 1986. – С.197.

²³ Більш дет. див.: Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. – Х., 1983. – С.21.

логічній послідовності та відображати специфіку відповідно до процесуального положення допитуваного.²⁴ План допиту відображає зміст тактики: запитання допитуваному та використання інших тактичних прийомів. Підготовка до допиту полягає у визначенні не тільки змісту тактичних прийомів, а й їх послідовності – розробці програми допиту.

§ 3. Зміст тактики допиту (тактичні засоби спілкування)

Тактика допиту охоплює найбільш ефективні прийоми, які сприяють одержанню повних і об'єктивних показань. Під час допиту використовуються різноманітні тактичні прийоми: постановка тих чи інших запитань, пред'явлення речових і письмових доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події, роз'яснення наслідків учиненого злочину, переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування та ін.

У теорії криміналістики запропоновано види запитань, які можуть бути сформульовані та поставлені допитуваному. В.О. Коновалова за цільовим призначенням вирізняє: основні, доповнюючі, уточнюючі, нагадуючі, контрольні.²⁵ Інші вчені-криміналісти називають: доповнюючі, уточнюючі, нагадуючі, контрольні, викривальні.²⁶ О.С. Подшибякін вважає, що залежно від виконуваних функцій запитання поділяються на змістовні і функціонально-психологічні. За цільовим призначенням змістовні запитання класифікуються на: основні, доповнюючі, уточнюючі, нагадуючі, викривальні. Функціонально-психологічні запитання за цільовим призначенням поділяються на: контактні, контрольні, власно функціональ-

²⁴ Про поняття предмета допиту та його зміст див.: Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид. переробл. і допов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 255.

²⁵ Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Консум, 1999. – С.14.

²⁶ Див.: Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Росейнская Е.Р. Криміналістика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 602, 603.

но-психологічні (у вузькому розумінні), запитання, спрямовані на припинення допиту. За формою запитання бувають відкриті, закриті, напівзакриті.²⁷ Існують і такі погляди, що внутрішнє групування запитань може здійснюватись з урахуванням: 1) процесуального статусу осіб, яким вони адресуються; 2) категорії справ; 3) чи є допит першочерговим, повторним або додатковим; 4) змісту предмета допиту.²⁸

Запитання – це звернення, яке потребує відповіді, одна з форм судження. У ньому не повідомляється готова думка, а виражається прагнення того, хто говорить, спонукати співрозмовника (допитуваного) до повідомлення або розвитку думки.²⁹ Запитання при провадженні допиту – це не просто фраза чи звернення до співрозмовника, а один із засобів психологічного впливу на допитуваного, його думки, почуття, дії.³⁰

Оскільки запитання є важливою формою процесуального спілкування при допиті, тому існує нагальна потреба у створенні наукової класифікації запитань, які можуть використовуватись під час допиту, визначення їх функцій, ситуаційної обумовленості, розробки систем типових запитань, встановлення певних заборон щодо запитань та заборонених їх видів (навідних, сугестивних, уловлюючих та ін.).³¹

²⁷ Подшибякин А.С. Виды вопросов, используемых при допросе и их роль в состязательном процессе // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений: Сб. матер. международ. науч.-практ. конф. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2004. – С. 18–22.

²⁸ Вертовский Л.В., Образцов В.А. Допрос: тактические особенности вопроса следователя // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений: Сб. матер. международ. науч.-практ. конф. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2004. – С. 79.

²⁹ Шепітько В.Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В.Я. Тація. – Х.: Право, 2001. – С. 89, 90.

³⁰ Вертовский Л.В., Образцов В.А. Допрос: тактические особенности вопроса следователя // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений: Сб. матер. международ. науч.-практ. конф. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2004. – С. 76.

³¹ Більш детально проблема заборонених запитань висвітлена у §5 даного розділу монографії (див.: С. 309, 310).

Під час допиту як тактичний прийом застосовується пред'явлення доказів. Криміналістична тактика передбачає певні способи пред'явлення доказової інформації. У криміналістичній літературі пропонується класифікація способів пред'явлення доказів за декількома підставами:

1. *За характером використання доказів у розслідуванні:*

- а) пред'явлення доказів на одному допиті;
- б) пред'явлення доказів під час ряду допитів однієї особи.

2. *За характером взаємозв'язку доказів у кримінальній справі:*

- а) роздільне пред'явлення одиничних доказів;
- б) пред'явлення комплексу взаємопов'язаних доказів;
- в) пред'явлення всієї системи доказів.

3. *За характером демонстрації доказів на допиті:*

- а) згадування про наявні докази на допиті;
- б) перерахування доказів, що мають місце, із зазначенням джерел їх походження;
- в) показ доказів допитуваному неповністю, мимохідь;
- г) надання допитуваному можливості розглядати, вивчати докази;
- г) підкреслена демонстрація ознак об'єкта, що пред'являється.

4. *За характером послідовності пред'явлення доказів:*

- а) пред'явлення доказів у послідовності «зростання сили»;
- б) пред'явлення доказів у послідовності «зменшення сили».

5. *За характером додаткових умов, що посилюють вплив на допитуваного доказів, що пред'являються:*

- а) несподіване пред'явлення доказів;
- б) пред'явлення доказів після попереднього з'ясування обставин, які пов'язані з ними;
- в) пред'явлення доказів і роз'яснення їх значення у кримінальній справі;

г) використання науково-технічних засобів для роз'яснення допитуваному особливостей доказів, що пред'являються;

г) супроводження пред'явлення доказів описом передбачуваного перебігу розслідуваної події та її обставин³².

У криміналістичній літературі здійснювалися спроби щодо формування оптимальних комплексів тактичних прийомів залежно від різних чинників. Так, Ю.М. Михайлов пропонує тактичні прийоми стосовно допиту осіб, які не намагаються ухилятися від давання правдивих показань, і допиту осіб, які ухиляються від правдивих показань.³³ Однак, автор досить у фрагментарній формі називає окремі тактичні прийоми, які сприяють досягненню цілей допиту.

Г.Г. Доспулов рекомендує п'ять груп тактичних прийомів допиту відповідно до їх цільового призначення: 1) адаптивні (приспосовуючі) прийоми: “роз'єднання” (“дизасоціація”), “бесіда”, “настроювання”, “вижидання”, “уповільнений темп”, “припинення неправди”, “створення незаповненості”; 2) інформаційні прийоми: “суміжність”, “схожість”, “контрастність”, “роз'єднання” (“дизасоціація”), “перифраза”, “наочність”, “форсований темп”, “раптовість”, “інерція”, “повторність”, “відволікання уваги”, “створення певного уявлення про поінформованість слідчого”, “виклик”, “створення незаповненості”; 3) прийоми, спрямовані на емоційний вплив: “бесіда”, “настроювання”, “зняття напруги”, “створення напруги”, “раптовість”, “послідовність”, “використання позитивних властивостей особистості”, “використання слабких місць особистості”, “вижидання”; 4) прийоми, спрямовані на створення певного уявлення: “бесіда”, “припинення неправди”, “відволікання уваги”, “послідовність”, “вижидан-

³² Пропонована система пред'явлення доказів була досліджена В.С. Комарковим (див.: Комарков В.С. Тактика допроса. – Х., 1975).

³³ Михайлов Ю.М. Допрос //Криміналістика: Учебник /Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юрист, 1995. – С. 320–324.

ня”, “створення певного уявлення про поінформованість слідчого”; 5) прийоми визначення істинності або фальшивості показань: “форсований темп”, “уповільнений темп”, “повторність”.³⁴ Схожі тактичні прийоми допиту інколи рекомендують і в сучасних літературних джерелах.³⁵

Спроби Г.Г. Доспулова згрупувати тактичні прийоми становлять певний інтерес і відображають розвиток криміналістичної тактики. Разом з тим, запропонована конструкція побудови тактичних прийомів має такі суттєві недоліки:

1) перераховані групи тактичних прийомів мають досить загальний характер і не охоплюють всіх можливих ситуацій допиту;

2) окремі групи прийомів з очевидністю не дозволяють досягти поставлених цілей. Зокрема, група тактичних прийомів по визначенню істинності або фальшивості показань охоплює тільки три прийоми (“форсований темп”, “уповільнений темп”, “повторність”), які не можуть виконати намічених функцій;

3) багато прийомів мають надуманий характер, а окремі з них не відповідають принципам законності, науковості або етичності. Так, викликає заперечення такий прийом як “перифраза”. Г.Г. Доспулов відзначає, що допитуваний на вимогу слідчого відтворюючи відомості, які він має, може користуватися категоріями чи виразами, підказаними йому іншими людьми або самим слідчим, який ставить запитання”.³⁶ Названий “прийом”, виступаючи як підказ-

³⁴ Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 84.

³⁵ Так, А.А. Степанов називає такі тактичні прийоми допиту: «прийом суміжності», «прийом схожості», «прийом наочності», «прийом контрасту», «бесіда», «зняття напруги», використання позитивних якостей особи допитуваного», «присікання неправди», «інерція», «допущення легенди» та ін. (див.: Степанов А.А. Тактика допроса и очной ставки. // Курс криминалистики. В 3 т. Т.1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 608-615).

³⁶ Доспулов Г.Г. Знач. праця. – С.74.

ка, може вплинути на зміну змісту повідомлюваних відомостей у результаті впливу навіювання;

4) такі прийоми, як “виклик”, “відволікання уваги”, “інерція”, “використання “слабких місць” особистості”, “послідовність” та інші викликають термінологічну плутанину і неоднозначність у їх розумінні. Як справедливо вказує Л. М. Карнеєва, нові терміни дають привід для їх критики, вихолощують їх справжній зміст, а у молодих слідчих можуть створювати неправильне уявлення про призначення та цілеспрямованість тактичних прийомів;³⁷

5) розміщення тактичних прийомів у групі не має логічної послідовності та взаємозв’язку.

У криміналістичній літературі окремі автори розглядали тактичні прийоми допиту поєднуючи їх, групуючи залежно від ситуацій. Так, Л.М. Карнеєва рекомендує тактичні прийоми щодо конфліктності або безконфліктності ситуації.³⁸ С.С. Ординський пропонує три групи тактичних прийомів: 1) тактичні прийоми надання свідковій допомоги у пригадуванні забутих фактів; 2) тактичні прийоми виявлення та усунення суперечностей у показаннях свідків; 3) тактичні прийоми подолання у свідків мотивів умовчання та неправди при даванні показань.³⁹

Позитивної оцінки заслуговують спроби згрупувати тактичні прийоми допиту стосовно різних ситуацій. Однак, конкретний їх зміст має в основному описовий характер, між прийомами відсутній логічний взаємозв’язок і найбільш доцільна послідовність у їх розміщенні.

У сучасній криміналістичній теорії розпочаті спроби по

³⁷ Карнеєва Л.М. Пределы использования тактических приемов допроса // Тактические приемы и пределы их использования. – М., 1980. – С. 3-5.

³⁸ Карнеєва Л.М. Общие тактические правила допроса подозреваемого и обвиняемого // Карнеєва Л.М., Соловьев А.Б., Чувилев А.А. Допрос подозреваемого и обвиняемого. – М., 1969. – С. 37-64.

³⁹ Ординский С.С. Тактика допроса свидетеля // Карнеєва Л.М., Ординский С.С., Розенблит С.Я. Тактика допроса на предварительном следствии. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 72-93.

розробці систем тактичних прийомів окремих видів допиту.⁴⁰ На нашу думку, здійснення систематизації тактичних прийомів допиту потребує вивчення і виокремлення типових ситуацій, відповідно до яких можуть бути сформовані їх системи. Виникнення тієї чи іншої ситуації допиту супроводжується постановкою конкретної мети, яка повинна бути досягнена у процесі реалізації певної системи прийомів. Відповідні системи тактичних прийомів можна рекомендувати залежно від конфліктності або безконфліктності ситуації. Однак, така підстава, як правильно зазначають В.О. Коновалова та О.М. Сербулов, виглядає вкрай невиразно і не дозволяє створити ефективну систему прийомів, тому що конфліктність допиту може носити різноманітний характер і мати в основі неправдивість показань, обмову, умовчання, заяву щодо допитів інших осіб, пред'явлення виправдувальних документів тощо.⁴¹

Дослідження нами типових ситуацій допиту дозволяє встановити такі їх види: 1) повідомлення правдивих показань; 2) добросовісна помилка допитуваного; 3) суперечності у показаннях допитуваного; 4) відмова від давання показань; 5) повідомлення неправдивих показань. Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, дозволило встановити, що як відомі

⁴⁰ Богинский В.Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук.: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1980. – С. 3-17; Журавель В.А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук.: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1983. – С. 3-17; Лифанова М.В. Выявление и разоблачение ложных показаний на предварительном расследовании: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.09. – Уфа: БашГУ, 1997. – С. 25-27; Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук.: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2000. – С. 5-16; Шепітько В.Ю. Тактика допиту. – Текст лекції. – Х.: УЮА, 1992. – С. 3-22; Шепітько В.Ю. Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук.: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1996. – С. 22-24.

⁴¹ Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С. 28.

ситуації допиту були названі: повідомлення правдивих показань (88% опитаних); повідомлення неправдивих показань (78%); суперечності у показаннях (74%); відмова від давання показань (48%); добросовісна помилка допитуваного (32%); інше (12%).

Побудова та використання систем тактичних прийомів допиту залежить не лише від ситуаційної обумовленості, а й від мети допиту, його виду, процесуального положення допитуваного, його стану, позиції тощо. Результати анкетування слідчих свідчать про наявність низки чинників, які впливають на своєрідність тактики допиту. На думку опитаних до таких чинників відносяться: ситуація допиту (зазначили 54% слідчих); психологічний стан допитуваного (48%); процесуальне положення допитуваного (46%); позиція допитуваного (44%); вид допиту (16%); інше (6%).

Вивчення теоретичних положень і аналіз судово-слідчої практики дозволяє виокремити системи тактичних прийомів допиту, спрямовані на: 1) встановлення психологічного контакту з допитуваним; 2) спонукання його до давання показань; 3) уточнень свідчень і усунення в них суперечностей; 4) актуалізацію забутого в пам'яті допитуваного; 5) викриття неправди; 6) усунення перекручень при добросовісній помилці допитуваного. Запропоновані системи тактичних прийомів допиту можуть містити у своєму складі підсистеми прийомів, що зумовлено можливістю конкретизації мети тієї чи іншої системи і відмінністю в процесуальному положення допитуваних.

Можливі варіанти систем тактичних прийомів та їх динамічна залежність від ситуацій допиту наведені на рис. 5. Запропонована модель вказує, що після використання системи тактичних прийомів, спрямованої на встановлення психологічного контакту з допитуваним (← Кон-

такт»), можливе виникнення двох видів ситуацій: конфліктної або безконфліктної. Як безконфліктні ситуації (БС) запропоновано: 1) повідомлення достовірних показань допитуваним; 2) виникнення перекручень у показаннях; 3) виникнення суперечностей у показаннях; 4) неможливість повідомлення певної інформації внаслідок забування окремих моментів. Конфліктні ситуації (КС) передбачають наявність двох ситуацій: 1) відмова допитуваного від показань; 2) повідомлення неправди у показаннях. До кожної із запропонованих ситуацій рекомендується відповідна система тактичних прийомів, які спрямовані на досягнення поставленої мети.

Роботу моделі можна простежити на прикладі. Припустимо, що під час встановлення психологічного контакту необхідний рівень його не було досягнуто і виникла конфліктна ситуація. У такому разі є необхідність у використанні системи тактичних прийомів, спрямованої на спонукання до давання показань («Спонування»). Реалізація зазначеної системи передбачає перехід у блок безконфліктних ситуацій (БС). Однак можливий перехід і в іншу – конфліктну ситуацію у вигляді повідомлення неправди, що змушує до використання системи тактичних прийомів, спрямованої на викриття неправди в показаннях («Викриття неправди»). При виникненні тієї чи іншої безконфліктної ситуації необхідно реалізовувати відповідну систему прийомів, яка сприяє одержанню достовірних показань. Показана також можливість переходу від безконфліктної ситуації до конфліктної, що може бути пов'язано зі зміною позиції допитуваного. Можливий також і перехід від однієї безконфліктної ситуації до іншої (наприклад, від ситуації, яка характеризується забуванням окремих моментів, до ситуації перекручення в показаннях), що викликає перехід до відповідної системи прийомів.

Рис. 5. Системи тактичних прийомів та їх динамічна залежність від ситуацій допиту

§ 4. Проблема встановлення психологічного контакту

Успішне проведення допиту неможливо без застосування тактики встановлення психологічного контакту з допитуваною особою. Виникнення такого контакту сприяє одержанню повних і об'єктивних показань, що мають значення для встановлення істини у справі.

У криміналістичній і судово-психологічній літературі визначення поняття психологічного контакту є дискусійним. Так, окремі автори визначають психологічний кон-

такт як “особливого роду взаємини” між учасниками допиту, що характеризуються прагненням слідчого підтримати спілкування.⁴² Інші розглядають його як взаємопорозуміння між слідчим та допитуваним.⁴³ Існують думки, що характеризують контакт як “встановлення такого взаємопорозуміння, що засновано на взаємній довірі та прихильності”⁴⁴ або як “стан ділової обстановки і взаємної довіри допитуваного, що охоплює готовність останнього повідомити йому відоме по справі”.⁴⁵ Автори, які розглядають окремі аспекти психологічного контакту відзначають, що це “взаємодія слідчого та допитуваного”.⁴⁶

Наведені визначення, як уявляється, не зовсім точно розкривають сутність даного поняття. Психологічний контакт – це не взаємодія і не взаємини між учасниками допиту, це найбільш сприятлива психологічна “атмосфера”, яка сприяє взаємодії та взаєминам, це певний “настрій” на спілкування. О.В. Полстовалов пише, що психологічний контакт – це стан спілкування, при якому комунікатор і реципієнт виявляють готовність до обміну і сприйняття інформації, що виходить від них.⁴⁷ Психологічний контакт при допиті передбачає можливість виникнення двох його

⁴² Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – С.12; Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск: Вышэйшая школа, 1978. – С.41, 42.

⁴³ Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С.72, 73.

⁴⁴ Митрохина З.И. Использование данных психологии при производстве допроса: Учеб. пособие. – К.: УМК ВО, 1990. – С.22; Митрохина З.И. Использование данных психологии при производстве допроса и судебно-психологической экспертизы: Текст лекций. – Х.: Юрид. ин-т, 1982. – С.22.

⁴⁵ Закатов А.А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. – С.15.

⁴⁶ Зорин Г.А. Психологический контакт при производстве допроса: Учеб. пособие. – Гродно: Гродненский ун-т, 1986. – С.16.

⁴⁷ Полстовалов О.В. Совершенствование тактических приемов криминалистики на основе современных достижений психологической науки: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Баш ГУ. – Уфа, 2000. – С.15.

рівнів: 1) коли допитуваний бажає давати показання; 2) коли його примушують до цього.

Психологічний контакт завжди має двосторонній характер, його встановлення і підтримання залежить як від слідчого, так і від допитуваного, хоча ініціатива повинна належати слідчому. "Існує двосторонній контакт, – стверджує К. Обуховський, – в якому індивід відчуває, що є предметом зацікавленості, що інші "співзвучні" з його власними почуттями"⁴⁸.

Викликає заперечення характеристика психологічного контакту як "міцно встановленого в процесі допиту стану"⁴⁹. О.В. Полстовалов зазначає, що психологічний контакт – це особливий стан спілкування між комунікатором і реципієнтом⁵⁰. Такий контакт може йти з наростанням, а може гаснути, чи може раптово виникнути і так само раптово зникнути. Він являє собою динамічний, такий, що постійно перебуває у розвитку процес, учасники якого, обмінюючись інформацією, постійно коректують свою поведінку⁵¹. Психологічний контакт є ситуативним і може виникнути на різних стадіях допиту.

Окремі вчені розглядають психологічний контакт як певну стадію допиту, зокрема, В.Л. Васильєв характеризує його як стадію, на якій обидва співрозмовника остаточно виробляють у відношенні один до одного загальну лінію поведінки, а також визначають такі загальні параметри бесіди, як її темп, ритм, основні стани співрозмовника, прийоми усного мовлення, пози, міміка і у деяких випадках основна аргументація⁵². Стадією допиту слід розгля-

⁴⁸ Обуховский К. Психология влечений человека. – М.: Прогресс, 1972. – С. 160.

⁴⁹ Закатов А.А. Знач. праця. – С. 15.

⁵⁰ Полстовалов О.В. Основы профессионального общения следователя: Учеб. пособие. – Уфа: Гилем, 2005. – С. 34.

⁵¹ Зорин Г.А. Знач. праця. – С. 7.

⁵² Васильев В.Л. Юридическая психология: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – С. 48; Васильев В.Л. Юридическая психология. – 3-е изд. – СПб: Изд-во «Питер», 2000. – С. 449.

дати не психологічний контакт, а його встановлення, він може бути встановлений не тільки на початковій стадії допиту, а й у процесі отримання відомостей за суттю.

Деякі криміналісти розглядають встановлення психологічного контакту як тактичний прийом⁵⁸. Такі погляди суперечать логіці речей. Не встановлення психологічного контакту є тактичним прийомом, а для його встановлення використовуються найбільш доцільні тактичні прийоми та їх системи.

Процесу встановлення психологічного контакту при допиті можуть заважати так названі бар'єри спілкування. У психологічній літературі прийнято розглядати бар'єри смислові (взаємонепорозуміння між людьми, що є наслідком того, що те саме явище має для них різний смисл. Неспівпадання смислів висловлювання, прохань, наказів тощо створює у партнера перешкоду для розвитку їх взаємодії) і бар'єри психологічні (психічний стан, який виявляється у неадекватній пасивності суб'єкта, що перешкоджає виконанню ним тих чи інших дій).⁵⁴ Інтерес і практичне значення має поділ бар'єрів спілкування, який запропоновано І.М. Юсуповим. Автор характеризує такі види бар'єрів: бар'єр темпераменту (непоінформованість про тип темпераменту партнера може зруйнувати діалог, який розпочався, а у крайньому випадку призвести до повного розриву відносин); бар'єр характеру (виникає між особами як наслідок акцентуації, з одного боку, і як наслідок низкою емпатії осіб, які спілкуються – з іншого); бар'єр негативних емоцій (емоції можуть впливати на сприйняття партнера по

⁵⁸ Бритвич Н.Г. Тактика допроса несовершеннолетнего обвиняемого // Радянське право. – К.: Наукова думка, 1986. – № 3. – С.28, 29; Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий (Биб-чка следователя). – М.: Юрид. лит., 1981. – С.12.

⁵⁴ Більш дет. див.: Психология. Словарь /Под общ. ред. А.В. Петровского. М.Г. Ярошевского. –2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. –С.36.

спілкуванню). Крім того, І.М. Юсупов аналізує такі види бар'єрів негативних емоцій: бар'єр страждання (викривлює сприйняття оточуючих: чужа радість нерідко може викликати біль і заздрість, породити егоїзм (через жалість до себе) або, навпаки, альтруїзм як спосіб заглушити у собі почуття провини перед ким-небудь); бар'єр гніву (породжується у відповідь на несподівані перешкоди до задоволення актуальної потреби, на переривання якогось приємного заняття, на несподівану чи незаслужену образу, на примус здійснити який-небудь неприйнятний вчинок); бар'єр огидності та бридливості (виникає часом як наслідок негігієнічності співрозмовника (неохайність, м'ятий брудний одяг, неприємний запах тощо), його дурних манер та відсутності самоконтролю у поведінці); бар'єр зневаги (сприяє обмеженню контактів з людиною, яка викликає негативні емоції); бар'єр страху (може бути викликаний біологічними причинами (побоювання за життя та здоров'я, страх каліцтва, зараження хворобою) і соціальними (побоювання за матеріальне і моральне благополуччя, благоговіння перед суспільним статусом співрозмовника, погроза з його боку, побоювання покарання тощо)); бар'єр сорому і провини (виникає як почуття недоречності того, що відбувається, через незручність за себе чи інших); бар'єр поганого настрою (не може бути виділений в окрему групу причин, що впливають на успіх встановлення контактів у спілкуванні, оскільки він містить у собі більшість перерахованих негативних емоцій. Проте його слід враховувати, тому що дурний стан у будь-якому разі індукюється на партнері).⁵⁵

У криміналістичній літературі запропоновано тактичні прийоми, які сприяють встановленню психологічного кон-

⁵⁵ Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – С.15-20.

такту. Так, Ф.В. Глазирін для встановлення контакту рекомендує такі найбільш загальні способи: 1) звернення до логічного мислення допитуваного; 2) збуджування у нього інтересу до спілкування та його результатів; 3) виклик емоційного стану; 4) вплив на допитуваного позитивними якостями особистості слідчого.⁵⁶ У кожному із запропонованих способів можна спробувати виокремити серію тактичних прийомів, причому такі прийоми будуть розрізнятися залежно від процесуального положення допитуваного, його психічних особливостей, ситуації допиту.⁵⁷

А.В. Дулов для встановлення психологічного контакту пропонує такі прийоми: 1) збудження інтересу допитуваного до майбутнього допиту; 2) збудження інтересу у допитуваного до допитуючого; 3) звернення до закону, роз'яснення значимості потрібної інформації, ознайомлення з обставинами, що пом'якшують вину тощо⁵⁸ Пропонований перелік прийомів також має занадто загальний характер. Окремі із запропонованих "прийомів" не є такими, а являють собою цілі, які необхідно досягати в процесі встановлення контакту (збуджувати зацікавленість допитуваного до майбутнього допиту; збудження інтересу у допитувано-

⁵⁶ Глазирин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий: Учеб. пособие. – Свердловск, 1973. – С. 104.

⁵⁷ Розробка тактичних прийомів встановлення психологічного контакту ґрунтується на рекомендаціях психології. У цьому відношенні певний інтерес становлять способи привертати увагу людей, запропоновані Д. Карнегі. Він називає шість способів: 1) виявляйте щирий інтерес до інших людей; 2) усміхайтесь; 3) пам'ятайте, що для людини звук її імені – найсолодший і найважливіший звук людської мови; 4) будьте хорошим слухачем; заохочуйте інших розповідати вам про себе; 5) ведіть розмову у колі інтересів вашого співрозмовника; 6) давайте людям відчуття їх значущість і робіть це щиро (див.: Карнегі Д. Как завоевывают друзей и оказывают влияние на людей. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить. – Пер. с англ. – М.: Топикал, Цитадель, 1995. – С. 83-134; Карнегі Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. – Пер. с англ. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 98). Балальність деяких прийомів очевидна, однак це не позбавляє їх практичного значення при певній інтерпретації.

⁵⁸ Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 317-320.

го до допитуючого). Такі “прийоми” не вказують шляхи як цього досягти.

В.Г. Лукашевич до числа прийомів встановлення психологічного контакту відносить: 1) створення належної обстановки допиту; 2) допит наодинці; 3) коректне поводження слідчого, як представника держави, що виконує важливі суспільні функції; 4) демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до допитуваного, що викликає інтерес до слідчого як партнера по спілкуванню; 5) демонстрація вміння вислухати до кінця, не підвищувати тон; 6) проведення попередньої бесіди на сторонню тему; 7) звернення до логічного мислення; 8) роз’яснення цілей та завдань допиту; 9) створення обстановки, що викликає інтерес до допиту та його результатів.⁵⁹

Окремі способи, названі вище, не можуть бути розглянуті як тактичні прийоми. Зокрема, “створення належної обстановки” і “допит наодинці” – це не тактичні прийоми, а умови, які сприяють встановленню психологічного контакту. “Коректне поводження слідчого як представника держави, що виконує важливі суспільні функції” – це не тактичний прийом, а обов’язок слідчого. Рекомендація “не підвищувати тон” також не може розглядатися як прийом тому, що це етичне правило спілкування. Низка запропонованих автором рекомендацій вимагають своєї подальшої конкретизації. Крім того, пропонуваній перелік способів встановлення психологічного контакту не має необхідних ознак системи, а характеризується відсутністю логічного взаємозв’язку між прийомами, їх різною функціональною спрямованістю, відсутністю доцільної послідовності в їх розміщенні та використанні.

⁵⁹ Лукашевич В.Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. – К.: Украинская академия внутренних дел, 1993. – С. 161, 162; Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): Учеб. пособие. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – С.42, 43.

У сучасній криміналістичній літературі звернено увагу на необхідності використання комунікативної компетентності слідчого. Причому, комунікативна компетентність розглядається як знання психологічних закономірностей перцепції, комунікації, інтеракції, яким підпорядковане спілкування, уміння використовувати ці знання.⁶⁰ Дана проблема пов'язана із обранням та реалізацією тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту, наявністю відповідних навичок у слідчого та умінням застосовувати певні способи спілкування.

Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України дозволило визначити тактичні прийоми, які застосовуються з метою встановлення психологічного контакту зі свідком (потерпілим): роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань – зазначили 72% опитаних; бесіду на сторонню тему або на тему, що цікавить – 64%; використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного – 62%; переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування – 58%; переконання у невідворотності покарання злочинців – 56%; повідомлення про мету допиту – 54%; роз'яснень суті наслідків вчиненого злочину – 54%; показ фотознімків (предметів), пов'язаних із вчиненим злочином – 42%; інше – 4%. А також тактичні прийоми, що використовуються з метою встановлення психологічного контакту з обвинуваченим (підозрюваним): роз'яснення значення щирого каяття – 64% опитаних; бесіду на сторонню тему або на тему, що цікавить – 62%; демонстрацію перспектив ситуації, що склалася – 60%; використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного – 57%; уточнення анкетно-біографічних даних – 50%; демонстра-

⁶⁰ Биндюкова М.В. О коммуникативной компетентности следователя // Воронежские криминалистические чтения / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – Вып.2. – С.199.

цію слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного – 46%; інше – 6%.

Побудова систем тактичних прийомів передбачає необхідність з'ясування цілей встановлення психологічного контакту при допиті. У криміналістичній літературі здійснювалися спроби щодо визначення таких цілей. Так, В.Л. Васильєв вбачає таку ціль у знаходженні спільного інтересу слідчого та допитуваного, тобто у переході під час допиту від психологічного “Я” до психологічного “Ми”.⁶¹ Однак, така ціль може бути розглянута тільки як окрема, зумовлена ситуацією. А.В. Дулов пропонує до розгляду такі основні цілі встановлення психологічного контакту: 1) забезпечення активного психічного відношення суб'єкта у майбутньому спілкуванні; 2) зняття упередженості, сторожкості у суб'єкта спілкування; 3) полегшення процесу психологічної адаптації.⁶²

Названі цілі встановлення психологічного контакту більш чітко відображають його спрямованість.

Відповідно до перерахованих цілей у системі тактичних прийомів, спрямованої на встановлення психологічного контакту з допитуваним, можуть бути виокремлені дві підсистеми (комбінації): 1) така, що сприяє адаптації до обстановки допиту та усуненню небажаних станів психіки допитуваного; 2) така, що стимулює настанову на потребу у спілкуванні. Поділ системи тактичних прийомів на підсистеми залежно від цілей встановлення психологічного контакту, має подальшу диференціацію, зумовлену процесуальним положенням допитуваного.

Розглянемо більш детально зміст окремих підсистем тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту з допитуваним.

⁶¹ Васильєв В.Л. Некоторые аспекты психологии допроса // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1967. – С. 141; Васильєв В.Л. Психология труда следователя: Метод. рекомендации. – Л., 1988. – С. 37-40.

⁶² Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 108, 109.

Підсистема тактичних прийомів, що сприяє адаптації до обстановки допиту та усуненню небажаних станів психіки обвинуваченого (підозрюваного), охоплює: 1) уточнення анкетно-біографічних даних; 2) бесіду на сторонню тему або на тему, що цікавить, але не належить до предмета допиту; 3) демонстрацію слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби, інтереси.

У процесі з'ясування обставин анкетно-біографічного характеру слідчий може уточнювати окремі з них з метою визначення психічного стану допитуваного, залучення його до активного спілкування, зняття емоційної напруженості. Уточнювати необхідно дані, що викликають позитивні емоції у допитуваного. У цілому зазначений тактичний прийом пов'язаний із вступом до спілкування і має орієнтуючий характер.

Співбесіда з допитуваним на сторонню тему або на тему, що цікавить, має важливе значення у розглядуваній підсистемі. Слідчий повинен уміти правильно обирати тему для бесіди, що визначається знанням інтересів допитуваного, його захоплень, рівня інтелекту та загальної культури. Бесіди на такі теми дозволяють змінити психічний стан допитуваного, причому такий прийом впливає на обвинуваченого (підозрюваного), який перебуває як у збудженому, так і в подавленому стані. Загальмованість, як і збудження, викликане напругою, зняти яку допомагає спілкування. Необхідно, змінюючи тему, знайти таку, котра викликає у допитуваного інтерес.⁶³ Допитуваний не повинен відчувати, що його "виводять" на заздалегідь заплановану тему розмови. Це можна зробити шляхом залучення у поле зору допитуваного яких-небудь предметів, пов'язаних з його інтересами і такими, що викликають позитивний емоційний відгук.⁶⁴

⁶³ Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 76, 77.

⁶⁴ Зорин Г.А. Психологический контакт при производстве допроса: Учеб. пособие. – Гродно: Гродненский ун-т, 1986. – С. 37.

В процесі такої бесіди виявляються комунікативні якості слідчого, які впливають на встановлення психологічного контакту з допитуваним. Окремі криміналісти розглядають вплив позитивними якостями слідчого – увічливістю, справедливістю, доброзичливістю, принциповістю та ін., як тактичний прийом, що сприяє встановленню психологічного контакту.⁶⁵ Дійсно, позитивні якості особи слідчого впливають на встановлення і підтримання контакту, однак, такі якості, на нашу думку, не можуть бути розглянуті як самостійний тактичний прийом, а мають пронизувати все спілкування слідчого з допитуваним на допиті.

Тактичний прийом, який полягає у демонстрації слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби, інтереси сприяє адаптації обвинуваченого (підозрюваного) до обстановки допиту та сприяє усуненню небажаних станів його психіки. Використання такого прийому викликає у допитуваного інтерес до повідомлюваної слідчим інформації, відволікає від чинників, які заважають зосередитися, сприяє відвертості допитуваного. Так, у процесі допиту К., який обвинувачувався у вчиненні крадіжки, слідчий зазнавав труднощів, пов'язаних з тим, що допитуваний перебував у стані емоційної напруженості і спроби зняти цей стан за допомогою попередньої бесіди не увінчалися успіхом, тому що К. виразив відмову від такої бесіди. Тоді слідчий вирішив продемонструвати свою поінформованість про важке матеріальне становище родини допитуваного, про те, що його виховувала одна мати, про наявність у сім'ї ще двох молодших сестер, про необхідність допомоги, яку він надавав, працюючи на заводі, та ін. Такий прийом допоміг викликати довірче відношення до слідчого і сприяв установавленню психологічного контакту.⁶⁶

⁶⁵ Глазырин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий: Учеб. пособие. – Свердловск, 1973. – С.105.

⁶⁶ За матеріалами УВС м. Харкова за 1989 р.

Підсистема тактичних прийомів, що сприяє адаптації до обстановки допиту та усуненню небажаних станів психіки свідка (потерпілого), передбачає наявність таких прийомів: 1) повідомлення про мету допиту; 2) бесіда на сторонню тему або на тему, що цікавить, але не належить до предмета допиту; 3) переконання у невідворотності покарання злочинців.

У деяких випадках свідок (потерпілий), вступаючи у спілкування зі слідчим, може перебувати в стані хвилювання або стресу через незнання мети допиту. Тому, роз'яснення мети майбутнього допиту сприяє усуненню небажаних станів психіки допитуваного. А.В. Дулов пише, що ці стани видозмінюються повідомленням мети допиту, постановкою конкретних розумових завдань, визначенням цілей майбутнього спілкування, уточненням ролі допитуваного у даному спілкуванні.⁶⁷

При допиті свідків і потерпілих встановлення психологічного контакту звичайно не представляє значних труднощів. Однак, у тих випадках, коли слідчий бачить, що свідки або потерпілі перебувають у несприятливому психофізіологічному стані (розгубленість, сильне збудження та емоційна напруженість, недовіра або навіть ворожість по відношенню до слідчого тощо), необхідно в ході попередньої бесіди, яка передує допиту, намагатися усунути чи значно послабити цей чинник.⁶⁸ Використання такого тактичного прийому, як бесіда на сторонню тему або на тему, що цікавить, передбачає досить широкий діапазон останніх. Такі теми можуть стосуватися проблем справедливості, сім'ї, мистецтва, спорту, колекціонування та ін.

Переконання допитуваного у невідворотності покарання злочинців як тактичний прийом, звичайно, використо-

⁶⁷ Дулов А.В. Знач. праця. – С.318, 319.

⁶⁸ Глазырин Ф.В. Допрос. Психологические особенности // Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие для вузов МВД СССР. – Волгоград: ВСП МВД СССР, 1984. – С. 145.

вуеться у тих випадках, коли допитуваний є потерпілим. Мета даного прийому полягає в усуненні стану страху перед особами, які вчинили злочин. Усунути чи зменшити його вплив можна шляхом роз'яснень про неминучість припинення злочинної діяльності, затримання та арешту злочинців та їх покаранні.

Підсистема тактичних прийомів, що стимулює настанову в обвинуваченого (підозрюваного) на потребу в спілкуванні, охоплює: 1) роз'яснення допитуваному значення щиросердості каяття, інших пом'якшуючих обставин; 2) демонстрацію перспектив ситуації, що склалася; 3) використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного.

Об'єктивне роз'яснення, з одного боку, неминучості настання відповідальності, з іншого боку – можливості щиросердості каяття у вчиненому злочині, впливає на обвинуваченого і сприяє встановленню психологічного контакту на допиті. Психологічний контакт диктує необхідність установлення таких відносин, при яких обвинувачений переймався б повагою до слідчого, довірою до нього як представника влади, визнавав його авторитет, достоїнства та моральні переваги, розумів, що його дії диктуються не особистими інтересами, а службовим боргом, законом, мораллю нашого суспільства.⁶⁹

У необхідних випадках слідчий може демонструвати перспективи ситуації, яка склалася, з метою надати можливість зрозуміти обвинуваченому (підозрюваному) важливість допиту і необхідність повідомлення ним певної інформації. Зазначений прийом не означає надання у розпорядження допитуваного всієї наявної у слідчого інформації та всіх наявних доказів. Такий прийом не передбачає повідомлення інформації про конкретні факти, а показує різні варіанти можливого настання результатів ситуації, яка склалася.

⁶⁹ Ратинов А.Р., Ефимова Н.И. Психология допроса обвиняемого: Метод. пособие. – М., 1988. – С.66.

Використання такого прийому має показати допитуваному, що йому краще повідомити правдиву інформацію, ніж відмовитися від цього повідомлення.

Використання позитивної оцінки окремих якостей особи підозрюваного чи обвинуваченого є ефективним тактичним прийомом, що стимулює установку на необхідність спілкування в процесі допиту. Заохочення допитуваного, позитивна оцінка його особистих якостей зміцнює контакт, формує бажання спілкуватися зі слідчим.⁷⁰ Допитуваний може викликати саме негативне відношення до його особистості. Однак, слідчому потрібно шукати й уміти знаходити у людях позитивні сторони, мати здатність проникати у психіку іншої людини, приймати його переживання у розрахунок.⁷¹ Оцінка позитивних якостей особи допитуваного в процесі встановлення психологічного контакту може виявлятися у двох формах: 1) оцінка-похвала, з метою викликати позитивні емоції у допитуваного; 2) оцінка-звернення, з метою спонукати такі почуття (рішучість, гордість, сором та ін.), які стимулюють допитуваного вступити у спілкування на допиті.

Підсистема тактичних прийомів, що стимулює настанову у свідка (потерпілого) на потребу в спілкуванні, включає такі способи: 1) роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань; 2) переконання в необхідності надання допомоги органам розслідування; 3) роз'яснення суті наслідків учиненого злочину чи можливості їх виникнення у майбутньому; 4) перегляд фотознімків (предметів), пов'язаних із вчиненим злочином та його наслідками; 5) використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного.

КПК України передбачає необхідність попередження свідка і потерпілого про обов'язок розповісти все відоме їм у справі, а також про кримінальну відповідальність за

⁷⁰ Зорин Г.А. Зазнач. праця. – С.47.

⁷¹ Ратинов А.Р., Ефимова Н.И. Зазнач. праця. – С.66.

відмову дати показання і за дачу завідомо неправдивих показань (ст.ст. 167, 171 КПК України). Тактичний прийом – роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань – заснований на процесуальному положенні закону, але не обмежується цим. Його застосування засноване на врахуванні особи допитуваного, його відношенні до вчиненого злочину, зайнятої ним позиції. Слідчий має показати роль і значення правдивих показань допитуваного для встановлення об'єктивної істини у справі. Необхідно переконати свідка (потерпілого) у тому, що від його показань залежить відновлення справедливості.

Важливим тактичним прийомом, що стимулює установку на необхідність спілкування в процесі допиту, є переконання допитуваного у необхідності надання допомоги органам розслідування. Такий прийом є ефективним засобом встановлення психологічного контакту. Однак, його використання передбачає необхідність диференційованого підходу до особи допитуваного, його позиції, зацікавленості у результатах справи та ін.

Тактичним прийомом у розглядуюваній підсистемі є роз'яснення суті наслідків вчиненого злочину або можливості їх виникнення у майбутньому. Даний прийом доцільний у тому випадку, коли свідок (потерпілий) не готовий чи не бажає надати інформацію про вчинений злочин. Роз'яснення наслідків вчиненого злочину активізує емоційну сферу допитуваного і спонукує його до необхідності спілкування зі слідчим.

Тактичний прийом, що заснований на показі свідкові (потерпілому) фотознімків, інших предметів, пов'язаних із вчиненим злочином та його наслідками також активізує емоційну сферу допитуваного і стимулює необхідність спілкування. Такий перегляд має на меті викликати бажання у спілкуванні взагалі, а не отримати конкретні показання. Так, Д. був очевидцем убивства групою підлітків їх однокласника

З. Ще на самому початку допиту Д. заявив, що не розуміє, що він тут має розповісти і чому його викликали на допит. Окремі тактичні прийоми, які намагався використати слідчий для встановлення психологічного контакту, виявилися малоефективними. Д. продовжував стверджувати “а причому тут я”. Тоді слідчий нагадав про обов’язок розповісти все відоме йому по справі та запропонував подивитися фототаблицю до протоколу огляду місця події. Після нетривалого перегляду фотознімків допитуваний виявив бажання повідомити інформацію за суттю справи.⁷²

Суттєве значення у даній підсистемі має тактичний прийом, який заснований на позитивній оцінці окремих якостей особи свідка (потерпілого). Ефективність подібного прийому виявляється у діагностиці позитивних якостей особистості, обрання тих з них, які можуть бути використані для встановлення контакту. Перше враження про особу допитуваного майже завжди формується через віднесення слідчим особи, яка сприймається, до однієї із груп у тих “класифікаціях типів”, які склалися у нього в минулому, причому, воно завжди є досить значимим та істотним.⁷³ Водночас таке знання не може саме по собі слугувати “відмичкою” для розкриття особистості та привернення її до себе. Для встановлення довірчих контактів необхідна повага до особистості та визнання достоїнств кожного характеру.⁷⁴

§ 5. Актуалізація забутого у пам’яті допитуваного

Важливим завданням слідчого при допиті свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого є надання допомоги допитуваному у пригадуванні подій минулого. Поновлення (актуалізація) сприйнятого матеріалу може харак-

⁷² За матеріалами слідчого відділу УВС Закарпатської обл. за 1989 р.

⁷³ Водалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С.178–193.

⁷⁴ Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – С.134.

теризуватися різним ступенем труднощів від “автоматичного” впізнання навколишніх нас предметів до нестерпно важкого пригадування забутого.⁷⁵ Неможливість пригадати який-небудь матеріал не означає, що він зовсім забутий: забувається конкретна форма матеріалу, але його значимий для суб’єкта зміст піддається якісним змінам і включається у досвід суб’єкта.⁷⁶

Збереження у пам’яті допитуваного сприйнятого матеріалу є залежним від чинника часу. Із часом небезпека втрати або перекручування інформації зростає. Результати психологічних досліджень П.П. Блонського показують, що найбільший відсоток спогадів з минулого становлять спогади про емоційно забарвлені події. Так, наприклад, найкраще зберігається у пам’яті враження про неприємне; спогади про приємні події склали у спостереженнях ученого незначну частину всіх спогадів.⁷⁷ Як приємні, так і неприємні події можуть у багатьох випадках втратити для людини своє актуальне значення і бути забутими через різні строки. Це відбувається не тільки від того, яке значення вони мали у свій час для людини, а й у зв’язку з новими обставинами її життя та діяльності.⁷⁸

Забування перебуває у прямій залежності і від характеру запам’ятовування тих чи інших фактів. Запам’ятовування може мати довільний або мимовільний характер залежно від наявності чи відсутності мети запам’ятати. У практиці розслідування злочинів рідко зустрічаються по-

⁷⁵ Зинченко П.И., Середа Г.К. Память //Общая психология: Учебник /Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977. – С.306; Зинченко П.И., Середа Г.К. Память //Общая психология: Учеб. пособие /Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1970. – С.281.

⁷⁶ Психология. Словарь /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С.118.

⁷⁷ Блонский П.П. Избранные психологические произведения. – М.: Просвещение, 1964. – С.3-547.

⁷⁸ Гаврилова Н.И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение): Метод. пособие. – М., 1983. – С.57.

казання, засновані на навмисному запам'ятовуванні фактів з метою викладу їх згодом на допиті.⁷⁹ Хоча такі показання, звичайно, мають більшу точність і повноту.

Для продуктивності мимовільного запам'ятовування важливим є те місце, яке займає у діяльності даний матеріал. Запам'ятовується краще той матеріал, який викликає у людини активну розумову роботу; чим більш зацікавлено він ставиться до змісту виконуваного завдання.⁸⁰

Можливість актуалізації у пам'яті допитуваного забутого заснована на збудженні відповідних нервових зв'язків чи асоціацій. І.М. Сеченов писав, що асоціація представляє звичайно послідовний ряд рефлексів, у якому кінець кожного попереднього зливається з початком наступного у часі... Асоціація є безперервний ряд торкань кінця попереднього рефлексу з початком наступного.⁸¹ Інакше кажучи, асоціація – зв'язок між психічними явищами⁸², при якій актуалізація (сприйняття, уявлення) одного з них спричиняє появу іншого.⁸³ У психології роз-

⁷⁹ Коновалова В.Е. Проблемы непроизвольного запоминания и их использование в судопроизводстве //Актуальные проблемы современной психологии: Матер. науч. чтений посвящ. 60-летию Харьковской психологической школы / Отв. ред. Е.В. Заика. – Х.: ХГУ, 1993. – С.152, 153.

⁸⁰ Зинченко П.И., Середа Г.К. Память //Общая психология: Учебник / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1977. – С.301, 302.

⁸¹ Сеченов И.М. Избранные произведения. – М.: Изд-во Акад. наук СССР. 1952. – Т.1. – С. 88.

⁸² Матеріал асоціацій використовував у своїй теорії З. Фрейд для дослідження неусвідомлених спонукань вивчення афектів і потягів. Він вважав, що асоціації слід вивести із-під контролю свідомості. Вони мають стати вільними. Відштовхуючись від певного елемента, наприклад, образу сновидіння, суб'єкт повинен "вільно не критикуя, висловлювати все, що приходить йому в голову, якими б дивними та незвичайними не здавались йому ці гадки". На думку З. Фрейда "вільні асоціації" мають виразити дійсні почуття та гадки, що говорять правду... Так народилася головна процедура психоаналізу, його основний технічний прийом (див.: Фрейд З. Толкование сновидений. – К.: Здоровье, 1991. – 384 с; Ярошевский М.Г. Зигмунд Фрейд – выдающийся исследователь психической жизни человека // Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1989. – С. 3-28).

⁸³ Психология. Словарь /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 28.

різняють три види асоціацій: за суміжністю, за подібністю та за контрастом.⁸⁴

У криміналістичній літературі надані рекомендації, які засновані на використанні асоціативних зв'язків, що мають своєю метою актуалізацію забутого. Так, О.М. Васильєв рекомендує з метою "пожвавлення" пам'яті допитуваного використовувати асоціації за суміжністю у часі чи просторі, за подібністю та контрастом.⁸⁵ В.Г. Лукашевич та М.В. Салтевський називають такі три прийоми, які сприяють актуалізації забутого: 1) асоціації за суміжністю, коли забуте відновлюється у зв'язку з відтворенням попередньої чи наступної події; 2) асоціації за подібністю; тобто нагадування про аналогічний факт чи пред'явлення предмета, подібного з раніше спостережуваним допитуваним; 3) асоціації за протилежністю (контрастом), тобто збудження уявлення про протилежний об'єкт.⁸⁶ Автори іменують асоціативні зв'язки тактичними прийомами. Останні є суть способи, які засновані на використанні асоціативних зв'язків, їх збудженні.

О.В. Полстовалов вважає вельми ефективним для надання мнемонічної допомоги застосування методу залучення

⁸⁴ Асоціація за суміжністю передбачає запам'ятовування послідовності подій чи дій, які відбуваються і між якими існує зв'язок. Тому нервові процеси, пов'язані з одним з них, викликає дію нервових процесів, пов'язаних з іншим; асоціація за схожістю має місце тоді, коли сприйняття якого-небудь об'єкта викликає у пам'яті пригадування схожого з ним об'єкта, навіть якщо він ніколи не сприймався з ним разом або в якому-небудь часовому зв'язку; асоціації за контрастом близькі за своєю формою до асоціацій за схожістю, однак при них сприйняття якого-небудь предмета викликає у пам'яті спогади про інший предмет, який відрізняється прямо протилежними ознаками (див.: Психологія / Под ред. П.А. Рудика. – М.: Фізкультура і спорт, 1974. – С. 229, 230).

⁸⁵ Васильєв А.Н. Следственная тактика. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 128, 129; Васильєв А.Н. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. А.Н. Васильєва. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 306.

⁸⁶ Лукашевич В.Г., Салтевский М.В. Тактические и организационные основы производства следственных действий для получения информации от людей // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 260, 261.

зорових асоціацій. Сутність даного прийому полягає у тому, щоб пригадати не абстрактний вівторок чи понеділок, а задіяти спогади про конкретні звичайневі події (телевізійні програми, зустрічі з друзями, спортивні тренування, відвідування гуртків)⁸⁷.

Р.С. Белкін рекомендує провадити так званий “асоціативний допит”, пов’язаний з використанням асоціативних зв’язків у пам’яті допитуваного.⁸⁸ З метою “пожвавлення” пам’яті допитуваного автор пропонує застосовувати такі тактичні прийоми: 1) допит з використанням асоціативних зв’язків; 2) допит на місці; 3) повторний допит за обмеженим колом обставин.⁸⁹ У цілому запропоновані тактичні прийоми потребують своєї подальшої конкретизації. Виділення Р.С. Белкіним тактичного прийому допит з використанням асоціативних зв’язків створює враження, що можливості збудження асоціативних зв’язків інші прийоми не передбачають. Тим часом, як другий прийом також заснований на збудженні асоціативних зв’язків. Розгляд повторного допиту за обмеженим колом обставин, на наш погляд, не може розглядатися як тактичний прийом за такими міркуваннями: 1) такий допит має вимушений характер через неможливість отримання відомостей на первісному допиті; 2) використання системи тактичних прийомів, що сприяють актуалізації забутого, на первинному допиті не дало позитивних результатів; 3) допит за обмеженим колом обставин не може розглядатися як тактичний прийом, тому що його проведення передбачає використання системи прийомів.

Більш правильною є позиція тих авторів, які намагаються запропонувати конкретні переліки тактичних прийомів, які

⁸⁷ Полстовалов О.В. Основы профессионального общения следователя: Учеб. пособие. – Уфа: Гилем, 2005. – С. 115.

⁸⁸ Криминалистика. Краткая энциклопедия /Авт.-сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 9.

⁸⁹ Белкин Р.С. Тактика допроса //Криминалистика: Учебник /Под ред. Б.А. Викторова, Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 313-315.

сприяють збудженню асоціативних зв'язків. Так, С.С. Ординський виділяє такі основні тактичні прийоми надання допомоги свідкові у пригадуванні забутих ним фактів: 1) постановка запитань, що активізують у свідка асоціативні зв'язки; 2) пред'явлення різних об'єктів, що сприяють "пожвавленню" пам'яті та активізації асоціативних зв'язків.⁹⁰ В.О. Коновалова пропонує більш конкретні тактичні прийоми, що сприяють актуалізації забутого: 1) постановка нагадуючих запитань; 2) допит на місці події; 3) пред'явлення речових та письмових доказів; 4) оголошення показань інших осіб.⁹¹ Інтерес являє пропозиція О.Р. Ратінова використувати такі тактичні прийоми для надання допомоги свідку або потерпілому у пригадуванні забутих фактів, обставин при допиті: 1) створення нормальної, не відволікаючої уваги допитуваного обстановки; 2) допит про яку-небудь обставину у різній хронологічній послідовності; 3) постановка запитань, що активізують у допитуваного так називані асоціативні зв'язки; 4) пред'явлення допитуваному різних об'єктів; 5) допит на місці події; 6) ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб.⁹² Слід підкреслити, що значна частина рекомендацій заснована на використанні асоціативних зв'язків. У числі названих прийомів, на нашу думку, "створення нормальної, не відволікаючої уваги допитуваного обстановки" більш примикає до умов, які сприяють нормальному процесу допиту.

У криміналістичній літературі, зазвичай, тактичні прийоми, що сприяють актуалізації забутого, розглядають-

⁹⁰ Ординський С.С. Тактика допроса свидетеля // Карнеева Л.М., Ординський С.С., Розенблит С.Я. Тактика допроса на предварительном следствии. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 72.

⁹¹ Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С. 68, 69.

⁹² Ратінов А.Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. – М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. – С. 186-190; Ратінов А.Р., Хилобок М.П. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина., Г.Г. Зуйкова. – М.: НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970. – Т. 2. – С. 138-142.

ся стосовно допиту свідка (потерпілого). Хоча такі прийоми можуть бути ефективно використані і стосовно обвинуваченого (підозрюваного) при забуванні ним окремих обставин, з огляду на безконфліктність ситуації допиту.

Визначення конфліктності або безконфліктності ситуації допиту може виявитися складним завданням. Так, допитуваний може зробити заяву типу “я вже нічого не пам’ятаю”, “був п’яний і не пам’ятаю, що відбувалося” тощо. При “побічній відмові” від показань допитуваний, зазвичай, вказує на повне випадіння з його пам’яті подій, що становлять інтерес, і не докладає зусиль для пригадування “забутого”.⁹⁸ Встановити, чи має місце “побічна відмова” від показань або допитуваний дійсно забув обставини, що цікавлять органи розслідування, слідчому допомагає аналіз таких даних, як час, що пройшов з моменту сприйняття окремих фактів, характер події, наступна діяльність допитуваного, його стан у момент сприйняття, індивідуальні особливості пам’яті та ін.

Таким чином, система тактичних прийомів, спрямована на актуалізацію забутих матеріалів у пам’яті свідків (потерпілих) або обвинувачених (підозрюваних), може включати: 1) постановку нагадуючих запитань; 2) показ речових і письмових доказів; 3) демонстрацію іншої матеріалізованої інформації; 4) використання зображувальних можливостей допитуваного; 5) оголошення показань інших осіб; 6) допит на місці події. Результати анкетування та інтерв’ювання слідчих прокуратури і МВС України свідчать про те, що 76% опитаних використовують зазначені прийоми у певних комплексах, а 34% – зазначили запропоновану послідовність їх реалізації як найбільш оптимальну, що застосовується у їх практиці.

⁹⁸ Термін “побічна відмова” стосовно зазначеної ситуації допиту використовує Л.М. Карнеева та І. Кертес (див.: Карнеева Л.М., Кертес И. Система основных тактических приемов допроса и алгоритм их реализации //Правовая кибернетика социалистических стран /Под ред. Н.С. Полевого. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 329).

Запропонована система прийомів є найбільш типовою. У процесі її використання ефективним прийомом може стати кожен із зазначених або їх комплекс, залежно від психологічних особливостей допитуваного і своєрідності забутого матеріалу. Можливість реалізації окремих тактичних прийомів системи зумовлена ситуацією розслідування, яка складається до проведення допиту.

Розглянемо специфіку окремих тактичних прийомів, що входять у запропоновану систему. Успішне використання системи тактичних прийомів визначається ефективністю кожного з них.

Важливим тактичним прийомом, спрямованим на актуалізацію забутих обставин, є постановка допитуваному нагадуючих запитань. Їх мета полягає у нагадуванні допитуваному обставин, що сприяє збудженню асоціативних зв'язків у всьому їх різноманітті.⁹⁴ Слідчий зазвичай задає декілька таких запитань, що сприяє процесу послідовного пригадування забутого. Позитивний ефект у пригадуванні забутого має постановка запитань у хронологічній або логічній послідовності про попередні, супровідні та наступні за подією злочину обставини. Так, наприклад, у жовтні 1985 р. у м. Харкові була вчинена квартирна крадіжка. Припускалося, що злочинці могли проникнути до квартири або шляхом підбирання ключів, або використовуючи ключі від даної квартири, які були загублені господаркою рік тому. За підозрою у вчиненні злочину були затримані Г., Л., М., які заперечували свою причетність до крадіжки. Під час розслідування була допитана молодша сестра одного з підозрюваних неповнолітня В. При її допиті слідчий спробував з'ясувати, чи не знаходив хто-небудь з їхньої сім'ї ключі. У своїх показаннях В. повідомила, що одного разу вона знайшла два ключа, які потім відда-

⁹⁴ Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С. 68, 69; Шмидт А.А. Общие положения тактики допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Дряпкина. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 281.

ла своєму братові. Однак час, коли вона знайшла ключі, і день, коли вона віддала їх братові, не пам'ятала. Слідчий вирішив поставити їй такі дві групи нагадуючих запитань: а) запитання, які б сприяли пригадуванню часу знаходження ключів: В якому місці були знайдені ключі? Чому В. була у цьому місці? Куди вона прямувала і з ким? б) запитання, які б сприяли пригадуванню дня, коли ключі були передані братові: Де вона їх віддала і за яких обставин? Чим займалася у той час? Постановка цих запитань дала змогу В. пригадати обставини, які мали важливе значення для подальшого розслідування.⁹⁵

Під час допиту не можна допускати постановку навідних запитань, які містять елементи сугестії (навіювання). Відповідно до кримінально-процесуального законодавства (ст.ст. 143, 167 КПК України) забороняється ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (навідні запитання). О.В. Полстовалов справедливо зазначає, що навідним слід визнавати запитання, яке у частині або в цілому містить відповідь, а інформація, що міститься у даному запитанні, раніше не відтворювалась в аналогічній формі у попередніх показаннях⁹⁶. В.І. Смыслов указує, що мистецтво постановки запитань у тому і полягає, щоб запитання не наводило допитуваного на відповідь, а стимулювало його пам'ять на пригадування тієї чи іншої обставини.⁹⁷ О.С. Подшибякін звертає увагу на дискусійність проблеми, пов'язаної із постановкою навідних запитань. На його думку певний сугестивний вплив здійснюють майже всі запитання⁹⁸. Три типи навідних запитань роз-

⁹⁵ За матеріалами слідчого відділу УВС м. Харкова за 1985 р.

⁹⁶ Полстовалов О.В. Основы профессионального общения следователя: Учеб. пособие. – Уфа: Гилем, 2005. – С. 23.

⁹⁷ Смыслов В.И. О тактических приемах допроса свидетелей // Ученые записки. – М., 1970. – Вып. XX. – Ч. 3. – С. 219, 220.

⁹⁸ Подшибякин А.С. Виды вопросов, используемых при допросе, и их роль в состязательном процессе // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений: Сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2004. – С. 20-22.

глядаються у літературних джерелах: 1) запитання, які містять пряму підказку, коли навіювання спрямоване прямо на предмет запитання і збігається з ним (наприклад: “Чи були на викрадачі рукавички?” (за умови, що свідок викрадача назвав)); 2) запитання, які спрямовані на характеристику властивостей навіюваного уявлення, на уточнення його деталей (наприклад: “Якого кольору були рукавички у викрадача?” (за умови, що свідок назвав викрадача, але про наявність рукавичок не говорив)); 3) запитання, які є непрямим підказуванням, коли вони спрямовані на предмет, особу, дію, на те, що реально існує, відоме свідкові і ним назване. Навіювання вводиться в констатуючу частину як другорядний елемент і спрямоване на неіснуючі, але, на перший погляд, незначні деталі (наприклад: “Як виглядав викрадач, що сів за кермо і був у рукавичках?” (за умови, що свідок описав факт викрадання машини і назвав викрадачів)).⁹⁹

Актуалізації забутого сприяє показ допитуваному речових і письмових доказів у процесі їхнього пред’явлення. Тут процес пригадування опирається не тільки на розумові асоціації, а й на безпосередні зорові відчуття.¹⁰⁰ Під час показу того чи іншого доказу допитуваний впізнає пред’явлений предмет, сприйнятий ним раніше, і пригадує обставини, пов’язані з ним.

Близьким до пред’явлення (показу) доказів виступає тактичний прийом, який полягає у демонстрації допитуваному іншої матеріалізованої інформації з метою надання йому допомоги у пригадуванні забутого. Так, при допиті успішно можуть бути використані різні фотознімки, схеми, малюнки, макети. Рекомендується також викори-

⁹⁹ Більш дет. див.: Гаврилова Н.И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение): Метод. пособие. – М., 1983. – С. 101–105.

¹⁰⁰ Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): Учеб. пособие. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – С. 48.

стовувати на допиті й такі системи, як “фоторобот”, рисований портрет, альбоми з типізованими малюнками елементів зовнішності людини, фотоколекції свідомо непричетних до справи осіб, альбоми зразків різних фасонів одягу, репродукції вантажних і легкових автомашин та ін.¹⁰¹ О.М. Васильєв і Л.М. Карнеєва пропонують у випадку, якщо допитуваний забув яке-небудь прізвище, надати йому ту чи іншу довідкову книгу (наприклад, телефонну) з тим, щоб знайти це або подібне прізвище (асоціації за подібністю або контрастом).¹⁰² Отже, суть цього тактичного прийому, полягає у демонстрації (показі) допитуваному аналога раніше сприйнятого предмета або окремих його ознак. Зазначені предмети можуть виконувати роль своєрідних стимуляторів (стимульного матеріалу) у пригадуванні забутого.

Система тактичних прийомів, спрямована на актуалізацію забутого, включає й такий прийом, як використання зображувальних можливостей допитуваного. Зміст прийому полягає у пропозиції свідкові або обвинуваченому зобразити сприйнятий ним раніше предмет чи ситуацію. Наприклад, намалювати схему розташування учасників події або схему розташування предметів чи речей у певному місці. Процес виконання такого зображення сприяє активізації відповідних асоціативних зв'язків.

Розглядувана система прийомів охоплює також оголошення показань інших осіб. Такий тактичний прийом при невмілому його використанні слідчим може придбавати

¹⁰¹ На можливість використання різної матеріалізованої інформації на допиті звернено увагу у криміналістичній літературі: Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шелітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Конперн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 274, 275; Михайлов Ю.М. Допрос // Криміналістика: Учебник / Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юрист, 1995. – С. 321; Снетков В.А., Зинин А.М. Методы непосредственной актуализации мысленного образа очевидцев при их допросе о признаках внешности человека // Тактические приемы допроса и пределы их использования. – М., 1980. – С. 48, 49; Соловьев А.Б., Центров Е.Е. Допрос на предварительном следствии: Метод. пособие. – М., 1986. – С. 39.

¹⁰² Васильєв А.Н., Карнеєва Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 91.

характер навіювання, викликати перекручування у показаннях допитуваного. У криміналістичній літературі містяться окремі рекомендації з тактично правильного оголошення показань інших осіб на допиті. Так, існує рекомендація про те, що слід пред'являти не протокол у цілому, а зачитувати фрагменти, що стосуються тільки обставин, за яких певний факт мав місце.¹⁰³ У цьому сенсі С.С. Ординський зазначає, що коли слідчого інтересує яка-небудь розмова певної особи, то свідку пред'являються частини з показань не про розмову, а про час та місце зустрічі.¹⁰⁴

Система тактичних прийомів, спрямована на актуалізацію забутого, передбачає й такий прийом, як допит на місці події. Психологічною підставою його є повторне сприйняття допитуваним обстановки, в якій відбувалася розслідувана подія. Повторне сприйняття збуджує асоціативні зв'язки та стимулює більш повне відтворення обставин, що цікавлять органи розслідування.¹⁰⁵ І. Кертес пише, що дуже корисно іноді "пред'явити" допитуваному більшу сукупність речових доказів – місце події.¹⁰⁶ Про ефективність використання допиту на місці події свідчить слідча практика. Так, Л. стала жертвою зґвалтування при таких обставинах: біля кінотеатру "Познань" до неї підійшли незнайомі хлопці, які попросили її викликати з сусіднього будинку їх знайому. Л. погодилася їм допомогти. Коли вони підійшли до вказаного будинку, хлопці схопили Л. за руки і завели до під'їзду, а потім на горище бу-

¹⁰³ Ратинов А.Р., Хилобок М.П. Тактика допроса //Криминалистика: Учебник /Под ред. Р.С. Белкина, Г.Г. Зуйкова. – М.: НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970. – Т. 2. – С. 141.

¹⁰⁴ Ординский С.С. Тактика допроса свидетеля //Карнеева Л.М., Ординский С.С., Розенблит С.Н. Тактика допроса на предварительном следствии. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 82.

¹⁰⁵ Див.: Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С. 69; Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 196.

¹⁰⁶ Кертес И. Тактика и психологические основы допроса. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 131.

динку, де й зґвалтували її. На допиті потерпіла Л. повідомила, що вона не пам'ятає, де розташований цей будинок, в який бік від кінотеатру вони пішли, до якого під'їзду заходили. Слідчий вирішив провести допит на місці події. Прибувши до кінотеатру, Л. згадала, якою дорогою вони йшли, впізнала будинок та під'їзд, до якого вони заходили, і навіть пригадала, як у розмові гвалтівники одного зі своєї компанії називали "Рудий". Показання потерпілої сприяли визначенню місця події, встановленню злочинців і розкриттю злочину.¹⁰⁷

§ 6. Викриття неправди у показаннях

Під час допиту свідків (потерпілих) або обвинувачених (підозрюваних) в їх показаннях можливе виникнення перекручень, які є наслідком добросовісної помилки або свідомої неправди. Попередження, виявлення та усунення таких перекручень є важливим завданням слідчого при допиті.

Допитуваний, який не бажає повідомити правдиві показання, свідомо формує неправду, яку відтворює на допиті. Неправда являє собою феномен спілкування, що полягає у навмисному перекрученні дійсного положення речей. Неправда – усвідомлений продукт мовної діяльності, який має на меті ввести реципієнтів в оману.¹⁰⁸ Формування неправдивих показань – це творчий процес, де присутні всі елементи репродуктивного завдання, а зверх того йде обробка матеріалу спогадів, як це вигідно брехуну.¹⁰⁹ О.Р. Лурія писав, що людина, яка повідомляє неправду, звертається завжди до певних законів мислення, до певних форм логіки. Розкрити їх – означало б зробити серйозний крок на шляху вміння

¹⁰⁷ Архів Московського районного суду м. Харкова за 1985 р.

¹⁰⁸ Психологія. Словарь /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 195.

¹⁰⁹ Ратинов А.Р., Гаврилова Н.И. Логико-психологическая структура лжи и ошибки в свидетельских показаниях // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1982. – Вып. 37. – С. 46.

відрізняти правдиві висловлювання від неправдивих, а це дало б нові прекрасні прийоми у слідчій справі.¹¹⁰

Дослідження добросовісних помилок і свідомої неправди у показаннях дозволило криміналістам¹¹¹ виокремити такі їх основні розбіжності:

Свідома неправда	Добросовісна помилка
1. Вольовий і свідомий акт перекручення істини.	1. Мимовільне перекручування дійсності.
2. Породжується і реалізується тільки при передачі інформації.	2. Виникає на будь-яких стадіях формування показань.
3. Породжує помилки в інших людей, у тому числі у допитуваного.	3. Формує помилкове уявлення про дійсність у самого допитуваного.

Неправда може бути поділена на повну та часткову. Причому в показаннях найбільш часто зустрічається часткова неправда. Г.Г. Доспулов називає такі прийоми формування часткової неправди: 1) опущення, тобто виключення, окремих елементів події; 2) доповнення факту вигаданими елементами; 3) доповнення факту реальними елементами, які не відносяться до досліджуваної події; 4) заміна окремих елементів події вигаданими деталями; 5) заміна окремих елементів реальними, але не стосовними до даної події.¹¹²

У криміналістичній літературі приділялася певна увага можливостям викриття певних видів неправди у показаннях. Так, В.С. Кузьмічов та В.В. Юсупов дослідили особливості встановлення та викриття неправдивого алібі як однієї з форм протидії розслідуванню, що полягає у по-

¹¹⁰ Лурия А.Р. Экспериментальная психология в судебно-следственном деле // Советское право, 1927. – № 2. – С. 92.

¹¹¹ Див.: Гаврилова Н.И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение): Метод. пособие. – М., 1983. – С. 11.

¹¹² Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 33.

відомленні інформації, яка не відповідає дійсності, про перебування підозрюваного або обвинуваченого в іншому місці, ніж місце злочину в часовий період злочину, та спрямована на ухилення винного від кримінальної відповідальності¹¹³. В.П. Бахін, М.Ч. Когамов, Н.С. Карпов визначають особливості проведення допитів при обмові та самообмові¹¹⁴. О.О. Закатов розглядає різновиди активної неправди: обмову, самообмову і неправдиве алібі¹¹⁵.

Застосування тактичних прийомів, що сприяють усуненню неправди в показаннях, потребує її попереднього виявлення і оцінки. У цьому сенсі певне значення мають, запропоновані окремими криміналістами, критерії відповідності показань допитуваного дійсності. Так, О.Р. Ратінов і Н.І. Гаврилова рекомендують піддавати попередньому аналізу показання, які отримують на допиті, використовуючи такі критерії: 1) компетентність допитуваного (характер його показань, особистісні властивості дозволяють зробити висновок про те, що він не здатний придумати описувані події); 2) його непоінформованість (незнання допитуваним тих обставин і деталей, які повинні бути відомі та не могли бути забуті, якщо його показання вірні); 3) рівень мовних здібностей допитуваного (відповідність мовних особливостей показань мовній підготовці допитуваного, його культурному рівню, професійній належності, лексичному запасу); 4) унікальність показань (якщо повідомлення надають індивідуальність і неповторність описуваній події, то більш слушно вважати його правдивим; неправдиве повідомлення, як правило, схематичне і позбав-

¹¹³ Кузьмичов В.С., Юсупов В.В. Алібі у розкритті злочинів: Навч. посібник. – К.: КНТ, 2007. – С.41.

¹¹⁴ Бахін В.П., Когамов М.Ч., Карпов Н.С. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы: "Оркениет", 1999. – С.123, 124.

¹¹⁵ Закатов А.А. Ложь и борьба с нею. – Волгоград: Ниж.-Волж. кн. изд-во, 1984. – С.78, 79.

лене унікальності); 5) емоційна насиченість показань (правдиві показання містять порівняно більшу кількість чисто особистісних, емоційних моментів, посилень і вказівок на переживання, пов'язані з описуваною подією); 6) критерій невідповідностей (сумлінний допитуваний відтворюючи подію так, як вона була ним сприйнята, описує її фрагменти і деталі, не завжди й не в усьому узгоджує їх поміж собою, не намагаючись їх згладити і усунути невідповідності, джерело яких йому самому може бути незрозуміло; брехун не може дозволити собі, щоб в його показаннях містилися безглуздості: незалежні деталі опису він штучно та за своїм розумінням приводить у відповідність один з одним). Зазначені критерії мають орієнтувальний характер. Водночас попереднє орієнтування слідчого при допиті не тільки корисне, а й фактично завжди має місце, носить найчастіше неусвідомлений характер.¹¹⁶

У криміналістичній літературі зазначається важливість спостереження під час допиту за поведінкою обвинуваченого або свідка та їх психофізіологічними реакціями.¹¹⁷ Таке спостереження окремі автори розглядають як метод "діагностики" правдивості чи неправдивості показань. Так, ще О. Липманн як "симптоми неправди" при допиті пропонував розглядати почервоніння, заїкування, бігання очей, зміни дихання у допитуваного та ін.¹¹⁸ Водночас, такі спо-

¹¹⁶ Див.: Ратинов А.Р., Гаврилова Н.И. Логико-психологическая структура лжи и ошибки в свидетельских показаниях // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1982. – Вып. 37. – С. 46, 48, 49.

¹¹⁷ Батов В.И. Семантико-информационный подход в диагностике ложных сообщений // Вопросы судебной психологии. – М., 1971. – С. 105, 106; Кошова В.Е. Допрос как информационный процесс // Проблемы социалистической законности. – Х.: Вища школа, 1980. – Вып. 5. – С. 1 28, 129; Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. – М.: НИ и РИО МООН СССР, 1967. – С. 212-217; Чегодаева С.С. Криміналістическе дослідження улик поведінки. – М.: Изд-во Московского психологического ин-та. – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2005. – 112 с. та ін.

¹¹⁸ Липманн О. Психология лжи // Липманн О., Адам Л. Ложь в праве. – Х.: Юрид. изд-во Украины, 1929. – С. 3-20.

стереження не дозволяють встановити неправду у показаннях, а тільки реєструють зовнішні прояви, які відображують динаміку станів допитуваного під час допиту, різне реагування на те чи інше запитання або доказ, що пред'являється. Ці зовнішні прояви не мають доказового значення, а виконують орієнтуючу функцію.¹¹⁹

Можливість використання спеціальних приладів (лайдетекторів, варіографів, поліграфів та ін.),¹²⁰ на нашу думку, не дозволяє реєструвати неправду у показаннях, а показує динаміку змінення кров'яного тиску, частоти пульсу, рівня дихання, електричної провідності шкірних покривів тощо. Такі показники можуть сприяти орієнтації слідчого при висуванні припущень про неправдивість або правдивість повідомлюваної інформації. Однак, розглянувши “діагностика” не виключає помилок, тому що виникнення відповідних психофізіологічних реакцій у допитуваного може бути викликано незвичайністю обстановки допиту, неправильною постановкою слідчим запитань,

¹¹⁹ Закатов А.А. Ложь и борьба с нею. – Волгоград: Ниж.-Волж. кн. изд-во, 1984. – С. 114.

¹²⁰ Проблема використання спеціальних приладів з метою реєстрації психофізіологічних реакцій у допитуваного є дискусійною. Позиції окремих авторів щодо цієї проблематики більш докладно висвітлені у таких роботах: Арсеньев В.Д. Понятие научно-технических средств расследования и некоторые вопросы их использования при производстве по уголовным делам // Доказывание по уголовным делам. – Красноярск, 1986. – С. 97, 98; Бакин В., Когамов М., Карпов Н. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы: Оркениет, 1999. – С. 29-34; Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Юристъ, 1997. – С. 32-56; Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти). – К.: НВТ “Правник”, 1999. – С. 15-19; Злобин Г.А., Яни С.А. Проблема полиграфа // Проблемы совершенствования советского законодательства: Тр. ВНИИСЗ. – М., 1976. – С. 125; Карпец И. Эмоции и закон // Литерат. газета от 26 марта 1980. – С. 13, Ларин А.М. Полиграф и права личности в уголовном процессе // Сов. гос. и право. – М.: Наука, 1981. – № 6. – С. 99-103; Полстовалов О.В. Основы профессионального общения следователя: Учеб. пособие. – Уфа: Гилем, 2005. – С. 28-31; Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. – С. 50, 51 та ін.

зневажливим відношенням до свідка чи обвинуваченого, демонстрацією обвинувального ухилу та ін. Тому, викликає заперечення думка тих авторів, які вважають, що “передумовою для поліграфічного тестування є природна схильність людини говорити правду. Обман викликає у неї психологічний конфлікт, який у свою чергу породжує мимовільний фізіологічний відгук. Ця фізіологічна реакція організму на неправду й фіксується поліграфом”.¹²¹ Р.С. Белкін підкреслює, що розробка процесуального порядку випробувань на поліграфі потребує попереднього накопичення значного емпіричного матеріалу на підставі використання поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності. Поспішність у цій справі явно протипоказана.¹²²

Виявлення неправди у показаннях потребує зіставлення їх з іншою інформацією, наявною у розпорядженні допитуючого. Так, Н.І. Гаврилова рекомендує здійснювати такі види зіставлень: 1) зіставлення однойменних елементів події, різночасно описаних допитуваним під час даного допиту; 2) зіставлення пов'язаних між собою і похідних елементів події, що висвітлюється в процесі допиту; 3) зіставлення однойменних і пов'язаних між собою обставин за показаннями допитуваного на різних допитах; 4) зіставлення тих самих обставин у показаннях допитуваного та інших допитаних у справі осіб; 5) зіставлення окремих обставин події в описі допитуваного з іншими даними про ті самі обставини.¹²³

В процесі попередньої оцінки показань можливе виявлення так званих негативних обставин. В.А. Овечкін, досліджуючи класифікацію негативних обставин, запропону-

¹²¹ Никитина Е.В. Полиграф (“детектор лжи”) как средство доказывания в уголовном процессе США // Актуальные проблемы борьбы с преступностью: Матер. респ. науч.-практ. конф. 14-15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992. – С. 288.

¹²² Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997. – С. 56.

¹²³ Гаврилова Н.И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение): Метод. пособие. – М., 1983. – С. 106.

вав виділити як самостійну групу – негативні обставини “відомості”, які також як і “сліди”, “предмети” можуть перебувати у стані протиріччя з певним припущенням.¹²⁴ На нашу думку, своєрідними негативними обставинами на допиті можуть виступати: 1) відсутність у показаннях допитуваного даних, які повинні мати місце; 2) наявність у показаннях даних, яких не повинно бути.

Негативні обставини, які виявляються на допиті у формі наявності у показаннях даних, яких не повинно бути, можуть виступати у вигляді проговорок та винної поінформованості допитуваного.¹²⁵ Для встановлення істини може мати значення і зворотне явище: незнання допитуваним тих обставин і деталей, які повинні бути відомі та не могли бути забуті, якщо показання вірні.¹²⁶ Таким чином, значення негативних обставин у допиті полягає в тому, що вони виступають специфічними сигналами неправди у показаннях і потребують використання відповідних тактичних прийомів, спрямованих на її викриття.

Важливе значення у запобіганні та виявленні неправди у показаннях має знання слідчим можливих її мотивів. У криміналістичній літературі наводяться типові переліки таких мотивів щодо процесуального положення допитуваного.¹²⁷

¹²⁴ Овечкин В.А. Расследование преступлений, скрытых инсценировками: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1979. – С.47.

¹²⁵ Проговорка – це об'єктивно правильна інформація, у приховуванні якої може бути зацікавлений допитуваний, яка попадає у його показання внаслідок нерозуміння ним значення відомостей, або внаслідок загальмованості реакції на поставлене запитання (необережне, мимовільне висловлене зауваження або зроблена заява). Винна поінформованість має місце у тих випадках, коли допитуваний називає обставини і факти, які мають бути відомі тільки особі, яка вчинила злочин (див.: Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. – М.: НИ и РИО ВШ МОП СССР, 1967. – С. 209).

¹²⁶ Ратинов А.Р. Взаим. праця. – С.209.

¹²⁷ Так, мотивами давання неправдивих показань свідками є: 1) боязкість зіпсувати стосунки з іншими особами, які проходять по справі; боязкість помсти з боку підозрюваного чи обвинуваченого і осіб, з якими він пов'язаний; 2) прагнення приховати свої власні недостойні вчинки, аморальну поведінку, боягузтво; 3) прагнення приховати свої власні недостойні вчинки, аморальну поведінку.

Скороченню обсягу неправдивих показань при проведенні допитів¹²⁸ може сприяти законодавче вдосконалення окремих норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства. У цьому сенсі потребують свого вирішення проблеми врегулювання механізму відповідальності за лжесвідчення, встановлення заборони на підміну процесуальної фігури, передбачення гарантій охорони свідків (потерпілих) та свідоцького імунітету.

Способами усунення мотивів неправди при допиті є так-

ку, боягузтво; 3) прагнення вигородити підозрюваного чи обвинуваченого або пом'якшити його вину внаслідок родинних, дружніх стосунків або з корисливих міркувань чи, навпаки, перебільшити вину цих осіб з помсти, ревнощів чи інших низьких спонукань; 4) помилкова оцінка своїх дій в момент розслідуваної події як злочинних і прагнення приховати їх або описати іншим чином; 5) небажання у наступному бути свідком, впізнаючим або учасником іншої слідчої дії, бути викликаним до суду тощо. Мотиви давання неправдивих показань потерпілим включають: 1) боязкість помсти з боку злочинця, або осіб, з якими він пов'язаний; 2) дружні в минулому, родинні або сімейні стосунки, злочинний зв'язок між підозрюваним чи обвинуваченим; 3) прагнення перебільшити спричинену йому шкоду як із почуття помсти, так і з користі та інших низьких спонукань; 4) прагнення зменшити спричинену йому злочином матеріальну шкоду, щоб приховати джерело придбання втрачених цінностей; 5) прагнення приховати власну недостойну поведінку; 6) скептичне відношення до можливостей органів дізнання та слідства в частині розкриття злочину, забезпечення відшкодування матеріальних збитків, забезпечення особистої безпеки потерпілого. Мотивами давання неправдивих показань підозрюваних та обвинувачених є: 1) бажання ухилитися від відповідальності за вчинене або зменшити свою вину чи понести покарання не за вчинене, а за менш тяжкий злочин – дійсний або удаваний; 2) бажання вигородити співучасників або пом'якшити їх вину в силу дружніх, сімейних чи родинних зв'язків, з корисних спонукань; 3) прагнення обмовити співучасників з помсти або з метою забезпечення власної безпеки у майбутньому; 4) прагнення обмовити себе в силу хворого стану психіки чи виходячи з бажання попасти в особливі умови життя та ін. (див.: Белкин Р.С. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. Б.А. Викторова, Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 321, 322; Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявления для опознания, проверка показаний на месте): Учеб. пособие. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – С. 49, 50).

¹²⁸ Щорічно як свідків по кримінальних справах допитують 300 тис. осіб і майже чверть з них у тому чи іншому обсягу змінюють показання в суді (див.: Леоненко В.В. Запобігання лжесвідченням в кримінальних справах // Правова система України: теорія і практика: Тези доповідей і наукових повідомлень наук.-практ. конф. – К., 1993. – С.401).

тичні прийоми, розроблені на підставі методу переконання. Тому, неправда може бути відвернута на стадії встановлення психологічного контакту з допитуваним. Використання системи тактичних прийомів, спрямованої на встановлення психологічного контакту, сприяє побудові безконфліктної ситуації допиту та одержанню правдивих показань. Проте усунути мотиви неправди і одержати об'єктивні показання за допомогою даної системи прийомів не завжди є можливим. Отже, існує необхідність у використанні спеціальних систем тактичних прийомів, спрямованих на викриття неправди.

У криміналістичній літературі запропоновані різні групи тактичних прийомів, спрямованих на виявлення та усунення неправди у показаннях. Так, Ф. В. Глазирін рекомендує використовувати такі тактичні прийоми при допиті обвинуваченого: 1) використання раптовості; 2) логічну послідовність пред'явлення доказів за силою їх зростання; 3) допущення легенди; 4) присікання неправди; 5) поєднання форсованого та уповільненого темпу допиту.¹²⁹ Г.Г. Доспулов пропонує серію тактичних прийомів, що використовуються у конфліктних ситуаціях зі строгим суперництвом: 1) допущення легенди; 2) виклик; 3) раптовість; 4) послідовність 5) відволікання уваги; 6) форсований темп; 7) уповільнений темп; 8) інерція; 9) використання слабких місць особистості; 10) створення напруги; 11) створення певного уявлення про поінформованість слідчого; 12) повторність.¹³⁰ Р.С. Белкін розглядає такі тактичні прийоми допиту, які можуть бути використані у тактичних комбінаціях з найбільшим успіхом: 1) використання чинника раптовості; 2) послідовність; 3) допущення легенди; 4) відволікання уваги, або непрямий допит.¹³¹

¹²⁹ Глазырин Ф.В. Конспект лекций по судебной психологии. Часть особенная. – Свердловск: УрГУ, 1978. – С.33-35.

¹³⁰ Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 78-84.

¹³¹ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 166-171.

Окремі тактичні прийоми у пропонованих переліках викликають серйозні заперечення в можливостях їх використання при допиті. Так, викликає тривогу рекомендований до використання на допиті прийом – “присікання неправди”. Ф.В. Глазирін зазначає, що, коли слідчий має зібрані докази, версію, яка склалася, виявляє, що обвинувачений розпочинає давати неправдиві показання, зупиняє його. При цьому слідчий попереджає обвинуваченого, що його показання суперечать всім наявним доказам, є неправдивими, тільки ускладнюють положення обвинуваченого та пропонує йому розпочати знову. При подальших спробах обвинуваченого давати неправдиві показання слідчий знову зупиняє його, “присікає” неправду.¹³² На нашу думку, не вислухавши аргументи допитуваного, не можна його переривати і оцінювати повідомлення як неправдиві. Прийом “присікання неправди” націлений на створення у допитуваного настанови на повідомлення тільки “визнавальних” показань, які бажає одержати слідчий.

Як тактичні прийоми допиту, спрямовані на усунення неправди, пропонується використовувати різний темп спілкування (форсований, уповільнений, поєднання форсованого та уповільненого темпу). Зокрема, форсований темп рекомендується вести з метою не дати допитуваному обміркувати свою відповідь, а значить і уникнути неправди.¹³³ Однак, невірно обраний темп допиту може вносити нервозність у спілкування, впливати на якість інформації, але не усувати неправду. Темп допиту – це не тактичний прийом, а його характеристика, він має обиратися слідчим стосовно психологічних особливостей допитуваного (типу темпераменту, рівня розвитку інтелекту та ін.) і характеру інформації, що підлягає з’ясуванню.

Прийом “допущення легенди” полягає у традиційному

¹³² Глазырин Ф.В. Зазнач. праця. – С.35.

¹³³ Глазырин Ф.В. Зазнач. праця. – С.35; Доспулов Г.Г. Зазнач. праця. – С.81, 82.

використанні можливостей вільної розповіді. Г.Г. Доспулов розкриває його зміст у такий спосіб: “Давши можливість допитуваному висловити все, що він вважає за потрібне, і зафіксувавши це в протоколі, слідчий руйнує легенду, викриваючи неправду.”¹³⁴ Способи, якими ця неправда буде викрита “допущення легенди” не передбачає.

“Створення певного уявлення про поінформованість слідчого” не може розглядатися як тактичний прийом, а може виступати як результат їх використання. Уявлення про певну поінформованість слідчого може виникнути у допитуваного внаслідок постановки йому тих чи інших запитань, пред’явлення доказів, оголошення показань інших осіб та ін. У протилежному випадку перебільшене уявлення про наявні у слідчого докази може бути створено тільки шляхом повідомлення допитуваному про те, що ті чи інші дані зібрані, хоча в дійсності вони відсутні.¹³⁵ Такий прийом націлений на введення допитуваного в оману.

Проведене нами інтерв’ювання та анкетування слідчих прокуратури і МВС України показує, що до тактичних прийомів допиту, спрямованих на викриття неправди, практичні працівники відносять: постановку різних видів запитань (78% опитаних); пред’явлення доказів (72%); оголошення показань інших осіб (64%); допит на місці події (38%) та деякі інші. Ефективність використання зазначених тактичних прийомів, підтверджується опублікованими матеріалами слідчої практики.¹³⁶ Більшість уче-

¹³⁴ Доспулов Г.Г. Зазнач. праця. – С. 78.

¹³⁵ Карнеева Л.М. Пределы использования тактических приемов допроса // Тактические приемы и пределы их использования. – М., 1980. – С. 4-6.

¹³⁶ Гузев В.В. Опровергнутое алиби // Следственная практика / Сост. Ю.А. Жильцов, С.Я. Кондраков. – К.: РИО МВД УССР, 1982. – С. 16-18; Жуков А.В. Умелое предъявление доказательств на допросе подозреваемого // Следственная практика. – М.: Юрид. лит., 1981. – Вып. 129. – С. 89-94; Котов В.И. Попытка направить следствие по ложному пути не удалась // Следственная практика. – М.: Юрид. лит., 1979. – Вып. 124. – С. 90-97; Шишков Ю.В. Критическая оценка и проверка признания “очевидного” подозреваемого // Следственная практика. – М.: Юрид. лит., 1983. – Вып. 137. – С. 88-95.

них-криміналістів розглядають і рекомендують до застосування також аналогічні тактичні прийоми, що сприяють викриттю неправди у показаннях допитуваного.¹³⁷

Однак, як правильно зазначає В.С. Комарков, у тактиці допиту немає вірних і безпомилкових прийомів, які дають бажаний результат у будь-яких випадках. Кожна тактична дія слідчого може зустріти свою протидію з боку допитуваного. На протидію відбудеться чергова дія слідчого. Дане положення можна проілюструвати таким фрагментом з допиту підозрюваного:

Слідчий: Як Ви провели вчорашній день?

Підозрюваний: Як звичайно. Був на роботі. Гуляв. Потім ліг спати.

Слідчий: Вам пред'являється довідка, з якої випливає, що вчора Ви не вийшли на роботу. Поясніть, чому Ви говорите неправду.

Підозрюваний: Так, я говорив неправду. Я проспав і вирішив на роботу не йти. До того ж мене на десяту годину викликали у військкомат, куди я і пішов.

Слідчий: З вилученої в процесі обшуку повістки на ваше ім'я видно, що Вас викликали у військкомат на сьогоднішній день. Ви знову говорите неправду.

Підозрюваний: Я боявся, що мене звільнять за прогул і тому всім говорив, що був у військкоматі.

Слідчий: Де ж Ви були вчора?

Підозрюваний: Цілий день я безцільно ходив по вулицях та по магазинах.

Слідчий: О котрій годині Ви повернулися у гуртожиток?

Підозрюваний: На початку дванадцятого ночі.

¹³⁷ Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 132-153; Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа. 1978. – С. 71, 72; Крылов И.Ф. (в соавт. с Гуняевым В.А.) Тактика допроса //Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Крылова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 373; Михайлов Ю.М. Допрос //Криминалистика: Учебник / Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юрист, 1995. – С. 322, 323.

Слідчий: Вам пред'являються показання Ваших сусідів по кімнаті, які стверджують, що Ви прийшли о другій годині ночі...¹³⁸

Розробка системи тактичних прийомів, спрямованої на викриття неправди у показаннях допитуваного передбачає необхідність урахування його процесуального положення та форми неправдивого повідомлення. Така система прийомів охоплює різні підсистеми тактичних прийомів (комбінацій), характерних для свідка (потерпілого) і обвинуваченого (підозрюваного).

Розглянемо більш докладно підсистеми тактичних прийомів, що сприяють викриттю неправди та характерні для обвинуваченого (підозрюваного). Можна виділити шість підсистем, що мають таку спрямованість: 1) викриття неправди при повному запереченні обвинуваченим (підозрюваним) своєї вини і висуненні свого припущення, яке спростовує обвинувачення (підозру); 2) викриття неправди у ситуації часткового визнання обвинуваченим (підозрюваним) своєї вини; 3) подолання замовчування обвинуваченим (підозрюваним) фактів, які інтересують органи розслідування; 4) викриття неправдивої заяви про алібі; 5) встановлення обмови; 6) встановлення самообмови. Кожна з названих підсистем включає комплекс найбільш доцільних тактичних прийомів, спрямованих на досягнення поставленої мети. Так, підсистема тактичних прийомів, яка передбачає встановлення самообмови, включає такі прийоми: 1) постановку уточнюючих запитань; 2) постановку деталізуючих запитань щодо окремих обставин вчиненого злочину; 3) пред'явлення доказів, що суперечать заяві допитуваного; 4) оголошення показань інших осіб; 5) оголошення висновків експертиз; 6) допит на місці події. Анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України, проведене нами, показує застосування у практичній

¹³⁸ Див.: Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб. пособие. – Х.: Хюри, 1975. – С. 7, 8.

діяльності опитаних названих прийомів як найбільш ефективних. Причому 32% слідчих відзначають використання у своїй практиці запропонованої послідовності реалізації тактичних прийомів.

Підсистема тактичних прийомів, спрямована на викриття неправдивої заяви про алібі, передбачає: 1) постановку деталізуючих запитань щодо перебування допитуваного у вказаному місці; 2) постановку контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у справі; 3) оголошення фрагментів показань осіб, на яких посилався обвинувачений (підозрюваний) стосовно суперечностей, що виникли; 4) оголошення показань осіб, які спростовують заяву про алібі обвинуваченого (підозрюваного); 5) пред'явлення доказів, які підтверджують перебування обвинуваченого (підозрюваного) у місці вчинення злочину; 6) оголошення висновків експертів, результатів окремих слідчих дій, які свідчать про можливість перебування допитуваного на місці злочину. Результати анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України дозволили визначити тактичні прийоми, які входять у розглядувану підсистему; показали її оптимальну послідовність у розміщенні прийомів (38% опитаних відзначили зазначену послідовність прийомів як найбільш доцільну, застосовувану ними у повсякденній практиці).

Розглянемо функціональне призначення і ефективність окремих тактичних прийомів підсистеми, що сприяють викриттю неправдивої заяви про алібі. Так, при розслідуванні квартирної крадіжки як підозрюваний був допитаний Г., який мешкав у сусідньому будинку. На допиті Г. заявив, що він нічого не знає про вчинений злочин, бо тоді, коли сталася крадіжка, він перебував у спортивному таборі за містом.

Тактика викриття неправдивої заяви про алібі була заснована на використанні серії тактичних прийомів допиту. Зокрема, слідчий постановив деталізуючі запитання щодо тих заходів, які проходили у таборі в той час, коли була

вчинена крадіжка (такими заходами були відвідування басейну та обід). Відносно відвідування басейну допитуваному були поставлені такі запитання: Чи відвідував Г. басейн? Коли він прийшов туди? Чи організовано проходило плавання? Хто керував спортсменами? З ким він спілкувався? Про що вони розмовляли? Як довго він там пробув? З ким він пішов з басейну?; Відносно обіду: Чи ходив Г. на обід? Чи не було спізнення з приготуванням їжі? Що було подано на обід? За яким столом він сидів? Хто обідав з ним за одним столом? Про що вони говорили? Хто першим вийшов з-за столу? Після фіксації відповідей допитуваного слідчий оголосив показання К. і С., на яких посилався підозрюваний Г. як осіб, що можуть підтвердити його дані. Хоча у цілому ці показання підтверджували факт присутності Г. і в басейні, і на обіді, але в деталях їхні показання мали істотні розбіжності. Слідчим були оголошені ті фрагменти показань, які суперечили показанням Г. Підозрюваний пояснив їх наявність тим, що “ніхто не ставив на меті запам’ятовувати нікому не потрібні дрібниці”.

Наступним тактичним прийомом, використаним у допиті, було оголошення показань вихователя В., який шукав Г. близько 12-ї години на території табору в той день і не міг знайти його, а зустрівся лише о 14-й годині.

Становить інтерес і тактичний прийом, заснований на результатах огляду місця події. Так, попередньо у допитуваного було з’ясовано, що він ніколи не заходив до квартири, де було вчинено злочин, а після цього слідчий повідомив йому про виявлені в процесі огляду місця події сліди рук Г., роз’яснив їх значення.

Таким чином, тільки використання всього комплексу тактичних прийомів підсистеми сприяло спростуванню заяви про алібі та одержанню правдивих показань про обставини вчиненого злочину.¹³⁹

¹³⁹ За матеріалами слідчого відділу Московського РВВС м. Харкова за 1988 р.

§ 7. Тактичні особливості допиту неповнолітніх

Підготовка і проведення допиту неповнолітніх багато у чому зумовлені віковими та індивідуальними особливостями допитуваної особи. Знання цих особливостей має велике значення для правильного обрання прийомів встановлення психологічного контакту, режиму проведення допиту, здійснення впливу на неповнолітнього, оцінки його свідчень. У криміналістичній літературі приділялася певна увага тактиці допиту неповнолітніх.¹⁴⁰

Неповнолітні – це особи, які не досягли 18-літнього віку. У психологічній літературі запропоновано шість вікових груп неповнолітніх: 1) дитячий вік (до 1 року); 2) раннє дитинство (від 1 до 3 років); 3) дошкільний вік (від 3 до 7 років); 4) молодший шкільний вік (від 7 до 11-12 років); 5) підлітковий вік (від 11 до 14-15 років); 6) старший шкільний вік (від 14 до 18 років).¹⁴¹

¹⁴⁰ Гуковская Н.И. Деятельность следователя и суда по предупреждению преступлений несовершеннолетних: Метод. пособие. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 14-30; Закатов А.А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. – С. 14-46; Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 64-74; 78-87; Макаренко И.А. Правственные основы допроса несовершеннолетнего обвиняемого // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р.С. Велкина: Материалы междунаро. науч. конф. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. – С. 168-174; Миньковский Г.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 109-142; Миньковский Г.М., Яхонтов В.А. Расследование и предупреждение половых преступлений несовершеннолетних: Метод. пособие. – М., 1973. – С. 84-51; Сафин Н.Ш. Допрос несовершеннолетнего подозреваемого в советском уголовном судопроизводстве (процессуальный и криминалистический аспекты проблемы). – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1990. – 158 с.; Тадевосян В.С. Расследование дел о преступлениях несовершеннолетних: Метод. руководство. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. – С. 27-38; Шепітько В.Ю. Допрос несовершеннолетних: психологія та тактика: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1991. – 24 с. та ін.

¹⁴¹ Гоноболин Ф.Н. Психология /Под ред. Н.Ф. Добрынина. – М., 1973. – С.159; Петровский А.В. Развитие личности в системе межличностных отношений //Социальная психология: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987. – С. 84-90.

Вікові особливості являють собою сукупність взаємопов'язаних типових для даного віку процесів, станів і властивостей, що виявляються у поведінці і вказують на загальне спрямування розвитку особистості.¹⁴² Розглядаючи психологічні особливості неповнолітніх окремих вікових груп, необхідно постійно враховувати не тільки хронологічний вік індивіда, а й властивості культури і товариства, до якого вони належать, соціально-економічний стан, стать, індивідуально-типологічні якості.

Вік, починаючи з якого неповнолітній може виступати на допиті як свідок чи потерпілий, у кримінально-процесуальному законодавстві не визначений. У п. 3 ст. 69 КПК України лише зазначено, що не можуть бути допитані як свідки особи, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них. Характерні для неповнолітніх особливості психіки не є психічними чи фізичними вадами, але вони, без сумніву, впливають на процес формування і давання показань. Практиці розслідування злочинів відомо чимало прикладів, коли вже діти 3-5 років повідомляли на допиті дані, які сприяли встановленню об'єктивної істини у справі.¹⁴³ Водночас дітей рекомендується допитувати лише у разі крайньої потреби, допит може негативно вплинути на їх психіку.

Для дітей дошкільної вікової групи характерна загострена спостережливість, їх сприйняттю притаманна деталізація. При відтворенні події, що спостерігалася, діти можуть давати показання про факти, які не помітили дорослі. У цьому віці діти не мають достатньої здатності до послідов-

¹⁴² Смолина В.В., Кутейникова М.Г. Возрастные особенности детей школьного возраста. – Минск, 1973. – С.15.

¹⁴³ Коченов М.М., Осипова Н.Р. Психология допроса малолетних свидетелей: Метод. пособие. – М., 1984. – С.8.

ного логічного мислення і можуть давати лише прості відповіді на зрозумілі їм запитання.

У дошкільному та молодшому шкільному віці неповнолітнім властиві підвищена сугестивність (навіюваність) і схильність до фантазування. Ці психологічні особливості необхідно враховувати під час допиту і оцінки показань неповнолітнього.

Підлітковий вік справедливо вважається перехідним від дитинства до дорослості. Принципово нова відмінна риса цього віку – “почуття дорослості”. Підліткам притаманні неврівноваженість, імпульсивність, швидка зміна настрою, негативізм. Ці якості можуть бути причиною відмови від спілкування зі слідчим.

Неадекватні афективні реакції можуть виникати на зауваження дорослих, пов'язаних з «недоліками» їх зовнішності, при спробі ущемити їх самостійність. Пік емоційної нестійкості у хлопчаків відноситься на 11-13 років, у дівчаток – на 13-15 років.

У дівчаток цього віку можуть виявлятися схильності до вимислів сексуального змісту, обмови про зґвалтування, ствердження про вагітність та ін. У хлопчаків теж має місце прагнення привернути увагу до своєї особи, що досягається різною фантастичною творчістю, вигадках про участь у злочинстві, насильствах, розбої та інших вимислах.¹⁴⁴

Несприятливе найближче побутове оточення і відсутність достатнього життєвого досвіду впливають на формування перекручених уявлень про такі моральні якості, як дружба і товариськість, сміливість, скромність та ін. Підліток може брати участь у вчиненні злочину через помилкову товариськість, боязкість зарекомендувати себе боягузом, не виявити рішучість, сміливість у певній ситуації тощо.

Одним із розповсюджених недоліків віку є впертість, що,

¹⁴⁴ Селецкий А.И., Тарарухин С.А. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. – К.: Вища школа, 1981. – С. 186, 187.

так само як і грубість і зухвалість, зумовлено особливостями мікросередовища, в якому живе і виховується підліток.¹⁴⁵ Неповнолітнім цього віку властивий негативізм, як заперечення чужих авторитетів. Найбільш виражені реакції негативізму у неповнолітніх у періоди вікових криз. Вони знаходять своє виявлення у демонстративній поведінці, упертості, конфліктностях.¹⁴⁶ Підліток може заперечувати авторитет батьків, учителів, педагогів, усіх, хто має реальну «владу», ігнорувати вимоги, що ставляться до нього. Так, підліток Б. (14 років) привів у свою квартиру неповнолітнього В. (15 років), раніше йому незнайомого, який перебував на обліку в міліції за невідвідування школи і бродяжництво; він просився переночувати. Мати Б. вимагала, щоб син провів «гостя», не залишав його на ніч. Б. відкинув «претензії» матері у такий спосіб: «Це моя справа», «у свою кімнату кого хочу, того і приводжу». На ранок, коли неповнолітній В. залишив квартиру, Б. і його мати виявили зникнення золотих каблучок.¹⁴⁷

Старший шкільний вік (рання юність) – завершальний етап переходу до дорослості. Старші школярі характеризуються досить високим розвитком психічних процесів. У них розвивається критичність мислення, інтерес до теоретичних питань, здатність міркувати на абстрактні теми.¹⁴⁸

Рання юність – це вік формування світогляду. У цей період визначаються життєві ідеали, здійснюється вибір професійної спрямованості. Це вік, коли неповнолітній намагається визначити зміст і мету життя. Переоцінки цінностей, розчарування у друзях і батьках, поява нових кумирів – все це сприймається старшокласником у його 16-

¹⁴⁵ Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 8.

¹⁴⁶ Психология. Словарь / Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 235.

¹⁴⁷ Архів суду Московського р-ну м. Харкова. – 1986 р.

¹⁴⁸ Див.: Психология: Учебник / Под ред. П.А. Рудика. – М.: Физкультура и спорт, 1974. – С. 358.

17 років як створення себе завтрашнього, як конструювання власного життєвого шляху. Якщо служити – то людству, якщо скоряти – те увесь світ, якщо близька людина – те у всім і до смерті.¹⁴⁹

У період ранньої юності змінюється об'єкт поклоніння, який стає для неповнолітнього вищим авторитетом (референтом). Результати психологічних досліджень показують, що вже у старших підлітків (8-й клас), з одного боку, зменшується кількість зразків – дорослих, з іншого – зростає орієнтація на однолітка і більш старших дітей.¹⁵⁰ Досить часто референтами неповнолітніх виступають старші товариші, і як правило, з неблагополучних сімей. Для підлітків і юнаків характерна схильність до референтної (авторитетної) групи, на яку неповнолітній мисленево орієнтується і з якою співвідносить свою поведінку та самооцінку.¹⁵¹

Психології неповнолітніх притаманне явище конформізму. У психологічній літературі конформність визначається як піддатливість людини реальному чи уявному тиску групи, що виявляється у зміні її поведінки і настанов щодо позиції більшості, яка спочатку не розділялася.¹⁵² Яскравий прояв конформності неповнолітніх виявляється під час вчинення ними групових злочинів. Так, учні 8-го класу Б., П., Я. і учень ПТУ Р. побили учня 9-го класу М., заподіявши йому середньої тяжкості тілесні ушкодження. Один із обвинувачених у справі Я. у показаннях так пояснював свою поведінку: «Р. мені сказав, що я повинен побити М., я відповів, що бити його не буду. Тоді Р. сказав, що поб'є його сам. Він підійшов до М. і почав завдавати йому удари. Після

¹⁴⁹ Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С.128.

¹⁵⁰ Лозовцева В.Н. К вопросу об изучении образцов подростка // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар, 1975. – С.204.

¹⁵¹ Кон И.С. Психология старшеклассника. – М., 1982. – С.92.

¹⁵² Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 175.

того, як Р. ударив М., Б. і П., які знаходились біля мене, також і я підбігли до М. і почали його бити. Я не хотів бити М., як це вийшло, я не знаю...».¹⁵³

Через соціально-психологічні особливості неповнолітніх різних вікових груп їхня поведінка може набувати віктимного характеру, а самі неповнолітні можуть ставати жертвами злочинів. Підвищеною віктимністю доволі часто характеризуються неповнолітні з асоціальними настановами, які віддають перевагу безцільному витраченню часу і нерідко провокують конфліктні відносини. Так, неповнолітні В. (16 років), П. (14 років), Ф. (10 років) з метою вживання вина і таблеток тазепаму прийшли на квартиру до В. Після спільного вживання спиртних напоїв і таблеток Ф. почав конфліктувати з іншими неповнолітніми: непристойно висловлюватися на їх адресу, викривати їх у принизливих учинках, погрожувати знайомими йому друзями. Конфлікт закінчився заподіянням неповнолітньому Ф. побоїв і катувань. Зокрема, неповнолітній В., притягнутий у цій справі до кримінальної відповідальності, підключав до Ф. електричний струм через трансформатор, припікав йому обличчя, губи, волосся сигаретою, бив зав'язаним у вузол рушником, нагрітою праскою припікав гомілки ніг, розпеченою на вогні ампулою написав на обличчі нецензурну лайку.¹⁵⁴

Віктимогенні ситуації можуть створюватися і бути пов'язані з процесом самоствердження неповнолітніх. Прагнення дівчаток до престижу, що неправильно розуміється, потреба відстояти рівне положення з хлопчиками нерідко виявляється в демонстрації шкідливих звичок – дівчата палять, нецензурно висловлюються, розкуто поведуться. З метою самоствердження дівчата все частіше використовують специфічно жіночі можливості, переоцінюють значен-

¹⁵³ Архів суду Московського р-ну м. Харкова. – 1986 р.

¹⁵⁴ Архів суду Московського р-ну м. Харкова. – 1985 р.

ня зовнішньої привабливості.¹⁵⁵ Така їхня поведінка може створювати враження сексуальної доступності й сприяти виникненню ситуацій сексуальних зазіхань. Так, неповнолітнім М. була зґвалтована неповнолітня Ш. Обвинувачений М. у своїх показаннях вчинений злочин пояснював у такий спосіб: «Про Ш., як про дівчину легкої поведінки мені розповідав С. Я вирішив з нею познайомитися. Коли я підійшов до Ш., вона курила, у розмові вживала нецензурні вирази, поводитися безсоромно. Після того, як ми познайомилися, я запропонував їй пройтися зі мною на будівництво, вона погодилася. На території будівельного майданчика я запропонував Ш. вступити зі мною у статевий зв'язок, однак вона почала просити, щоб я її не займав, тому що вона ще дівчинка. Я не довірив їй і змусив підкоритися своїм вимогам».¹⁵⁶

Ефективному використанню тактичних прийомів допиту, правильній оцінці отриманих показань сприяє знання слідчим закономірностей формування показань неповнолітніх. Розуміння механізму формування показань визначає можливість виявлення й усунення у них перекручень.

Сприйняття неповнолітніми навколишньої дійсності зумовлено їх віковими особливостями. У процесі вікового розвитку їх сприйняття не залишається незмінним, воно вдосконалюється. Так, наприклад, в 4-5 років візуальне відбиття форми предметів ще утруднено, воно стає можливим лише після 6 років.¹⁵⁷ Протягом усього дошкільного віку поліпшується й гострота зору.

Більш правильному і точному сприйняттю неповнолітніх сприяє розуміння ними змісту того, що відбувається. У дея-

¹⁵⁵ Силантьєва Л.И. Особенности психологии девушек-правонарушительниц // Борьба с преступностью несовершеннолетних в условиях научно-технического прогресса. – Свердловск: СЮИ, 1982. – С. 30, 31.

¹⁵⁶ Архів суду Московського р-ну м. Харкова. – 1986 р.

¹⁵⁷ Общая психопатология детского возраста: Учебно-метод. пособие / Под ред. В.Е. Микиртумова, Б.Е. Фролова. – Л.: ЛПМИ, 1988. – С.5.

ких випадках, неповнолітні сприймають дії злочинців, інші факти, справжнього значення яких вони можуть не розуміти. За нашим переконанням, праві М. М. Коченов і Н. Р. Осипова, які зазначають, що не можна погодитися з думкою про те, що дитина, не розуміючи значення окремих дій людей тощо, не в змозі правильно сприйняти їх зовнішній бік і правильно повідомити про них.¹⁵⁸ Практика допитів неповнолітніх підтверджує зазначене положення. Так, Н., працюючи сторожем дитячого садка, завів у приміщення охоронюваного об'єкта неповнолітню В. (6 років), роздягнув і вчинив щодо неї розпусні дії. У подальшому на допиті неповнолітня В., відповідаючи на запитання слідчого, досить докладно, у доступних їй виразах і поняттях розповіла про всі дії, що були вчинені злочинцем.¹⁵⁹

Сприйняття дітей, зумовлене нестійкістю уваги, слабкістю логічного мислення, схильністю до фантазування, відрізняється від дорослих: 1) поверховістю; 2) фрагментарністю; 3) яскравим емоційним забарвленням.

У процесі допиту неповнолітніх нерідко існує необхідність в отриманні інформації про зовнішність злочинця або якої-небудь іншої людини. Обсяг і характер сприйняття зовнішніх ознак людини залежать від віку особи, яка сприймає, і рівня її розвитку. Цікаві психологічні дослідження, засновані на використанні малюнків із зображеннями людей і предметів, у яких брали участь діти трьох, п'яти і семи років були проведені Х. Т. Бедельбаєвою. Результати її дослідження свідчать про те, що неповнолітні цих вікових груп виявляли більше уваги й інтересу до малюнків із зображенням людей порівняно з зображенням предметів. При сприйнятті зображення людей вони неоднаково ставилися до різних особливостей зовнішнього вигляду лю-

¹⁵⁸ Коченов М. М., Осипова Н. Р. Психологія допроса малолетних свідателів: Метод. пособие. – М., 1984. – С. 13.

¹⁵⁹ Архів суду м. Ізюм Харківської обл. – 1988 р.

дини. Так, діти всіх трьох вікових груп називали стать зображеної людини (100% випадків), основний колір малюнка (74-90%), одяг (59% – діти молодшого і 100% середнього і старшого віку). Багато дітей зазначали вік зображеної людини і дію, що, на їхню думку, виконувала намальована людина. Щодо інших особливостей зображень були зафіксовані великі вікові розбіжності. Зокрема, окремі частини тіла трілітки перелічували в 11% випадків, а старші – у 80%. Те саме можна сказати про міміку: вираз обличчя охарактеризували 5-6% молодшої і середньої групи, 43% – старшого віку.¹⁶⁰

Важливе значення для розуміння слідчим специфіки сприйняття неповнолітніми іншої людини мають порівняльні дослідження О.О. Бодалева. Тенденції зміни обсягу і якості інформації про зовнішність людини були досліджені ним у таких вікових групах: 7-8, 10-11, 11-12, 13-14, 14-15, 17-18 і у віці від 21 до 26 років. Автор установив три основні закономірності: 1) з віком при словесному відтворенні вигляду людини, яка сприймається, у створюваній «портрет» усе більш часто включаються як істотні ознаки компоненти, що утворюють фізичний вигляд. До 21-26 років відсоток фіксування цього боку зовнішності у порівнянні з відсотком фіксування й відображення її дітьми 7-8 років зростає майже у 2,2 рази; 2) відсоток фіксування особливостей експресії до 21-26 років порівняно з відсотком фіксування цього боку учнем першого класу збільшується майже у 3,6 рази; 3) з віком неухильно падає включення в «портрет» людини, яка сприймається, описів елементів, що утворюють оформлення зовнішності людини. Відсоток фіксування цього боку зовнішності в описах вигляду людини, яка сприймається,

¹⁶⁰ Бедельбаева Х.Т. Особенности образа взрослого человека по данным восприятия изображения людей у дошкольников // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар, 1975. – С.165–167.

порівняно з відсотком фіксування її дітьми 7-8 років падає до 21-26 років у 14,9 рази.¹⁶¹

У своїх показаннях неповнолітні не завжди точно можуть надати відомості про зріст або вік людини, який вони спостерігали. Про це свідчать і результати експериментального дослідження. Зокрема, правильність оцінки зросту людей в учнів 2-го класу виявилася дуже низкою – 2,9%; у групі школярів 11-12 років правильність відповідей сягала 28,5%; у групі 14-15-літніх цей показник піднявся до 37,2% (при точності ± 2 см).¹⁶²

Оцінці віку іншої людини підлітками було присвячене дослідження В.М. Куніциної. Результати дослідження показують, що вік є значимим компонентом зовнішності і зазначається у 49% описань семикласників і у 75% – восьмикласників. Визначення віку, що надаються, часто відповідають часовим уявленням підлітка, відмінним від часового масштабу дорослих людей: вік середній – 24 роки, “похилий” вік – 38-40 років. При встановленні віку підлітки використовували занадто великі часові інтервали (іноді 10-15 років). Особи, яких випробували, найкраще визначали вік своїх однолітків (41% правильних відповідей) і дітей, молодших від себе (32% правильних відповідей). Точність оцінки віку осіб зрілого і літнього віку була низькою (відповідно 13% і 7%). Більшість помилок було зроблено у тому разі, коли деякі ознаки зовнішності людини не відповідали її віку. Так, вік 36-літнього чоловіка, який мав велику лисину, усіма підлітками був значно завищений. Підвищена емоційно-динамічна виразність сприйманих осіб навпаки, сприяла активному заниженню їхнього справжнього віку.¹⁶³

¹⁶¹ Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: МГУ, 1982. – С. 85, 86.

¹⁶² Бодалев А.А. Зазнач. праця. – С. 94

¹⁶³ Куніцина В.Н. К вопросу об оценке возраста другого человека подростками // Проблемы общей, социальной и инженерной психологии. – Л.: ЛПЕ, 1966. – С. 32-44.

На різних стадіях процесу формування показань допитуваний перебуває в певних психічних станах, вплив яких необхідно враховувати слідчому для виявлення, пов'язаних з ними перекручень і обрання необхідної тактики допиту. Вплив емоцій на процес сприйняття не однозначний. Одні з них (цікавість, сумнів, почуття нового) можуть поліпшити його якість, інші ж, особливо в позамежній афективній стадії, навпаки, деформують його. Такі негативні емоції, як страх, переляк, хвилювання створюють сприятливе підґрунтя для виникнення помилок.¹⁶⁴ Так, стан страху може сприяти гіперболізації сприйнятого.

Помилки сприйняття можуть бути пов'язані з впливом на організм неповнолітнього алкогольних напоїв, наркотичних, токсичних та інших психоактивних речовин.¹⁶⁵ Зокрема, при алкогольному сп'янінні погіршується здатність правильно оцінювати просторово-часові відношення, можливість адекватно сприймати події, що відбуваються, і їх послідовність, розуміти значення того, що відбувається.

Запам'ятовування є важливою стадією формування показань. Воно є залежним від рівня загального розвитку неповнолітнього, індивідуальних особливостей його пам'яті, характеру самих обставин, які були сприйняті. Швидкому і міцному запам'ятовуванню дітьми окремих обставин сприяє пластичність їх вищої нервової діяльності. Неповнолітні можуть запам'ятати несуттєві деталі спостережуваної події, які привернули їх увагу, викликали інтерес.

При відтворенні, на відміну від попередніх стадій формування показань, бере участь як неповнолітній допитуваний, так і слідчий. Причому роль слідчого полягає в уп-

¹⁶⁴ Гаврилова Н.И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение): Метод. пособие. – М., 1983. – С. 40.

¹⁶⁵ Див.: Битенский В.С., Херсонский Б.Г., Дворяк С.В., Глушков В.А. Наркомании у подростков. – К.: Здоровье, 1989. – 216 с.

равляючому впливі на допитуваного з метою отримання найбільш повних і об'єктивних відомостей необхідних для встановлення істини у справі.

Процес відтворення на допиті знаходить свій конкретний вияв у словесному виразі думок допитуваним. Здатність правильно виражати свої думки залежить від інтелектуального розвитку особистості. Особливі складнощі виникають при цьому у допитуваних, які належать до молодших вікових груп неповнолітніх. Так, дошкільникам ще важко будувати самостійну розповідь. У ході нормального розвитку дитини мовні трансформації бувають численні, мають систематичний характер і формуються як продуктивні мовоутворення, що відображається у терміні "словотворчість".¹⁶⁶ Намагаючись висловити власну думку і не знаходячи потрібного слова, неповнолітній може замінити його іншим, яке йому відоме.

Психічні стани, у яких перебуває допитуваний, сприяють обранню неповнолітнім відповідної позиції на допиті: відмови від показань, повідомлення неправдивих відомостей, зміни раніше даних показань. Так, у процесі розслідування групового зґвалтування неповнолітньої О. (13 років), потерпіла на допиті просила не карати злочинців і вказала, що на суді вона не буде давати показання про вчинені щодо неї дії неповнолітніми В., Г. і Н. Мотивами такої заяви, як згодом з'ясувалося, стали страх і почуття сорому.¹⁶⁷ В.М. Савицький та І.І. Потеружа наводять цікавий приклад, коли 18 школярів у показаннях, що були надані у процесі розслідування, викривали свою вчительку у систематичному нанесенні побоїв. Коли ж їх допитували у суді в присутності підсудної, діти змінили свої показання і заявили, що вчителька поводить з ними

¹⁶⁶ Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д., Зачесова И.А. Речь человека в общении. - М.: Наука, 1989. - С.42.

¹⁶⁷ Архів суду Московського р-ну м. Харкова. - 1986 р.

добре. Таке змінення показань було викликано страхом перед підсудною.¹⁶⁸

Допит неповнолітнього свідка у віці до 14 років провадиться у присутності педагога. Присутність педагога при допиті свідків у віці від 14 до 16 років не є обов'язковою. Це питання у кожному випадку вирішує слідчий на власний розсуд. У разі потреби при допиті неповнолітнього свідка можуть бути присутніми лікар, батьки чи інші законні його представники (ст. 168 КПК України). Згідно зі ст. 438 КПК України при допиті неповнолітнього обвинуваченого присутність педагога, лікаря, батьків чи законних представників винесена на розсуд слідчого чи прокурора або може бути здійснена за клопотанням захисника. Результати інтерв'ювання та анкетування слідчих свідчать, що при проведенні допитів неповнолітніх як спеціалістів практичні працівники запрошують: педагога (94,7% опитаних); лікаря (10,7%); психіатра (11,3%); психолога (23,3%). Водночас, вивчення протоколів допиту неповнолітніх (підозрюваних, обвинувачених, свідків, потерпілих) за різними категоріями кримінальних справ дозволило встановити, що у 97% випадків інформація, яка виходить від спеціалістів не відображається у протоколі.¹⁶⁹

Завдання педагога полягає у тому, щоб допомогти слідчому визначити особливості особистості неповнолітнього, встановити з ним психологічний контакт, виробити тактику допиту, сформулювати запитання з урахуванням особливостей психіки неповнолітнього.

При підготовці до допиту неповнолітнього здійснюється вибір місця й обстановки допиту (вдома, у школі, в

¹⁶⁸ Савицький В.М., Потеружа І.Н. Потерпевший в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 162.

¹⁶⁹ Шепітько В.Ю. Допрос несовершеннолетних: психология и тактика: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1991. – С. 9.

кабінеті слідчого), що має сприяти встановленню психологічного контакту й одержанню необхідної інформації. Доцільно заздалегідь підготувати запитання, які необхідно з'ясувати у неповнолітнього. Вони мають бути простими, доступними для розуміння допитуваного. Виконання такого завдання забезпечується складанням плану допиту.

Під час допиту неповнолітнього слідчому необхідно встановити з ним психологічний контакт. Для цього рекомендується провести бесіди на сторонні теми (спорт, навчання, ігри, нові фільми, книжки та ін.), продемонструвати знання його потреб та інтересів. При допиті неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого слідчий повинен триматись спокійно, доброзичливо, але й досить твердо. Така манера поведінки сприяє встановленню необхідного контакту з підлітком, налаштовує його на відверту бесіду.

Неповнолітньому допитуваному слід допомогти у формуванні правдивих показань. Слідчий не повинен використовувати постановку запитань, що мають елементи навіювання (навідні запитання). Дуже обережно слід застосовувати оголошення показань інших осіб. Постановка навідних запитань часто є причиною виникнення добросовісних помилок у показаннях. Неправдиві ж показання неповнолітнього можуть бути наслідком помилкового розуміння «геройства» і «товариськості».

Специфічними тактичними прийомами при допитах неповнолітніх є: роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань; демонстрація поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби, інтереси; роз'яснення сутності і значення пред'явлених і оголошених матеріалів; роз'яснення неправильно зайнятої позиції.

Застосування тактичних прийомів під час допиту не-

повнолітніх пов'язане з такими характеристиками: 1) через вікові особливості допитуваної особи набувають важливого значення прийоми, спрямовані на усунення перекручень при добросовісній помилці неповнолітнього (фантастичні нашірвання, викривлення сугестивного характеру та ін.); 2) окремі тактичні прийоми розраховані на особу неповнолітнього (роз'яснення важливості повідомлення правдивої інформації, роз'яснення неправильно зайнятої позиції по мотивах помилкового «геройства», фальшивої «товариськості» тощо); 3) більш широко використовуються тактичні прийоми, засновані на засобах наочності; 4) окремі прийоми зазнають трансформації з урахуванням віку неповнолітнього (постановка запитань здійснюється у доступній для певного віку допитуваного формі; роз'яснення змісту і значення пред'явленого доказу передбачає використання зрозумілих неповнолітньому термінів і висновків та ін.).

Розділ 4. Тактичні основи відтворення обстановки і обставин події

§ 1. Поняття відтворення обстановки і обставин події

Відтворення обстановки і обставин події регламентовано ст. 194 КПК України, в якій зазначено, що з метою перевірки і уточнення результатів допиту свідка, потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого або даних, одержаних при провадженні огляду та інших слідчих дій, слідчий може виїхати на місце і в присутності понятих, а в необхідних випадках з участю спеціаліста, свідка, потерпілого і підозрюваного або обвинуваченого відтворити обстановку і умови, в яких ті чи інші події могли відбутися в дійсності. Норма кримінально-процесуального закону охоплює по суті дві самостійні слідчі дії: 1) перевірку показань обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого та свідка на місці з метою їх уточнення і доповнення в присутності понятих; 2) проведення експериментів для перевірки версій, показань свідків чи обвинувачених, інших обставин.¹

Відсутність чіткої процесуальної регламентації породжує на практиці проведення гібридних слідчих дій, змішання слідчого експерименту і перевірки показань на місці. Це різні за своєю сутністю слідчі дії. Тому процесуальна регламентація потребує свого удосконалення. У криміналістичних джерелах мали місце слушні пропозиції про доцільність розділення ст. 194 КПК України на дві самостійні слідчі дії: слідчий експеримент і перевірку показань на місці.²

¹ Саме така позиція відображена у багатьох літературних джерелах: Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Ювцерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 326; Настільна книга слідчого: Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 153; Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – Изд. 3-е. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 226; Шепітько В.Ю. Справочник слідчого. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 109 та ін.

² Стратонов В.М. Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2001. – С. 3.

Відтворення обстановки і обставин події є найбільш важливою і складною слідчою дією.³ К.Л. Турков зазначає, що жодна слідча дія не дає таких можливостей у збиранні доказів, як відтворення обстановки та обставин події.⁴

У криміналістичній літературі мали місце спроби щодо визначення поняття «відтворення обстановки і обставин події». Так, В.М. Стратонов надає таке визначення: самостійна дія, яка провадиться з метою перевірки й уточнення наявних та отримання нових доказів шляхом відтворення обставин події та проведення дослідних дій за умов, у яких відповідні дії могли відбутися.⁵ Пропоноване визначення викликає заперечення, оскільки відтворення обстановки і обставин події може набувати різних проявів (форм): у вигляді слідчого експерименту або перевірки показань на місці. Автор у визначенні звертається не до суттєвих ознак цієї дії, а розкриває її мету та шляхи.

Не можна погодитись із думкою про комплексний характер слідчої дії, коли в її межах можна застосовувати елементи різних дій. Тому сумнівними є пропозиції В.М. Стратонова, що слідчий експеримент не слід зводити лише до дослідних дій, а перевірку показань – до простого повторення свідчень на місці події. У авторському баченні ці два компоненти можуть бути до певної міри поєднані та використовуватись комплексно.⁶

Таким чином, відтворення обстановки і обставин події охоплює дві самостійні слідчі дії – слідчий експеримент та

³ Синекий О.В. Тактика проведення воспроизведения обстановки и обстоятельств события при расследовании уголовных дел об убийствах: Учеб.-практ. пособие. – Запорожье: Изд-во «Фолиум», 1999. – С.4.

⁴ Турков К.Л. Відтворення обстановки та обставин події як одна з найважливіших слідчих дій у процесі збирання доказів по кримінальних справах // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжвар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003. – С. 129-134.

⁵ Стратонов В.М. Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2001. – С.6.

⁶ Там само. – С. 6.

перевірку показань на місці. Р.С. Белкін відносить дані дії до перевірочних.⁷ За своєю суттю та тактикою проведення це різні слідчі дії, які потребують окремого дослідження.

§ 2. Поняття та види слідчого експерименту

Сутність слідчого експерименту полягає у проведенні дослідів і безпосередньому сприйнятті слідчим явищ, що вивчаються. У криміналістичній літературі проблемам слідчого експерименту приділена достатня увага.⁸

Р.С. Белкін пише, що теоретичну основу слідчого експерименту складає застосування двох загальнонаукових методів пізнання – експериментального та методу моделювання, а логічну – аналогія.⁹ М.В. Салтевський зазначає, що відтворення дозволяє поставити досліджуваній об'єкт за волею людини у штучні умови і тим самим виключити вплив причин, що важко спостерігаються, на кінцеві результати досліді. Експеримент дає можливість вичленувати з існуючого різноманіття причинних зв'язків конкретну залежність або закономірність і досліджувати її в «чистому» вигляді.¹⁰

⁷ Белкін Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С.181–193.

⁸ Белкин Р.С. Сущность экспериментального метода в советском уголовном процессе и криминалистике. – М.: ВШ МВД РСФСР, 1961. – 102 с.; Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента / Под общ. ред. А.И. Винберга. – М.: ВШ МВД СССР, 1959. – 172 с.; Глазырин Ф.В., Кругликов А.П. Следственный эксперимент: Учеб. пособие / Отв. ред. Р.С. Белкин. – Волгоград: НИ и РИО ВСШ МВД СССР, 1981. – 70 с.; Гуковская Н.И. Следственный эксперимент (пособие для следователей). – М.: Госюриздат, 1958. – 96 с.; Колмаков В.П., Ароцкер Л.Е. Следственный эксперимент на предварительном следствии: Метод. пособие / Под ред. Н.Н. Вокариус. – Х.: ХНИИСЭ, 1949. – 36 с.; Колмаков В.П. Тактика производства следственного осмотра и следственного эксперимента. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1956. – 48 с.; Ярамышьян Ш.Ш. Следственный эксперимент при расследовании автотранспортных происшествий: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1982. – 17 с. та ін.

⁹ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С.184.

¹⁰ Салтевський М.В. Криміналістика: Підручник: У 2 ч. Ч.2. – Х.: Консум, 2001. – С. 224.

Слідчий експеримент може бути розглянутий як застосування експериментального методу в розслідуванні злочинів. Під час слідчої дії здійснюється моделювання передбачуваної ситуації, в якій проводяться дослідні дії. Причому доказове значення мають як позитивні, так і негативні результати експериментальної перевірки.

У криміналістичній літературі містяться різні визначення поняття слідчого експерименту. Н.І. Гуковська указує, що слідчий експеримент – слідча дія, яка має завдання за допомогою дослідів і випробувань, які провадяться слідчим, установити, чи могла або не могла відбутися яка-небудь дія, подія або явище у певних умовах і певним чином.¹¹ Дане визначення розкриває зміст слідчого експерименту через його завдання. Мають місце намагання автора у визначенні слідчого експерименту розкрити (назвати) його види. Окрім цього, у запропонованому визначенні фактично протиставляються досліді і випробування, як щось різне. Вказівка на те, що досліді і випробування проводяться слідчим, є зайвою, оскільки в їх проведенні приймають участь різні особи.

Більш чітко сутність слідчого експерименту визначають В.І. Смыслов та Б.Л. Зотов, який, на їх думку, полягає у реальному моделюванні передбачуваної ситуації і проведенні у цій спеціально відтвореній ситуації відповідних дослідних дій.¹² М.П. Яблоков зазначає, що слідчий експеримент – це слідча дія, яка полягає у проведенні дослідів у спеціально створеній обстановці, максимально наближеній до умов перевіряємої події (дії), з метою перевірки обставин, що мають значення для розслідування злочинів.¹³

¹¹ Гуковская Н.И. Следственный эксперимент (пособие для следователей). – М.: Госюриздат, 1958. – С. 13.

¹² Смыслов В.И., Зотов Б.Л. Тактика следственного эксперимента // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 282.

¹³ Яблоков Н.П. Криминалистика: Учебник. – М.: ЛексЭст, 2003. – С. 225.

Таким чином, слідчий експеримент – слідча дія, яка складається у проведенні спеціальних дослідів з метою перевірки зібраних доказів, отримання нових доказів, перевірки й оцінки слідчих версій про можливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для розслідування кримінальної справи. Гносеологічною основою слідчого експерименту є версія слідчого, складність якої визначається комплексом обставин, що є основою для її формування.¹⁴

В криміналістиці розглядалися різні види слідчого експерименту. Р.С. Белкін пропонує розробку класифікації видів слідчого експерименту, виходячи із його цілей: а) слідчий експеримент по встановленню можливості спостереження, сприйняття якого-небудь факту, явища; б) слідчий експеримент по встановленню можливості вчинення якої-небудь дії; в) слідчий експеримент по встановленню можливості існування якого-небудь явища; г) слідчий експеримент по встановленню механізму події в цілому або окремих її деталей; ґ) слідчий експеримент по встановленню процесу утворення слідів події, що виявлені під час розслідування; д) слідчий експеримент по визначенню наявності або відсутності професійних чи злочинних навичок.¹⁵

В.П. Колмаков та Л.Ю. Ароцкер зазначають, що частіше за все слідчий експеримент застосовується з метою встановлення: 1) можливості бачити (не бачити); 2) можливості слухати (не слухати); 3) місця вчинення певних дій; 4) можливості проникнути через певний отвір, або винести через цей отвір який-небудь предмет; 5) пози потерпілого; 6) місця і положення того, хто стріляв, і потерпілого; 7) відстані, з якої відбувся постріл; 8) результатів певних дій; 9) можливості загоряння за певний час та при деяких умо-

¹⁴ Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С.244.

¹⁵ Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента / Под общ. ред. А.И. Винберга. – М.: ВШ МВД СССР, 1959. – С.42, 43.

вах; 10) можливості вчинення яких-небудь дій за певний відрізок часу; 11) якого роду знаряддям залишено слід.¹⁶

М.В. Салтевський розрізняє такі види слідчого експерименту: а) для встановлення можливості вчинення певних дій; б) для перевірки можливості сприймати органами чуттів явища, події, об'єкти; в) для встановлення механізму утворення слідів (механічних, електричних, теплових та ін.).¹⁷

Ш.Ш. Ярамиш'ян запропонував систему видів слідчого експерименту, що проводиться по справах про автотранспортні події: 1) слідчий експеримент по встановленню можливості сприйняття дорожньої обстановки: а) бачити певні об'єкти, явища (видимість, оглядовість); б) слухати певні звуки (гальмування, сигналу тощо); в) відчувати певні явища (поворот, гальмування, вібрація тощо); 2) слідчий експеримент по встановленню уміння орієнтуватися в конкретній дорожній обстановці, вчиняти певні дії: а) прийняти відповідне рішення в конкретній дорожній обстановці; б) визначити вид (марку, модель) автомобіля чи іншого транспортного засобу, його параметри (габаритні та ін.); в) керувати транспортним засобом, вчиняти окремі дії по керуванню ним; г) усунути виявлені дефекти у вузлах та агрегатах автомобіля; г) провести дії відповідно конкретній обстановці, що склалася (маневрування, екстрене гальмування); д) пройти (пробігти) певну відстань з певною швидкістю за певний час; 3) слідчий експеримент по встановленню можливості виникнення, існування, змінення, припинення певного явища: а) механізму автотранспортної події (окремих її елементів) у певних дорожніх умовах, середовищі руху; б) параметрів руху певного автомобіля (швидкість руху, шлях і час гальмування та ін.); в) техніч-

¹⁶ Колмаков В.П., Ароцкер Л.Е. Следственный эксперимент на предварительном следствии: Метод. пособие / Под ред. Н.Н. Бокариус. – Х.: ХНИИСЭ, 1949. – С. 14.

¹⁷ Салтевський М.В. Криміналістика: Підручник: У 2 ч. Ч.2. – Х.: Консум, 2001. – С. 225.

ний стан та несправність автотранспортного засобу; г) механізм слідоутворення на поверхні автомобіля, прихованих його частинах, вузлах і механізмах, предметах вантажу, дорожньому покритті, предметах наїзду та зіткнення.¹⁸

Ф.В. Глазирін і А.П. Кругліков дійшли висновку про доцільність такої класифікації видів слідчого експерименту: а) по встановленню можливості сприйняття якого-небудь факту, явища; б) по встановленню можливості вчинення якої-небудь дії; в) по встановленню можливості існування якого-небудь факту, явища; г) по встановленню механізму події або окремих її деталей; ґ) по встановленню часу, який необхідно витратити на вчинення тих чи інших дій.¹⁹

У сучасних літературних джерелах зазначені схожі види слідчого експерименту.²⁰ Створення типових переліків видів слідчого експерименту має орієнтовне значення і надає методичну допомогу слідчому в певній ситуації.

§ 3. Підготовка до слідчого експерименту

Після прийняття рішення про провадження слідчого експерименту необхідно визначити комплекс підготовчих заходів. Підготовка до слідчого експерименту передбачає два етапи: 1) попередній – до виїзду на місце провадження експерименту; 2) на місці його проведення. О.Я. Баєв вважає, що у тактичному сенсі підготовчий етап може бути поділений на дві стадії, які умовно називає «кабінетною»

¹⁸ Ярамышьян Ш.Ш. Следственный эксперимент при расследовании автотранспортных происшествий: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1982. – С. 7, 8.

¹⁹ Глазырин Ф.В., Кругликов А.П. Следственный эксперимент: Учеб. пособие / Отв. ред. Р.С. Белкин. – Волгоград: НИ и РИО ВСП МВД СССР, 1981. – С. 25.

²⁰ Див.: Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во НОРМА, 2003. – С. 637–639; Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 328–330; Руководство по расследованию преступлений: Учеб. пособие. – М.: Изд-во НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. – С. 399 та ін.

(до виїзду на місце провадження експерименту) і «польовою» (по прибутті на місце проведення дії).²¹

У криміналістичній літературі зазначаються різні підготовчі заходи до провадження слідчого експерименту. Так, Р.С. Белкін пише, що до кола тих підготовчих заходів, які здійснюються слідчим до виїзду на місце провадження експерименту, відносяться: а) визначення змісту та способу проведення дослідів; б) встановлення черговості передбачуваних дослідів; в) вирішення питання про час проведення експерименту; г) вибір місця експерименту; ґ) визначення кола учасників експерименту і прийняття заходів по забезпеченню їх явки на місце провадження експерименту; д) підготовка речових доказів або замінюючих їх предметів, котрі знадобляться при проведенні експерименту; е) перевірка готовності та комплектності необхідних науково-технічних засобів. По прибутті на місце провадження експерименту, до його початку слідчий: а) з'ясовує зміни в обстановці та встановлює, що знадобиться йому зробити, якщо виникне потреба реконструювати її; б) при необхідності фотографує обстановку на місці проведення експерименту до її реконструкції; в) встановлює сигнали і засоби зв'язку між учасниками експерименту; г) запрошує понятих, якщо вони не прибули разом з ним; ґ) інструктує усіх учасників експерименту про місце їх знаходження та тих діях, котрі їм належить вчинити під час експерименту; д) організує охорону місця проведення експерименту від сторонніх осіб та попереджає понятих, свідків, потерпілих і допоміжних учасників експерименту про недопущення розголосу змісту і результатів експерименту, якщо у цьому є необхідність.²²

Н.І. Гуковська вважає, що до кола питань, які вирішуються під час попередньої підготовки до слідчого експерименту,

²¹ Баєв О.Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособие. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 186.

²² Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента / Под общ. ред. А.И. Винберга. – М.: ВШ МВД СССР, 1959. – С. 73, 74.

можна віднести: а) усвідомлення мети слідчого експерименту; б) визначення умов, в яких має бути проведений експеримент; в) вибір і визначення кількості учасників експерименту (понятих, спеціалістів, помічників та ін.); г) вирішення питання про засоби зв'язку між учасниками експерименту (коли вбачається у цьому необхідність), якщо учасники експерименту в процесі його проведення розміщуються у різних місцях; г) перевірка стану слідчої валізи і підготовка інших технічних засобів (якщо вони знадобляться при проведенні експерименту); д) складання плану проведення експерименту.²³

На думку О.Я. Баєва у «кабінетній» стадії слід: а) визначити необхідність проведення слідчого експерименту; б) визначити реальну можливість проведення передбачуваного слідчого експерименту; в) визначити місце і час проведення слідчої дії; г) визначити учасників експерименту; г) скласти план майбутнього слідчого експерименту. У «польовій» стадії підготовчого етапу необхідно: а) роз'яснити учасникам слідчого експерименту та присутнім при його провадженні особам цілі та зміст дослідних дій, їх процесуальні права та обов'язки, а також провести інструктаж кожного з них про його дії під час експерименту (що, коли і де робить, де знаходитись); б) перевірити відповідність умов проведення дослідних дій умовам події, яка перевіряється; в) перевірити наявність матеріалів, пристосувань, інструментів, макетів, манекенів та інших засобів.²⁴

Таким чином, попередній етап підготовки до провадження слідчого експерименту охоплює: 1) визначення завдань слідчої дії; 2) визначення місця і часу її провадження; 3) визначення змісту дослідів та їх послідовності; 4) підготовку науково-технічних засобів; 5) визначення учасників слідчої дії та допоміжного персоналу; 6) у складних випадках складан-

²³ Гуковская Н.И. Следственный эксперимент (пособие для следователей). – М.: Госюриздат, 1958. – С. 20.

²⁴ Баев О.Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособие. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 186-191.

ня письмового плану експерименту. Підготовчі дії на місці проведення експерименту: 1) здійснення перевірки відповідності обстановки і умов тим, що мали місце, коли відбувала-ся подія; 2) перевіряється наявність реквізиту для проведен-ня дослідів; 3) проводиться реконструкція обстановки місця події; 4) здійснюється інструктаж учасників експерименту про зміст дослідів та тих діяч, які вони мають виконати; 5) забезпечується охорона місця, де проводиться слідчий ек-сперимент; 6) вживаються заходи, що забезпечують безпеку учасників слідчої дії.²⁵

§ 4. Тактичні прийоми слідчого експерименту

У теорії криміналістики тактичні прийоми слідчого ек-сперименту достатнім чином не досліджувались. У літера-турних джерелах розглядалися лише окремі тактичні прийоми даної слідчої дії²⁶.

Своєрідністю тактики слідчого експерименту є те, що під час його проведення необхідно дотримуватись певних пра-вил. Зокрема, до таких правил можуть бути віднесені: 1) ек-сперимент слід проводити в умовах і обстановці, максима-льно наближеним до дійсних, реальних; 2) багатократність проведення одноразових дослідів; 3) проведення дослідів у кілька етапів²⁷.

²⁵ Зазначені заходи пропонуються у довідковій літературі для слідчих (Див.: Шепітько В.Ю. Справочник следователя. – К.: Издательский Дом «Ин Юре», 2001. – С. 111, 112; Шепітько В.Ю. Довідник слідчого. – К.: Видавничий Дім «Ин Юре», 2001. – С. 103, 104).

²⁶ Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента / Под общ. ред. А.И. Винберга. – М.: ВШ МВД СССР, 1959. – С. 79–105; Зотов В.Л., Смыслов В.И. Тактика следственного эксперимента // Криминалистика: Учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 287–290; Салтвевський М.В. Криміналістика: Підручник: У 2 ч. Ч.2. – Х.: Консум, 2001. – С. 231–235; Шумилин С.Ф. Следственный эксперимент // Руководство по расследованию преступлений: Учеб. пособие. – М.: Изд-во НОРМА (Изд. груп-па НОРМА-ИНФРА-М), 2002. – С. 410; Яблоков Н.П. Криминалистика: Учеб-ник. – М.: ЛексЭст, 2003. – С. 226–229 та ін.

²⁷ Шепітько В.Ю. Криминалистика: Курс лекцій. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Х.: Одиссей, 2005. – С. 228.

Розробка тактики слідчого експерименту передбачає виокремлення і пропонування тактичних прийомів даної слідчої дії. У криміналістичній літературі називаються різні тактичні прийоми слідчого експерименту. Зокрема, Р.С.Белкін зазначає, що тактичним прийомом є реконструкція²⁸. Або до тактичних прийомів відносить: а) проведення експерименту у той час доби, коли умови освітлення та інші чинники (положення сонця та ін.) максимально схожі з тими, в яких мало місце досліджуване явище; б) проведення експерименту на тому самому місці, де відбулася досліджувана подія; в) схожість кліматичних умов дійсної та експериментальної подій; г) проведення дослідів у тих самих умовах штучного освітлення, які мали місце при дійсній події; ґ) реконструкція обстановки для провадження дослідів; д) використання при експерименті дійсних або схожих з ними предметів; е) схожість темпу здійснюваних дослідів з темпом дійсної події; є) схожість звукових умов: характеру шуму, його тональності, сили тощо; ж) врахування умов, що змінилися і не піддаються реконструкції²⁹.

На думку М.П. Яблокова існують основні тактичні прийоми слідчого експерименту, які розроблені криміналістикою. До таких він відносить: 1) дослідні дії необхідно проводити у відповідності з розробленим планом у збереженій первісній чи належним чином реконструйованій обстановці, у поміченій послідовності; 2) досліді доцільно повторювати; 3) при визначальному значенні у досліді чинника часу випробування проводяться у необхідному темпі; 4) при необхідності досліді мають проводитись у декілька етапів³⁰.

Пропоновані прийоми відрізняються своїм рекомендаційним характером і відображають не сутність способу дії, а мож-

²⁸ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С.187.

²⁹ Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента / Под общ. ред. А.И. Винберга. – М.: ВШ МВД СССР, 1959. – С.81.

³⁰ Яблоков Н.П. Криминалистика: Учебник. – М.: ЛексЭст, 2003. – С. 227, 228.

ливість певного організаційного порядку або умов проведення слідчої дії. При цьому визначається не зміст прийому, а необхідність проведення чи необхідність дослідження.

Більш чітко тактичні прийоми слідчого експерименту визначає С.Ф. Шумілін, який називає: а) повторення експериментальних дій у тих саме умовах; б) повторення експериментальних дій у змінених умовах; в) відтворення «контрольних» дій за участю дублерів; г) розчленування експериментальних дій на етапи³¹.

Викликає заперечення виокремлення так званого тактичного експерименту (як певного тактичного прийому або, навіть, тактичної операції). Прихильники пропонування до застосування тактичного експерименту вважають, що він проводиться для встановлення поінформованості особи про факти, що цікавлять слідство³². М.В. Салтевський пише, що тактичний експеримент – це майбутня самостійна дія, яка поки що перебуває у стадії формування і розробки її теоретичних основ. У даний час тактичний експеримент – це тактична операція, розробка теоретичних основ і практичного застосування якої є необхідними³³.

Конструювання тактичного експерименту, на наш погляд, є сумнівним. Оскільки, будь-який вид слідчого експерименту має певну тактику і передбачає використання різних тактичних прийомів його проведення. Відсутня логіка й у віднесенні тактичного експерименту до різновиду тактичних операцій. Тому, що у цьому випадку ми не обмежувемось дослідями, а проводимо також й інші дії – оперативно-розшукові, організаційно-технічні, слідчі тощо.

³¹ Шумилин С.Ф. Следственный эксперимент // Руководство по расследованию преступлений: Учеб. пособие. – М.: Изд-во НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. – С. 410.

³² Салтевський М.В. Криміналістика: Підручник: У 2 ч. Ч.2. – Х.: Консум, 2001. – С. 234, 235.

³³ Там само.

Деякі автори до тактичних прийомів експериментальних дій відносять: чітке визначення учасників або забезпечення тотожності експериментальних дій з діями, які досліджуються (місцем, змістом, обстановкою)³⁴. Такі «прийоми» не можуть бути віднесені до тактичних. Зокрема, чітке визначення учасників – це не тактичний прийом, а організаційна рекомендація, яка має невизначений характер. Що ж стосується «забезпечення тотожності експериментальних дій з діями, які досліджуються», то така рекомендація не може бути виконана взагалі. Тому, що мова йде не про «тотожність», а про максимальну схожість.

§ 5. Особливості перевірки показань на місці

Необхідність у застосуванні перевірки показань на місці виникає у випадках, коли іншим шляхом, крім зіставлення показань з тим, що є в дійсності на місці події, не можливо переконатися в достовірності таких показань. Зміст перевірки показань на місці полягає в тому, що слідчий пропонує особі, яка була допитана (свідку, потерпілому, підозрюваному, обвинуваченому), вказати місце вчинення злочину, розповісти про цю подію, супроводжуючи у певних випадках свою розповідь демонстрацією своїх дій чи дій інших осіб. Слідчий зіставляє відомості, одержані під час перевірки, з реальною обстановкою на місці та з раніше одержаними показаннями та іншими доказами. Особа, показання якої перевіряються, дає їх в присутності понятих³⁵.

³⁴ Стратонов В.М. Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2001. – С. 10.

³⁵ Порядок проведення перевірки показань на місці більш дет. див.: Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 157, 158.

Перевірка показань на місці як самостійна слідча дія піддавалася розгляду у криміналістичній літературі³⁶. Але дискусії щодо доцільності проведення даної дії продовжуються й до останнього часу.³⁷

Сутність перевірки показань на місці по-різному визначена у криміналістичних джерелах. Так, В.Г. Лукашевич зазначає, що сутність перевірки показань на місці полягає у тому, що достовірність раніше даних показань особи (свідка, потерпілого, обвинуваченого) встановлюється шляхом зіставлення мисленевого образу з дійсною обстановкою на місцевості³⁸. І.В. Чаднова вказує, що перевірка і уточнення показань на місці є самостійною комплексною дією, яка полягає у проведенні порівняльного аналізу показань допитуваної особи з її діями на місці події, яке проводиться за її згодою з метою підтвердження наявних і отримання нових достовірних фактичних даних як про злочинну подію, так і про саму особу³⁹. Л.О. Соля-Серко пише, що перевірка показань на місці – самостійна слідча дія, яка

³⁶ Див.: Аверьянова Т.В., Белкин Р.С. Корузов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Изд-во НОРМА, 2003. – С. 628-634; Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 188-193; Каневский Л.Л. Проверка показаний на месте: правовые и нравственно-психологические основы // Южно-уральские криминалистические чтения. – Вып. 7. – Уфа: Изд-во БашГУ, 1999. – С. 20-28; Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): Учеб. пособие. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – С. 79-82; Негребецкий В.В. Проверка показаний подозреваемого на месте: тактика и психология: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005. – 20 с; Соля-Серко Л.А. Проверка показаний на месте (метод. пособие). – М., 1966. – 92 с. та ін.

³⁷ Див.: Каневский Л.Л. Проверка показаний на месте: правовые и нравственно-психологические основы // Южно-уральские криминалистические чтения. – Вып. 7. – Уфа: Изд-во БашГУ, 1999. – С. 20-28.

³⁸ Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): Учеб. пособие. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – С. 79.

³⁹ Чаднова И.В. Проверка и уточнение показаний на месте: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Томский гос. ун-т. – Томск, 2003. – 24 с.

полягає у вказівці раніше допитуваною особою місця і об'єктів, пов'язаних з розслідуваною подією, описі нею цієї події, демонстрації окремих дій, дослідженні фактичної обстановки даного місця і зіставленні з нею отриманих повідомлень з метою перевірки наявних і встановлення нових фактичних даних⁴⁰. В.В. Негребецький вказує, що перевірка показань на місці – самостійна слідча дія, яка являє собою процес зіставлення інформації, отриманої під час допиту (та (або) ідеальних слідів пам'яті), з матеріальною обстановкою місця події за допомогою розповіді, демонстрації та пояснень особи, показання якої перевіряються, з метою виявлення її поінформованості про дані, що перевіряються або уточнюються, а також встановлення нових фактичних даних.⁴¹

Таким чином, перевірка показань на місці – це слідча дія, що полягає у зіставленні показань про пов'язані з певним місцем обставини злочину з фактичною обстановкою на цьому місці, показаною слідчому в присутності понятих особою, яка дала показання, з метою з'ясування їх достовірності. Перевірка показань на місці має за мету отримання нових фактів і перевірку, уточнення вже встановлених фактів під час розслідування.

Одночасне сприйняття і зіставлення двох інформаційних потоків, що виходять від різних джерел, є однією з специфічних пізнавальних ознак перевірки показань на місці⁴². Причому, слідчий у процесі перевірки показань на місці вирішує кілька завдань: 1) переконується в існуванні зазначеного місця, про яке йшлося у показаннях; 2) перевіряє відповідність опису ознак обстановки в показаннях

⁴⁰ Соя-Серко Л.А. Проверка показаний на месте (метод. пособие). – М., 1966. – С. 12.

⁴¹ Негребецький В.В. Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005. – С. 7.

⁴² Лукашевич В.Г. Зазнач. праця. – С. 79.

конкретної особи дійсній обстановці на місці; 3) встановлює наявність слідів чи предметів, які підтверджують зміст показань; 4) визначає напрямок руху учасників досліджуваної події, їх розташуванням в той чи інший момент розвитку події злочину; 5) зіставляє опис обстановки на місці з показаннями підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого чи свідка.

Проведення перевірки показань на місці передбачає стадії підготовки, проведення та фіксації результатів. Так, підготовка до даної слідчої дії полягає у тому, що слідчий: 1) пропонує особі, показання якої перевіряються, взяти участь у слідчій дії і показати на місці те, про що вона повідомила; роз'яснює, в чому полягає сутність перевірки показань на місці та яким буде порядок її проведення. Необхідною умовою перевірки показань на місці є добровільна згода на це допитуваного; 2) перевіряє достатність і ступінь конкретності даних про місце проведення перевірки. Якщо цих даних недостатньо, проводиться додатковий допит певної особи; 3) визначає склад учасників слідчої дії, запрошує до участі у перевірці понятих, роз'яснює їм їхні права і обов'язки; 4) готує необхідні науково-технічні і допоміжні засоби, транспорт; 5) визначає час проведення перевірки показань на місці; 6) складає план проведення слідчої дії. У плані зазначається: де, коли і з якою метою проводитиметься перевірка, порядок і послідовність дій її учасників⁴⁸.

Тактика перевірки показань на місці в цілому має свою, притаманну тільки їй специфіку. Проведення цієї слідчої дії характеризується такими тактичними особливостями: 1) показання повинні перевірятися лише на тому місці, де відбувалася подія злочину, де був підозрюваний (обвинувачений, свідок), де він залишив сліди чи знаряддя злочи-

⁴⁸ Див.: Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С.157.

ну; 2) особа, показання якої перевіряються, повинна сама показувати, де і що відбувалося. Така особа дає згоду на перевірку показань на місці; 3) якщо перевіряються показання кількох осіб, кожна з них виводиться на місце окремо. Групова перевірка суперечить сутності слідчої дії і втрачає своє доказове значення; 4) при перевірці показань на місці неприпустимо відтворювати цинічні дії чи дії, що загрожують безпеці оточуючих осіб, принижують їх честь і гідність. Про такі дії обвинувачений може тільки розповісти на місці; 5) слідчий не повинен допускати в своїх діях чи запитаннях навідних вказівок чи запитань.⁴⁴

Тактика перевірки показань на місці передбачає використання різних тактичних прийомів: аналіз відповідей особи, показання якої перевіряються; зіставлення показань, що були одержані на допиті, з реальною картиною місця події; використання «опорних» пунктів; надання свідку (обвинуваченому) можливості пояснити розбіжності між показаннями і даними місця події; макетування та використання муляжів та ін. Р.С.Белкін називає такі тактичні прийоми перевірки показань на місці: напрямок руху вказує сам свідок чи обвинувачений, слідчому неприпустимо у цьому відношенні проявляти ініціативу; особа, показання якої перевіряються, має давати пояснення на протязі руху і так само послідовно їх необхідно фіксувати у протоколі; якщо перевірка показань супроводжується демонстрацією конкретних дій, то ці дії повинні проводитися саме у тих місцях, про які говорилося у показаннях, що перевіряються; усі об'єкти, на які вказує допитуваний, або виявлені у вказаних ним місцях, належить оглядати за місцем знаходження; виявлені під час перевірки показань свідки, потерпілі, співучасники повинні бути невідкладно опитані, а повідомлена ними інформація врахована в про-

⁴⁴ Шепитько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – Изд. 3-е. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 230, 231.

цесі подальшої перевірки показань; при перевірці показань особи, яка знаходиться під вартою, необхідно прийняти заходи щодо попередження спроб вчинити втечу або встановити зв'язок з особами, причетними до вчиненого злочину, ще невідомими слідчому; у випадку невпевненості дій допитуваного або його заяви про забування тих чи інших обставин застосовуються прийоми активізації пам'яті, але ні запитання, ні дії навісного характеру не допускаються⁴⁵.

У сучасній криміналістичній літературі звернено увагу на необхідність упорядкування (систематизації) тактичних прийомів перевірки показань на місці. Дане положення підтверджується й слідчою практикою. Зокрема, результати анкетування слідчих прокуратури та МВС України, що було проведено під час наукових досліджень В.В. Негребецького, дозволили встановити: 65,3% респондентів застосовують при проведенні перевірки показань на місці тактичні прийоми в комплексі; 14% опитаних пов'язують труднощі у проведенні цієї слідчої дії з відсутністю типових систем тактичних прийомів перевірки показань на місці⁴⁶.

Перші спроби у формуванні типових систем тактичних прийомів перевірки показань підозрюваного на місці здійснені у дослідженні В.В. Негребецького. Так, автором було запропоновано: систему тактичних прийомів, спрямовану на уточнення місця або маршруту, про які йшлося в показаннях; систему прийомів, спрямовану на перевірку поінформованості про обстановку на місці події; систему, спрямовану на уточнення динаміки події; систему, спрямовану на уточнення місця можливого виявлення «знарядь злочину»⁴⁷.

⁴⁵ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 193.

⁴⁶ Негребецький В.В. Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005. – С. 13.

⁴⁷ Негребецький В.В. Знач. праця. – С. 14.

ТАКТИКА СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розділ 1. Тактика судових дій

§1. Сутність тактики судового слідства

Судове слідство являє собою центральну частину судового розгляду, в якій суд за участю підсудного, захисника, потерпілого та обвинувача безпосередньо досліджують докази, зібрані на стадії досудового слідства і подані до суду учасниками судового розгляду або повідомлювані самим судом. У кримінально-процесуальній літературі зазначається, що судове слідство не повторює слідства досудового. Версія обвинувачення і зміст обвинувального висновку для суду мають імовірний попередній характер¹.

Судове слідство починається з читання обвинувального висновку (або з оголошення скарги потерпілого, коли дізнання і досудове слідство не проводилось, або інших документів). Такий порядок встановлено ст. 297 КПК України. Під час судового слідства головує, обвинувач,

¹ Хотенець В.М., Філіп Д.В. Розділ 16. Порядок судового розгляду// Кримінальний процес України: Підручник / За ред. Ю.М. Грошевого, В.М. Хотенця. – Х.: Право, 2000. – С. 353.

захисник, судді допитують підсудних, свідків, заслуховують висновок експерта, оглядають речові докази, оголошують протоколи та інші документи. Саме в процесі судового слідства здійснюється основна робота по перевірці зібраних і поданих доказів.

КПК України передбачає такі судові дії: 1) допит підсудного (ст. 300); 2) допит свідка (ст. 303); 3) допит неповнолітнього свідка (ст. 307); 4) допит потерпілого (ст. 308); 5) пред'явлення для впізнання (ст. 309); 6) проведення експертизи в суді (ст. 310); 7) допит експерта в суді (ст. 311); 8) огляд речових доказів (ст. 313); 9) огляд і оголошення документів (ст. 314); 10) огляд місця події (ст. 315).

Таким чином, нині діюче кримінально-процесуальне законодавство передбачає достатньо широкий спектр судових дій. Окрім того, згідно зі ст. 315¹ КПК України передбачено, що з метою перевірки і уточнення фактичних даних, одержаних під час судового слідства, суд мотивованою ухвалою, а суддя – постановою, вправі доручити органу, який проводив розслідування, виконати певні слідчі дії. В ухвалі (постанові) зазначається, для з'ясування яких обставин і які саме слідчі дії необхідно провести, та встановлюється строк виконання доручення.

Виникає питання: повинен суд збирати докази чи лише перевіряти наявні? За існуючою в Україні процедурою суд не лише “зважує” наявні докази і виносить відповідне рішення, а й виконує деякі функції збирання доказів. Таке становище вимагає істотних змін: М.М. Міхеєнко відносно проекту нового КПК України пише, що робоча група підготовки проекту переслідувала за мету створити таку процедуру розслідування та судового розгляду кримінальних справ, яка б відповідала європейським стандартам, досягненням вітчизняної і зарубіжної науки... У проекті по-новому поставлені завдання кримінально-процесуального законодавства, по іншому розглядається система і зміст принципів

кримінального процесу; роль органів дізнання, слідчого, прокурора, а також суду, який звільнений від обвинувальних функцій, реформовано доказове право².

Кримінально-процесуальний порядок впливає на тактику судового слідства, тактику проведення судових дій. Тактична доцільність не повинна суперечити закону.

В криміналістичній літературі тактиці судового слідства приділено недостатньо уваги. Постановку проблеми судової тактики пов'язують із дисертаційним дослідженням Л.Ю. Ароцкера³. На теперішній час можуть бути названі лише деякі роботи, які звернені до тактики судового слідства або тактики судових дій⁴.

Розробка тактики судового слідства передбачає необхідність урахування принципів кримінального процесу, порядку, встановленого законодавством, положень професійної етики судді та інших учасників процесу. Судова тактика повинна містити арсенал найбільш доцільних прийомів (способів) проведення судових дій, черговості (послідовності) таких дій.

Порядок дослідження окремих видів доказів встановлено кримінально-процесуальним законом. В ст. 299 КПК України вказано, що головуєчий з'ясовує думку учасників судового розгляду про те, які докази треба дослідити, та

² Михеенко М.М. О новой кодификации уголовно-процессуального права Украины // Проблемы развития криминального процесса в Украине. Выбранные творы. – К.: Юриком Інтер, 1999. – С. 220, 221.

³ Ароцкер Л.Е. Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел: Автореф. дис. ... д-ра юрид наук. – М., 1965. – 44 с.

⁴ Ароцкер Л.Е. Основные вопросы тактики и методики судебного разбирательства // Настольная книга судьи (рассмотрение уголовных дел в суде первой инстанции). – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 150-171; Баев О.Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособие. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 59-62; Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСИ МВД РФ, 1993. – С. 19; Грошевой Ю.М. Личность и некоторые вопросы тактики судебного следствия // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – Вып. 10. – С. 54-62; Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции: Учеб. пособие. – Х.: Гриф, 1997. – С. 8 та ін.

про порядок їх дослідження. Порядок дослідження справи встановлюється постановою судді чи ухвалою суду. Тому можливо зробити висновок про те, що черговість дослідження різних груп доказів визначає суд, виходячи з тактичної доцільності, особливостей розглядуваної кримінальної справи, ситуаційної обумовленості.

Суд визначає комплекс необхідних судових дій, порядок їх провадження та встановлює певну черговість (наприклад, порядок допиту декількох підсудних чи свідків).

Під час судового слідства приймають участь різні учасники судового розгляду, які мають певні цілі. За загальним правилом у судовому засіданні всі учасники судового розгляду мають рівні права щодо подання доказів, участі в їх дослідженні і заявленні клопотань. У кримінально-процесуальній літературі зазначається, що принцип змагальності передбачає таку побудову кримінального процесу, при якій функції обвинувачення і захисту відмежовані від функції розгляду кримінальної справи, здійснюються суб'єктами, які користуються рівними правами для відстоювання своїх інтересів (обвинувач, захисник), а суд є головним суб'єктом, керує засіданням, досліджує всі обставини справи і виносить рішення по справі⁵. Тому у новому КПК України мають бути значно розширені права потерпілого і сторони захисту. Зокрема, М.М. Міхеєнко зазначає, що потерпілому має бути надано право виступати як приватний обвинувач по всіх кримінальних справах, розширені можливості захисника щодо збирання доказів і участі у провадженні слідчих дій⁶.

Процедура судового слідства відбивається на його тактиці. Різниця інтересів учасників судового розгляду дозволяє говорити про тактику обвинувачення і захисту, про тактику суду.

⁵ Мірошніченко Т.М. Принципи кримінального процесу // Кримінальний процес України / За ред. Ю.М. Грошевого, В.М. Хотенця. – Х.: Право, 2000. – С. 73, 74.

⁶ Міхеєнко М.М. О новой кодификации уголовно-процессуального права Украины // Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. Вибрані твори. – К.: Юрінком Інтер, 1989. – С. 221.

Тактика суду визначається його функціями. Особливості тактики суду пов'язані з його керівною та організуючою роллю, з необхідністю з боку суду регулювати взаємодію суб'єктів, їх спілкування.

Визначаючи тактику судового слідства по справі, суддям необхідно продумати, який порядок дослідження доказів забезпечить з'ясування усіх істотних обставин справи, заповнення можливих прогалин досудового слідства, всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи⁷.

При визначенні тактики судового слідства необхідно врахувати: 1) розпочинати дослідження рекомендується з фактів, які для того чи іншого складу злочину є найбільш суттєвими і повно обґрунтованими доказами, зібраними при розслідуванні (наприклад, з показань свідків-очевидців, які повідомили відомості стосовно важливих обставин справи); 2) досліджувати факти у хронологічній чи іншій послідовності, що дозволяє максимально повно і всебічно дослідити обставини справи (спочатку виявляється обстановка на місці злочину шляхом судового огляду місця події, потім допитуються свідки-очевидці і підсудні, після чого проводиться експертиза і пред'явлення предметів для впізнання); 3) слід дотримуватись планомірної послідовності провадження не тільки різних процесуальних дій, наприклад, при допиті тільки свідків (потерпілих) або тільки підсудних⁸.

Певні спроби у вивченні тактики захисту у кримінальному судочинстві були здійснені Т.В. Варфоломеевою⁹.

⁷ Див.: Настольная книга судьи (рассмотрение уголовных дел в суде первой инстанции). – М.: Юрид. лит., 1972.

⁸ Ароцкер Л.Е. Основные вопросы тактики и методики судебного разбирательства // Настольная книга судьи (рассмотрение уголовных дел в суде первой инстанции). – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 165, 166.

⁹ Варфоломеева Т.В. Вопросы тактики защиты в уголовном судопроизводстве // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1984. – Вып. 29. – С. 36–49; Варфоломеева Т.В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника. – К.: Вища школа, 1987. – 152 с.

Вочевидь той факт, що надаючи обвинуваченому (підсудному) юридичну допомогу і захищаючи його інтереси, адвокат має подати наявні в його розпорядженні матеріали, що містять доказову інформацію, надати аналіз зібраних по справі доказів, привести аргументи в обґрунтуванні своєї правової позиції¹⁰. Тактика захисту передбачає обрання оптимальної позиції (лінії поведінки) захисника, доцільних прийомів її реалізації під час судових та інших дій. І.Я. Фойницький вказував, що захист – є відповідь на обвинувачення і становить сукупність прав і заходів, спрямованих на захист невинуватості підсудного та його прав і інтересів перед кримінальним судом¹¹. За образним висловлюванням Р.С. Белкіна, захисники – “санітари” кримінального судочинства. Їхню роль неможливо переоцінити. Саме від них законодавець чекає своєчасного запобігання судовим помилкам, коли до відповідальності притягається невинуватий, коли покарання не відповідає ступеню суспільної небезпеки вчиненого, коли слідчій і суд ігнорують обставини, які виключають можливість кримінального переслідування чи пом’якшують покарання¹².

Складна судова діяльність має бути належним чином організована. Організуючим началом тактичної діяльності суду – є планування. На нашу думку Г.А. Воробйов справедливо зауважує, що рекомендації з планування досудового розслідування не можна механічно переносити на судове слідство... Планування судового слідства має свої специфічні особливості¹³.

¹⁰ Варфоломеева Т.В. Вопросы тактики защиты в уголовном судопроизводстве // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1984. – Вып. 29. – С. 36.

¹¹ Фойницький И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб.: Альфа, 1996. – Т. 2. – С. 59.

¹² Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА, 2001. – С. 201.

¹³ Воробьев Г.А. Планирование судебного следствия. – М., 1978. – С. 12, 13.

Планування судового слідства можна розподілити на два етапи. На першому відбувається перевірка версії обвинувачення і відповідно контрверсії суду. У випадку визначення судом версії обвинувачення необґрунтованою і виникненням нових судових версій, що приймаються до перевірки самим судом, розпочинається другий етап судового слідства, якому відповідає планування перевірки нових судових версій¹⁴.

Планування – це розумова діяльність суду. Зміст планування судового слідства охоплює визначення обставин, що підлягають з'ясуванню, попередній аналіз доказів по кримінальній справі, встановлення необхідних процесуальних дій і оптимального порядку їх проведення.

Технології планування – визначають зовнішнє відображення, яке отримує певна розумова діяльність. Мова йде про форми планування, в яких виявляється синтез майбутньої судової діяльності. У криміналістичній літературі пропонується форма розгорнутого письмового плану судового слідства¹⁵. Разом з тим, письмовий план може бути й коротким, або навпаки, містити докладний схематичний або графічний матеріал. Необхідно визнати справедливою думку Л.Ю. Ароцкера про те, що навіть розгляд найбільш простих справ потребує планування. Різниця у плануванні судового слідства щодо “простих” і “складних” справ полягає у тому, що в одних випадках план буде більш простим, а в інших – більш складним¹⁶.

М.Ф. Волкодаєв зазначає, що план підготовки судового засідання та його проведення має охоплювати: 1) результати вивчення суддею матеріалів справи; 2) дії, які

¹⁴ Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 38.

¹⁵ Ароцкер Л.Е. Основные вопросы тактики и методики судебного разбирательства // Настольная книга судьи (рассмотрение уголовных дел в суде первой инстанции). – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 161.

¹⁶ Ароцкер Л.Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. – М.: Юрид. лит., 1964. – С. 66.

належить виконати суду у судовому засіданні; 3) порядок дослідження доказів і питань, що підлягають з'ясуванню під час судового слідства¹⁷.

§ 2. Тактичні основи судового допиту

Найбільш поширеною процесуальною дією під час судового слідства є допит. Допит у суді – це складний процес спілкування між особами, які беруть у ньому участь. Таке спілкування здійснюється гласно, відкрито. Судовий допит проводиться, як правило, стосовно обставин, які вже були предметом вивчення досудового слідства¹⁸.

В юридичній літературі здійснювались спроби визначити сутність судового допиту, встановити його особливості¹⁹. Дійсно, допит у суді має певні особливості. Як такі можуть бути названі: 1) розширене коло учасників судового допиту; 2) ускладнений інформаційний обмін між учасниками допиту; 3) особлива роль судді як регулятора інформаційного обміну; 4) повторюваність показань, що повідомляються (повторне відтворення); 5) змагальний характер судового допиту; 6) складність рефлексивного управління

¹⁷ Волкодав Н.Ф. Правовая культура судебного процесса. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 23.

¹⁸ Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Под ред. А.Р. Ратинова. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – С. 179.

¹⁹ Александров А.С., Гришин С.П. Перекрестный допрос: Учебно-практ. пособие. – М.: ТК Велби, Иад-во Проспект, 2005. – 296 с.; Ароцкер Л.Е. Тактические приемы судебного допроса // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1964. – Вып.1. – С. 61–68; Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 304–309; Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2004. – С. 327–330; Криминалистика: Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений: Учебник / Под ред. В.Ю. Шепітько. Х.: Одиссей, 2001. – С. 113, 114; Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Под ред. А.Р. Ратинова. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – С. 178–226; Рахунов Р. Допрос подсудимого и свидетелей в судебном заседании // Соц. законность. – М., 1953. – №10. – С. 57; Цыпкин А. К допросу о тактике судебного допроса // Ученые записки Саратовского юридического института. – М., 1940. – Вып.1. – С. 117, 118; Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: Навч. посібник. – Х.: Право, 2006. – С. 94–98 та ін.

учасниками судового допиту; 7) гласність, відкритість; допит веде не одна особа, а ряд учасників процесу; 8) ті, що допитують, як правило, попередньо ознайомилися з раніше даними на досудовому слідстві показаннями²⁰.

Допит у суді складається з двох основних частин: 1) вільної розповіді допитуваного; 2) відповідей допитуваного на запитання суддів (судді), обвинувача, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та інших представників, захисника, підсудного. Такий порядок є оптимальним, оскільки вільна розповідь сприяє повному відтворенню обставин, дозволяє послідовно викладати певні відомості. Коли допитуваний не може вільно повідомити про обставини справи, допит відбувається лише у формі постановки запитань.

Під час судового допиту постановка навідних (таких, що містять елементи навіювання) запитань є неприпустимою. Такі запитання повинні бути усунуті головою (суддею). Усуваються також запитання, що не стосуються справи; ті, що викривають свідка або потерпілого у вчиненні злочину та їх компрометують; ті, що стосуються інтимного боку життя допитуваного (якщо це прямо не стосується з'ясування обставин злочину). М.І. Єнікеев зазначає, що всі запитання до допитуваної особи мають суворо контролюватися судом. Відхиляються не тільки навідні запитання, але й провокуючі, заплутуючі, демагогічні запитання. Неприпустима неухважність, тривалі переговори між суддями, неповажні репліки, прояв нетерплячості. Запитання судді не повинні нести в собі іронії, насмішкватості²¹.

Запитання допитуваному мають бути короткими і конкретними. Роль судді полягає у тому, що він має аналізу-

²⁰ Див.: Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. – С. 327; Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: Навч. посібник. – Х.: Право, 2006. – С. 94.

²¹ Єнікеев М.И. Юридическая психология: Учебник. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 305.

вати всі запитання учасників судового розгляду, виявляти й усувати певні типи запитань (заборонені запитання). У цьому виявляється регулятивна функція судді у тактиці судового допиту. Саме суддя виступає регулятором інформаційної взаємодії учасників процесу. Р.Д. Рахунов зазначає, що при допиті судді повинні прагнути до об'єктивного розслідування, до з'ясування всіх обставин справи, встановлення істини. Завершуючи допит, судді мають активно заповнювати прогалини, які допущені учасниками процесу, уточнювати і доповнювати показання допитуваних у зв'язку із запитаннями учасників процесу, забезпечувати рівність прав учасників процесу²².

Під час допиту підсудного, свідка, потерпілого учасниками судового розгляду судді мають право ставити їм запитання лише для уточнення і доповнення відповідей (статті 300, 303, 308 КПК України). Такий порядок постановки запитань суддями спрямований, в першу чергу, на охорону процесуальних прав допитуючих, яких у цьому разі є кілька, і переслідують вони різні цілі.

Перехресному допиту можуть бути піддані всі учасники процесу (підсудні, свідки, цивільні позивачі і цивільні відповідачі, а також експерти), що допитуються у судовому засіданні. Такий допит справляє сильний вплив на психіку допитуваного. Він передбачає одночасний допит кількома учасниками процесу однієї особи відносно одних й тих самих обставин. Особлива роль у перехресному допиті належить суду, який повинен виконувати регулятивну функцію.

Тактика перехресного допиту складається з таких компонентів: 1) визначення підстав для перехресного допиту, його предмета і меж. Або інакше – вибір мети і розробка завдань; 2) оцінка ризиків; 3) підготовка до допиту: вив-

²² Рахунов Р.Д. Допрос подсудимого, свидетелей и потерпевшего // Настольная книга судьи (рассмотрение уголовных дел в суде первой инстанции). – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 192.

чення матеріалів справи, вивчення фактичних обставин, вивчення особистості людини, стосовно якої передбачається проведення перехресного допиту; 4) попередня робота з судовою аудиторією: вивчення особистості суддів; отримання відомостей про юристів, які беруть участь у справі; піар-акції тощо; 5) складання попереднього плану допиту; 6) уважне сприяння, аналіз і фіксація показань під час прямого допиту; 7) підготовка (вже під час судового слідства) до проведення перехресного допиту; 8) проведення перехресного допиту (реалізація тактичного задуму)²³.

Складним видом судового допиту є перехресний допит, який невідомий досудовому слідству. Перехресний допит – це специфічний вид судового допиту. Майстерність проведення судового спору в концентрованому вигляді виявляється саме в умінні провадження перехресного допиту. Це добре відомо англійцям, які здавна практикують змагальне судовоговірння і старанно культивують мистецтво “cross-examination”²⁴.

У судовому засіданні правом ставити запитання допитуваним наділені судді, прокурор, захисники, експерти, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, а також підсудний і потерпілі. Допит є перехресним тільки тоді, коли до нього включаються рівноправні учасники кримінально-процесуальної діяльності²⁵. Кожен учасник судового розгляду має право ставити допитуваному додаткові запитання для з'ясування чи доповнення відповідей, даних на запитання інших осіб. Кожного свідка можна додатково допитати або передопитати в присутності інших вже допитаних свідків або на очній ставці (ст. 304 КПК України).

²³ Більш дет. зміст зазначених компонентів тактики перехресного допиту див.: Александров А.С., Гришин С.П. Перекрестный допрос: Учебно-практ. пособие. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – С. 30-35.

²⁴ Там само. – С. 7.

²⁵ Див.: Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: Навч. посібник. – Х.: Право, 2006. – С. 95, 96.

Необхідно зазначити, що перехресному допиту притаманні деякі негативні сторони: 1) має місце різне процесуальне положення учасників судового розгляду, існує складне переплетення інтересів, відбувається різна оцінка доказів; 2) зростає небезпека добросовісної помилки допитуваного (фантастичні напашарування, сугестивні впливи, конформність та ін.); 3) учасники допиту ставлять заборонені запитання допитуваному (навідні, провокуючі), які суду важко миттєво вичленувати в процесі спілкування; 4) здійснюється постановка однотипних запитань, повторення однакових запитань кілька разів; 5) особи, що допитують, використовують різну тактику (переслідування різних цілей, прагнення до протилежних результатів)²⁶.

Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства можливе проведення такого виду допиту, як *допит експерта у суді*. Згідно із ст. 311 КПК України після оголошення висновку експертові можуть бути задані питання для роз'яснення і доповнення його висновку. Питання експертові спочатку задає прокурор, потім потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, підсудний, суддя та народні засідателі. Здається, що таке становище принижує роль експерта як процесуальної фігури²⁷. Експерт представляє розгорнутий висновок. Однак у деяких випадках чомусь виникає необхідність у постановці йому запитань і вимог до давання показань в усній формі. З психологічної точки зору може йтися про те, що у процесі здійснюється демонстрація "головного винуватця" майбутнього обвинувального вироку.

Процесуальний порядок очної ставки у суді фактично не регламентований. Під час очної ставки в суді має місце по-

²⁶ Див.: Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: Навч. посібник. – Х.: Право, 2006. – С. 96, 97.

²⁷ У судовій практиці мають місце випадки виклику у судові засідання і допиту слідчих, які розслідували дану кримінальну справу. На нашу думку, така практика є порочною.

перемінний допит (спілкування) раніше допитаних осіб з метою усунення істотних суперечностей у їхніх показаннях. Усунення істотних суперечностей здійснюється в присутності багатьох осіб, у ході відкритого судового засідання.

Існують відмінності очної ставки в суді від очної ставки на досудовому слідстві. Так, кількість учасників на досудовому слідстві визначається двома особами. У суді очна ставка може проводитися і між більшою кількістю учасників (раніше допитаних осіб). Необхідність проведення очної ставки в суді може виникати у разі зміни показань тих або інших осіб, повідомлення відомостей, що відрізняються від тих, котрі були надані на досудовому слідстві. Потрібно завжди визначати доцільність проведення очної ставки, пам'ятати, що існують й інші способи усунення суперечностей. Наявність суперечностей у показаннях, раніше даних тими чи іншими особами, передбачає існування конфліктних відносин (окремі особи можуть навмисно повідомляти неправдиві відомості). Очна ставка таких осіб може не лише усунути істотні суперечності, але й загострювати конфліктну ситуацію. Суд уже має різні докази у справі. Він повинен перевіряти наявні, а не збирати нові докази. Існування ж взаємовиключних показань свідчить про те, що вони можуть суперечити й іншим даним.

В юридичній літературі достатня увага приділяється проблемам забезпечення безпеки суб'єктів кримінального процесу. Серед пропонованих заходів безпеки у певних випадках містяться і дискусійні або такі, що викликають заперечення. Так, справедливо вказується, що неправомірною видається пропозиція про використання як заходу забезпечення безпеки проведення допиту свідків і потерпілих у відсутності підсудних. Такий підхід при всій його "простоті" і "ефективності" повертає вітчизняне кримінальне судочинство до практики "заочного правосуддя". Захист інтересів одних учасників процесу не

повинен здійснюватися шляхом порушення законних прав і інтересів інших його учасників, у даному випадку підсудних²⁸.

На нашу думку, з обережністю слід підходити і до пропозицій про внесення змін до кримінально-процесуального законодавства з питань “угод із правосуддям”, “судових компромісів”. У цих випадках йдеться про “модернізацію” судового слідства, про можливість “домовитися” з підсудним. Потрібно зазначити, що спрощення психологічних спілкувань не веде до досягнення істини. Така процедура може межувати зі сваволею, порушенням демократичних принципів кримінального судочинства, притягненням до кримінальної відповідальності невинних осіб.

§ 3. Тактичні основи судового огляду

В криміналістичній літературі судовому огляду приділено недостатньо уваги. Даній судовій дії присвячена незначна кількість робіт²⁹. Кримінально-процесуальний закон називає такі види судового огляду: огляд речових доказів, огляд документів і огляд місця події. Причому огляд речових доказів і огляд документів – це судові дії, які зустрічаються часто. Значно рідше проводиться *огляд місця події*. Таке становище пов’язане з об’єктивними обставинами. І.Х. Максutow зазначає, що визначальним є не те, що ця дія неповторна, а те, що при її повторенні невідновлюється картина місця події. Чим більше проходить часу, тим більше невідновлюваною стає ця картина³⁰.

²⁸ Трухачев В.В. Правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления и нейтрализации преступного воздействия на доказательственную информацию: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09/ Воронеж. гос. ун-т, 2001. – С. 29.

²⁹ Див.: Баев О.Я. Тактика следственных действий: Учеб пособие. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 59-62; Максutow И.Х. Судебный осмотр места происшествия и особенности его проведения: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. – 40 с.

³⁰ Максutow И.Х. Зазнач. праця. – С. 7.

О.Я. Баєв справедливо вказує, що особливості тактики судового огляду місцевості і приміщень визначаються головним чином відповідною стадією кримінального процесу, суб'єктом, що його проводить, а також цілями та завданнями, на досягнення яких спрямована судова дія. Якщо слідчий огляд, як правило, невідкладна слідча дія і проводиться вона з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки події та інших обставин, що мають значення для справи, то судовий огляд у більшості своїй спрямований на перевірку й оцінку вже наявних доказів шляхом безпосереднього сприйняття складом суду обстановки на місцевості або у приміщенні³¹.

У статті 315 КПК України зазначено, що суд, визнавши необхідним оглянути місце події, проводить огляд з участю прокурора, підсудного, його захисника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників, а коли цього вимагають обставини справи, – то й з участю свідків і експертів.

Судовий огляд місця події відрізняється такими ознаками: 1) проводиться через значний проміжок часу після вчинення злочину; 2) виконує перевірочну функцію; 3) у його проведенні бере участь розширений склад учасників (весь склад суду). Тому важливим є визначення тих випадків, коли такий огляд є доцільним.

У юридичній літературі зазначається, що проведення судового огляду дозволяє суду та учасникам процесу: 1) усунути непорозумілості, які виникають з приводу конкретних деталей обстановки, пов'язаної з подією злочину; 2) визначити характер і обсяг змін, викликаних злочином у звичайній обстановці даного місця; 3) отримати більш обґрунтоване і конкретне уявлення про характер і механізм дій підсудного або потерпілого, або того й іншого, а також

³¹ Баєв О.Я. Тактика следственных действий: Учеб пособие. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 59.

про психологічну характеристику цих осіб, тому що оточуюча обстановка впливає на людей, змушує їх пристосовуватись до умов і середовища, в якому їм доводиться діяти; 4) перевірити показання підсудного, потерпілого і свідків; 5) з'ясувати низку обставин, які сприяють виникненню злочину³².

Виїзд суду для проведення огляду місця події є складовою частиною судового слідства. Тому кримінально-процесуальний закон установлює, що, прибувши на місце огляду, головуючий оголошує судове засідання продовженим, і суд приступає до огляду. При цьому підсудному, свідкам, потерпілому і експертам можуть бути поставлені у зв'язку з оглядом запитання (ст. 315 КПК України). Йдеться про те, що суд отримує інформацію не лише від речових джерел, але й від людей у процесі взаємодії. Причому запитання підсудному, потерпілому, свідкам, експерту можуть бути поставлені протягом всього огляду.

Важливою судовою дією є *огляд речових доказів*. Суть даної дії полягає в тому, що речові докази повинні бути оглянуті судом і пред'явлені учасникам судового розгляду, а коли це необхідно, – свідкам і експертам (ст. 313 КПК України). З психологічної точки зору учасники судового огляду повинні безпосередньо сприйняти той або інший доказ, його зовнішній вигляд, індивідуальні особливості, специфіку застосування тощо. У цьому випадку ті чи інші особи можуть звертати увагу суду на особливості, що мають значення для справи. Іншими словами, в процесі огляду речових доказів здійснюється пізнавальна діяльність.

³² Добровольская Т.Н. Производство судебного осмотра, эксперимента и предъявления для опознания личности и вещей // Настольная книга судьи (рассмотрение уголовных дел в суде первой инстанции). – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 246.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С.* Понятие, основные признаки и стратегия борьбы с транснациональной преступностью // Современные проблемы борьбы с транснациональной преступностью: Материалы Междунар. научн.-практ. конф. (г. Сочи, 9-12 октября 2000 г.). – Краснодар: Изд-во Кубанского гос. ун-та, 2000.

2. *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.* Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999.

3. *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.* Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Изд-во НОРМА, 2003.

4. *Аленин Ю.П.* Выявление и расследование очагов преступлений: теория и практика: Монография. – Одесса: Юрид. ин-т ОГУ, 1996.

5. *Анохин П.К.* Теория функциональной системы // Общие вопросы физиологических механизмов. Анализ и моделирование биологических систем. – М.: Наука, 1970.

6. *Анушат Э.* Искусство раскрытия преступлений и законы логики. – М.: Право и жизнь, 1927.

7. *Ароцкер Л.Е.* Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. – М.: Юрид. лит., 1964.

8. *Ароцкер Л.Е.* Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1965.

9. *Ароцкер Л.Е.* Тактические приемы судебного допроса // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1964. – Вып. 1.

10. *Арсамяев В.Д.* Понятие научно-технических средств расследования и некоторые вопросы их использования при производстве по уголовным делам // Доказывание по уголовным делам. – Красноярск, 1986.

11. *Ахтирська Н.М.* Криміналістична тактика: принци-

пи і функції: Автореф. ...дис. канд. юрид. наук: 12.00.09/ Нац. юрид. акад. України. – Х., 1998.

12. *Баев М.О.* Тактические основы деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2004.

13. *Баев М.О.* Тактические основы деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве России (теория и практика): Автореф. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж. гос. ун-т, 2005.

14. *Баев М.О., Баев О.Я.* Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Прокурорская тактика. Адвокатская тактика. – М.: Изд-во «Экзамен», 2005.

15. *Баев О.Я.* Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981.

16. *Баев О.Я.* Криминалистическая тактика и уголовно-процессуальный закон. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1977.

17. *Баев О.Я.* Криминалистическая тактика: понятие и система //Актуальные вопросы правоведения (информационные материалы). – Екатеринбург, 1992.

18. *Баев О.Я.* Основы криминалистики. Курс лекций. – М.: Экзамен, 2001.

19. *Баев О.Я.* Основы криминалистики: Курс лекций. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Изд-во «Экзамен», 2003.

20. *Баев О.Я.* Прокурор как субъект уголовного преследования: Науч.-практ. пособие. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006.

21. *Баев О.Я.* Тактика профессиональной защиты по уголовным делам //Актуальные проблемы борьбы с правонарушениями. – Екатеринбург, 1992.

22. *Баев О.Я.* Тактика следственных действий: Учеб. пособие. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995.

23. *Баев О.Я.* Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика:

Науч. – практ. пособие. – М.: Изд-во «Экзамен», 2003.

24. *Баев О.Я.* Уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2007.

25. *Баранов П.В.* Рефлексивное управление и рефлексивная структура решений в играх двух лиц со строгим соперничеством // Проблемы принятия решения. – М.: Мысль, 1976.

26. *Баршев Я.* Основания уголовного судопроизводства с применением к Российскому уголовному судопроизводству. – СПб., 1841.

27. *Батов В.И.* Семантико-информационный подход в диагностике ложных сообщений // Вопросы судебной психологии. – М., 1971.

28. *Бахин В.П.* Допрос: Лекция. – К., 1999.

29. *Бахин В.П.* Задачи криминалистики в современных условиях // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. – Одесса: Одесский ун-т, 1993.

30. *Бахин В.П.* Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002). – К., 2002.

31. *Бахин В.П.* Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики. Лекция. – Симферополь, 1999.

32. *Бахин В.П.* Тактика – профессионализм и мастерство в общении: Учеб. пособие. – К.: Изд-во Семенко, 2006.

33. *Бахин В.П., Гора І.В., Цимбал П.В.* Криміналістика: Курс лекцій. – Ч.1. – Ірпінь: Акад. ДПС України, 2002.

34. *Бахин В., Дзоз В., Карпов Н.* Тактика преступной деятельности // Закон и жизнь. – Кишинев, 1999. – № 12.

35. *Бахин В.П., Карпов Н.С.* Понятие и сущность криминалистической тактики // Современные проблемы криминалистики. Труды Академии управления. – М.: Акад. упр. МВД России, 1998.

36. *Бахин В.П., Карпов Н.С.* Преступная деятельность как

- объект криминалистического изучения: Лекция. – К., 1999.
37. *Бахин В., Когамов М., Карпов Н.* Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы: “Оркениет”, 1999.
38. *Бедельбаева Х.Т.* Особенности образа взрослого человека по данным восприятия изображения людей у дошкольников // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар, 1975.
39. *Белкин Р.С.* Криминалистика в процессуальной упаковке // Щит и меч. – 10. XII. 1998.
40. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001.
41. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. – М.: Юрид. лит., 1987.
42. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988.
43. *Белкин Р.С.* Криминалистика: Учебный словарь-справочник. – М.: Юристъ, 1999.
44. *Белкин Р.С.* Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000.
45. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т. Т.1: Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997.
46. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т. Т.2: Частные криминалистические теории. – М.: Юристъ, 1997.
47. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т. Т.3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997.
48. *Белкин Р.С.* Курс советской криминалистики. – Т.3. – Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Акад. МВД СССР, 1979.
49. *Белкин Р.С.* Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. – М.: НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970.

50. *Белкин Р.С.* Нравственные начала деятельности следователя органов внутренних дел: Лекция. – М.: Акад. упр. МВД России, 1999.

51. *Белкин Р.С.* Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986.

52. *Белкин Р.С.* Очерки криминалистической тактики: Учеб пособие. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993.

53. *Белкин Р.С.* Собираение, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. – М.: Изд-во Наука, 1966.

54. *Белкин Р.С.* Сущность экспериментального метода в советском уголовном процессе и криминалистике. – М.: ВШ МВД РСФСР, 1961.

55. *Белкин Р.С.* Теория и практика следственного эксперимента / Под общ. ред. А.И. Винберга. – М.: ВШ МВД СССР, 1959.

56. *Белкин Р.С., Винберг А.И.* Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973.

57. *Белов Н.М.* Некоторые вопросы тактики обыска по делам о пожарах // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае. – Вып. 2 / Под ред. В.К. Гавло. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003.

58. *Бердичевский Ф.Ю.* Недостатки в проведении отдельных следственных действий // Почему некоторые дела об убийствах возвращаются на дополнительное расследование. – М., 1968.

59. *Бертовский Л.В., Образцов В.А.* Допрос: тактические особенности вопроса следователя // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений: Сб. матер. международ. науч.-практ. конф. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2004.

60. *Беца А.* Аргумент «третьей степени» // Зеркало недели. – 2002. – № 45 (420).

61. *Біленчук П.Д., Перкін В.І.* Тактичні прийоми, тактичні комбінації та тактичні операції в розслідуванні злочинів: Навч. посібник. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1996.

62. *Биндюкова М.В.* О коммуникативной компетентности следователя // Воронежские криминалистические чтения / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – Вып.2.

63. *Биологическая кибернетика* /Под ред. А.Б. Когана. – М., 1972.

64. *Битенский В.С., Херсонский Б.Г., Дворяк С.В., Глушков В.А.* Наркомании у подростков. – К.: Здоровье, 1989.

65. *Блонский П.П.* Избранные психологические произведения. – М.: Просвещение, 1964.

66. *Богатырев С.П.* Следственные ситуации на первоначальном этапе расследования разбойных нападений //Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений. – Свердловск, 1988.

67. *Богинский В.Е.* К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого //Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. Краткие тезисы. – Х.: Юрвуз, 1978.

68. *Богинский В.Е.* Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. – Х., 1983.

69. *Богинский В.Е.* Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук.: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1980.

70. *Богинский В.Е.* Системы тактических приемов допроса //Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1979. – Вып.18.

71. *Бодалев А.А.* Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Изд-во МГУ, 1982.

72. *Бодалев А.А.* Психология о личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988.

73. *Большой энциклопедический словарь* / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 1998.

77. *Большой энциклопедический словарь* / Под ред.

А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2000.

75. *Борисенко І.В.* Методика розслідування вбивств з розчленуванням трупа: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999.

76. *Борисенко І.В.* Організація та проведення тактичних операцій при розслідуванні вбивств з розчленуванням трупа // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3 (26).

77. *Бояров В.И.* Убийства, совершенные в процессе противостояния организованных преступных группировок (особенности расследования): Метод. пособие. – Х., 1998.

78. *Бритвич Н.Г.* Тактика допроса несовершеннолетнего обвиняемого // Радянське право. – К.: Наукова думка, 1986. – № 3.

79. *Бритвич Н.Г.* Теоретические основы и практика предъявления для опознания: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Хюри. – Х., 1968.

80. *Булгаков М.А.* Избранные произведения: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1.

81. *Вулулуков О.Ю.* Тактическая операция “личность преступника” в расследовании убийств при отсутствии трупа // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 49.

82. *Бурданова В.С.* Использование негативных обстоятельств при расследовании убийств // Вопросы борьбы с убийствами: Матер. науч.-практ. конф. – М., 1969.

83. *Бурданова В.С.* Криминалистическая характеристика преступлений, связанных с наркотическими средствами // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе. – Одесса: Одесский ун-т, 1993.

84. *Быков В.М.* Криминалистическая характеристика преступных групп. – Ташкент, 1986.

85. *Быков В.М.* Особенности расследования групповых преступлений. – Ташкент, 1980.

86. *Быховский И.Е.* Некоторые особенности первоначального этапа расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности // Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности. – Волгоград: ВШ МВД СССР, 1989.

87. *Быховский И.Е.* Процессуальные и тактические вопросы системы следственных действий. – М., 1975.

88. В Совете Института криминалистики Прокуратуры СССР // Советская криминалистика на службе следствия. – М.: Госюриздат, 1956. – Вып. 7.

89. *Валеев М.Х.* Особенности криминалистической характеристики и следственных ситуаций вымогательства личного имущества // Актуальные проблемы борьбы с правонарушениями. – Екатеринбург, 1992.

90. *Варфоломеева Т.В.* Вопросы тактики защиты в уголовном судопроизводстве // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1984. – Вып. 29.

91. *Варфоломеева Т.В.* Криминалистика и профессиональная деятельность защитника. – К.: Вища школа, 1987.

92. *Варцаба В.М.* Розслідування злочинів організованих злочинних груп (тактико-психологічні основи): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2003.

93. *Варцаба В.М.* Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи): Монографія. – Х.: Гриф, 2004.

94. *Васильев А.Н.* Допрос обвиняемого на предварительном следствии // Соц. законность. – М.: Изд-во Известия, 1954. – № 10.

95. *Васильев А.Н.* Основы следственной тактики: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. – М., 1960.

96. *Васильев А.Н.* Понятие и задачи осмотра места происшествия // Осмотр места происшествия. – М.: Госюриздат, 1960.

97. *Васильев А.Н.* Следственная тактика. – М.: Юрид. лит., 1976.
98. *Васильев А.Н.* Тактика отдельных следственных действий (Биб-чка следователя). – М.: Юрид. лит., 1981.
99. *Васильев А.Н.* Тактические приемы осмотра места происшествия // Осмотр места происшествия. – М.: Госюриздат, 1960.
100. *Васильев А.Н.* Тактический прием – основа следственной тактики // Социалистическая законность. – М.: Известия, 1974. – № 4.
101. *Васильев А.Н., Карнеева Л.М.* Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970.
102. *Васильев А.Н., Яблоков Н.П.* Предмет, система и теоретические основы криминалистики. – М.: Изд-во МГУ, 1984.
103. *Васильев В.Л.* Некоторые аспекты психологии допроса // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1967.
104. *Васильев В.Л.* Психологические аспекты раскрытия убийств, совершенных в условиях неочевидности // Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989.
105. *Васильев В.Л.* Психология труда следователя: Метод. рекомендации. – Л., 1988.
106. *Васильев В.Л.* Юридическая психология. – 3-е изд. – СПб: Изд-во «Питер», 2000.
107. *Васильев В.Л.* Юридическая психология: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.
108. *Васильев В.Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Юрид. лит., 1991.
109. *Вейнгарт А.* Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. – СПб., 1912.
110. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. - К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004.
111. *Веліканов С.В.* Класифікація слідчих ситуацій в

криміналістичній методиці: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002.

112. *Весельський В.К.* Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. – К., 1999.

113. *Весельський В.К.* Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти). – К.: НВТ “Правник”, 1999.

114. *Винберг А.И., Шавер Б.М.* Криминалистика. – 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Госюриздат, 1949.

115. *Винберг А.И., Шавер Б.М.* Криминалистика: Учебник. – М.: Госюриздат, 1950.

116. *Виницкий Л.В.* Осмотр места происшествия: организационные, процессуальные и тактические вопросы (по материалам Казахской ССР): Учеб. пособие. – Караганда, 1986.

117. Відомості Верховної Ради, 2003. – №36.

118. *Виноградова О.І.* Міжнародне співробітництво України у галузі боротьби зі злочинністю (кримінально-процесуальний аспект): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2000.

119. *Водяницкий В.П.* К вопросу о понятии места происшествия // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976.

120. *Войников В.В.* Тактика обеспечения безопасности в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Калинингр. юрид. ин-т МВД России. – Калининград, 2002.

121. *Волкодаев Н.Ф.* Правовая культура судебного процесса / Отв. ред. Ю.С. Суховий. – М.: юрид. лит., 1980.

122. *Волобуев А.Ф.* Соотношение понятий «тактический прием» и «тактическая рекомендация» в системе следственной тактики // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1983. – Вып.27.

123. *Волчецкая Т.С.* Криминалистическая ситуалогия: Монография / Под ред. Н.П. Яблокова. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997.

124. *Волчецкая Т.С.* Ситуационное моделирование в расследовании преступлений: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. – М., 1991.

125. *Волчецкая Т.С.* Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: Учеб. пособие. – Калининград: Изд-во КГУ, 2001.

126. *Волчецкая Т.С.* Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике: Учеб. пособие. – Калининград: Калининград. ун-т, 1997.

127. *Воробьев Г.А.* Планирование судебного следствия. – М., 1978.

128. *Гавло В.К.* О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц // Вопросы криминалистической методологии, тактики, методики расследования. – М., 1973.

129. *Гавло В.К., Ключко В.Е., Ким Д.В.* Судебно-следственные ситуации: психолого-криминалистические аспекты: Монография / Под ред. В.К. Гавло. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2006.

130. *Гаврилов О.А., Соя-Серко Л.А.* Дискуссия о некоторых основных положениях следственной тактики // Вопросы криминалистики. – М.: Юрид. лит., 1964. – № 10.

131. *Гаврилова Н.И.* Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение): Метод. пособие. – М., 1983.

132. *Гавриш С.Б., Грузкова В.Г., Дудников А.Л., Коновалова В.Е., Матусовский Г.А., Моисеенко Л.Е., Салтевский М.В.* Экологические преступления: квалификация и методика расследования. – Х., 1994.

133. *Галаган В.І.* Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (по

матеріалах органів внутрішніх справ України): Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003.

134. *Галиакбаров Р.Р.* Организация преступного сообщества (преступной организации) (ст. 210 УК РФ // Современные проблемы борьбы с транснациональной преступностью: Материалы Международн. научно-практ. конф. (г. Сочи, 9-12 октября 2000 г.). - Краснодар: Изд-во Кубанского гос. ун-та, 2000.

135. *Галимханов А.Б.* Организационно-тактические особенности расследования преступлений в условиях расширения прав подозреваемых и обвиняемых на защиту: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. – Уфа, 2001.

136. *Гельвиц А.* Современная криминалистика (методы расследования преступлений). Пер. с нем. Е. Л-ской / Под ред. П.И. Люблинского. – М.: Изд-во «Право и жизнь», 1925.

137. *Герасимов И.* Следственные ситуации на начальном этапе расследования преступлений // Социалистическая законность. – М.: Известия, 1977.

138. *Герасимов И.Ф.* Принципы построение методики раскрытия преступлений // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. – М., 1973.

139. *Глазырин Ф.В.* Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий: Учеб. пособие. – Свердловск, 1973.

140. *Глазырин Ф.В.* Конспект лекций по судебной психологии. Часть особенная. – Свердловск: УрГУ, 1978.

141. *Глазырин Ф.В.* Моделирование обстановки места происшествия // Вопросы борьбы с убийствами: Матер. науч.-практ. конф. – М., 1969.

142. *Глазырин Ф.В., Кругликов А.П.* Следственный эксперимент: Учеб. пособие / Отв. ред. Р.С. Белкин. – Волгоград: НИ и РИО ВСП МВД СССР, 1981.

143. *Гмырко В.П.* Деятельность следователя в ситуации

ях тактичного ризику при розслідуванні тяжких преступлений // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы по делам о тяжких преступлениях. – Караганда, 1985.

144. *Голдовский О.* Психология свидетельских показаний // Судебное обозрение. – 1904. – № 16-18.

145. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989.

146. *Голунский С.А., Шавер Б.М.* Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. – М., 1939.

147. *Гоноболін Ф.Н.* Психология / Под ред. Н.Ф. Добрынина. – М., 1973.

148. *Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М.* Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посібник. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994.

149. *Гончаренко В.И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы). – К.: Вища школа, 1980.

150. *Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькин П.С.* Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1973.

151. *Гродзинский М.* Единобразие ошибок в свидетельских показаниях // Архив криминологии и судебной медицины, 1927. – Вып. 3. – Т.1. – Кн.ч. 4, 5.

152. *Громов В.И.* Осмотр места преступления. – М., 1931.

153. *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М.: ЛексЭст, 2002.

154. *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – Пер. с 4-го нем. изд. – СПб., 1908.

155. *Грошевий Ю.* Конституція України і деякі проблеми кримінально-процесуальної теорії // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 1998. – № 2(13).

156. *Грошевой Ю.М.* Личность судьи и некоторые вопросы тактики судебного следствия // Криминалистика и су-

дебная экспертиза. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – Вып. 10.

157. *Грошевой Ю.М.* Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. – Х., 1975.

158. *Гузеев В.В.* Опровергнутое алиби // Следственная практика / Сост. Ю.А. Жильцов, С.Я. Кондраков. – К.: РИО МВД УССР, 1982.

159. *Гуковская Н.И.* Деятельность следователя и суда по предупреждению преступлений несовершеннолетних: Метод. пособие. – М.: Юрид. лит., 1967.

160. *Гуковская Н.И.* Следственный эксперимент (пособие для следователей). – М.: Госюриздат, 1958.

161. *Гурев М.С.* Убийства на «разборках» (методика расследования). – СПб: Питер, 2001.

162. *Гуров А.И.* Профессиональная преступность. Прошлое и современность. – М., 1990.

163. *Гусаков А.Н., Филющенко А.А.* Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991.

164. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. – Т.4.

165. *Даньшин М.В.* Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2000.

166. Декларация ООН «О правах человека» // Права человека и судопроизводство. – Варшава, 1993.

167. *Денисюк С.Ф.* Система тактичних прийомів обшуку: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999.

168. *Денисюк С.Ф., Шепітько В.Ю.* Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистические проблемы): Научно-практ. пособие. – Х.: Консум, 1999.

169. *Денисюк С.Ф., Шепітько В.Ю.* Системы тактических приемов обыска (тактические комбинации) // Весы Фемиды. – Симферополь, 2001. – № 1 (17).

170. *Донченко Е.А., Титаренко Т.М.* Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1989.
171. *Доспулов Г. Г.* Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976.
172. *Драпкин Л.Я.* Основы криминалистической теории следственных ситуаций: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09. – М., 1987.
173. *Драпкин Л.Я.* Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактики следствия // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия. – Л., 1976.
174. *Драпкин Л.Я.* Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия (межвузовский межведомственный сборник научных трудов). – Уфа: Башкирский ун-т, 1989.
175. *Драпкин Л.Я.* Следственные ситуации и раскрытие преступлений // Научные труды. – Свердловск, 1975. – Вып. 41.
176. *Дулов А.В.* О разработке тактических операций при расследовании преступлений // 50 лет советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. – Л., 1972.
177. *Дулов А.В.* Основы психологического анализа на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1973.
178. *Дулов А.В.* Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975.
179. *Дулов А.В.* Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск, 1979.
180. *Дулов А.В.* Эмоциональный эксперимент // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Минск: Вышэйшая школа, 1970.
181. *Дулов А.В., Новик Ю.И.* Понятие и структура тактического решения, применяемого следователем при произ-

водстве следственного действия // Теоретические проблемы криминалистической тактики. – Свердловск: УрГУ, 1981.

182. *Евгеньев М.Е.* Методика и техника расследования преступлений: Учеб. пособие / Под ред. С.М. Потапова. – К.: Госполитиздат, 1940.

183. *Еникеев М.И.* Юридическая психология: Учебник. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.

184. *Ефимичев С.П., Кулагин Н.И., Ямпольский А.Е.* Допрос: Учеб. пособие. – Волгоград: НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1978.

185. *Жуков А.В.* Умелое предъявление доказательств на допросе подозреваемого // Следственная практика. – М.: Юрид. лит., 1981. – Вып. 129.

186. *Журавель В.А.* Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1983.

187. *Журавель В.А.* Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. – Х.: Право, 1999.

188. *Журавель В.А.* Ситуационность тактических приемов при допросе потерпевшего // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1985. – Вып. 30.

189. *Журавель В.А.* Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук. практ. матер. – Х., 2006. – Вип. 6.

190. *Закатов А.А.* Ложь и борьба с нею. – Волгоград: Ниж.-Волж. кн. изд-во, 1984.

191. *Закатов А.А.* Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979.

192. *Закатов А.А., Ямпольский А.Е.* Обыск: Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СРСР, 1983.

193. *Звонков Б.Н.* Проблемы этики и психологии рас-

следования // Актуальные проблемы государства и права (Уголовное право, уголовный процесс, криминалистика). – Краснодар, 1976. – Кн. 1.

194. *Здоровко С.Ф.* Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції). – Х., 2004.

195. *Здоровко С.Ф.* Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002.

196. *Здоровко С.Ф.* Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами: Метод. рекомендації. – Х., 2002.

197. *Зеленецький В.С., Куркин Н.В.* Обеспечение безопасности субъектов уголовного процесса. – Х.: Изд-во КримАрт, 2000.

198. *Злобин Г.А., Яни С.А.* Проблема полиграфа // Проблемы совершенствования советского законодательства: Тр. ВНИИСЗ. – М., 1976.

199. *Зорин Г.А.* Психологический контакт при производстве допроса: Учеб. пособие. – Гродно: Гродненский ун-т, 1986.

200. *Зорин Г.А.* Криминалистический риск: природа и методы оценки. – Минск, 1990.

201. *Зорин Г.А.* Тактический потенциал следственного действия. – Минск, 1989.

202. *Зорин Г.А.* Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфея, 2000.

203. *Зорин Г.А.* Эвристические приемы и методы для построения и реализации интегративно-модульной тактики // Эффективность уголовной юстиции в контексте верховенства права: Матер. междунар. науч. конф. – Минск: БГУ, 2003.

204. *Зорин Г.А., Зорин Р.Г.* Типовые программы допросов участников и очевидцев дорожно-транспортных происшествий. Справочник для следователей, прокуроров, су-

дей, адвокатов, преподавателей и студентов юридических вузов. – Гродно, 1995.

205. *Зорин Г.А., Зорина Н.А.* Эвристические приемы построения и использования интегративно-тактических модулей // Эффективность уголовной юстиции в контексте верховенства права: Матер. междунар. науч. конф. – Минск: БГУ, 2003.

206. *Ильиных В.Л.* Использование тактических программ при выявлении хищений // Актуальные проблемы борьбы с правонарушениями. Матер. науч. практ. конф. – Екатеринбург, 1992.

207. *Ильченко Ю.И.* К возникновению следственной ситуации // Правовая реформа и проблемы ее реализации: Тезисы докл. и сообщ. рег. науч. практ. конф. 14-15 сентября 1989 г. – Краснодар, 1989.

208. *Ильченко Ю.И.* Риск как составляющая следственной деятельности // Преподавание юридической психологии и ее практическое применение в свете решений XXVII съезда КПСС. – Тарту, 1986. – Ч.1.

209. *Ильченко Ю.И.* Эмоции и чувства в деятельности следователя. – Краснодар, 1978.

210. *Ищенко А.В.* Криминалистическая рекомендация как средство обеспечения следственной практики достижениями науки и техники: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 1984.

211. *Ищенко Е.П., Сливинский К.О.* Алгоритмизация расследования преступлений – актуальная проблема криминалистики // Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе: Матер. междунар. науч. конф. – Ч.1. – Уфа: РИО БашГУ, 2003.

212. *Казаневская В.В.* Философско-методологические основания системного подхода. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987.

213. *Калюжна Л.Є.* Перевірка показань на місці як елемент тактичної операції // Вісник Академії адвокатури України. – К.: Вид. центр Акад. адв. України, 2006. – Вип. 6.

214. *Каневский Л.Л.* Проверка показаний на месте: правовые и нравственно-психологические основы // Южно-уральские криминалистические чтения. – Вып. 7. – Уфа: Изд-во БашГУ, 1999.

215. *Каневский Л.Л.* Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1982.

216. *Карасева Е.В.* Расследование отдельных видов преступлений в сфере экономики и международного сотрудничества по уголовным делам: Учеб. пособие. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, 2005.

217. *Карнеги Д.* Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить. – Пер. с англ. – М.: Топикал, Цитадель, 1995.

218. *Карнеги Д.* Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. – Пер. с англ. – К.: Наукова думка, 1989.

219. *Карнеева Л.М.* Пределы использования тактических приемов допроса // Тактические приемы и пределы их использования. – М., 1980.

220. *Карнеева Л.М.* Привлечение в качестве обвиняемого. – М.: Госюриздат, 1962.

221. *Карнеева Л.М., Кертэс И.* Система основных тактических приемов допроса и алгоритм их реализации // Правовая кибернетика социалистических стран / Под ред. Н.С. Полевого. – М.: Юрид. лит., 1987.

222. *Карнеева Л.М., Ордынский С.С., Розенблит С.Н.* Тактика допроса на предварительном следствии. – М.: Госюриздат, 1958.

223. *Карнеева Л.М., Соловьев А.Б., Чузилев А.А.* Допрос подозреваемого и обвиняемого. – М., 1969.

224. *Карнец И.* Эмоции и закон // Литерат. газета от 26 марта 1980.

225. *Квачевский А.* О вызове и допросе в предварительном следствии // Юридический вестник, 1869. – Кн. 7-8.

226. *Кертэс И.* Тактика и психологические основы допроса. – М.: Юрид. лит. 1965.

227. *Кисленко С.Л.* Тактика судебного следствия и ее место в системе криминалистики: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Саратовская гос. акад. права. – Саратов, 2002.

228. *Китаев Н.Н., Ермаков Н.П.* Об одном нетрадиционном тактическом приеме допроса //Тактико-криминалистические и процессуальные аспекты предварительного следствия. – Иркутск: Иркутский ун-т, 1991.

229. *Китаев Н.Н., Ермаков Н. П.* О возможности использования музыки при допросе обвиняемого // Проблемы изучения личности участников уголовного судопроизводства. – Свердловск, 1980.

230. *Князев В.А.* О понятии тактической операции // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1982. – Вып.25.

231. *Князев В.А.* Проблемы тактических операций в методике расследования хищений государственного или общественного имущества: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 /Хюри. – Х., 1986.

232. *Князев В.А., Марушев А.Д.* К вопросу о понятии тактической задачи расследования // Реформа политико-правовой системы советского общества и укрепление социалистического правопорядка. Тезисы выступл. к обл. конф. молодых ученых и соискателей 1-2 июня 1990 г. – Х., 1990.

233. *Ковалев А.Г.* Психология личности. – М.: Просвещение, 1970.

234. *Колдин В.Я., Селиванов Н.А.* Общие понятия и принципы следственной тактики и криминалистической техники //Криминалистика социалистических стран /Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986.

235. *Колесниченко А.Н.* Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. – Х., 1976.

236. Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Актуальные проблемы тактики и методики расследования преступлений // Проблемы социалистической законности. – Х.: Вища школа, 1978. – Вып.3.

237. Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Криминалистическая характеристика преступлений: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1985.

238. Колмаков В.П. Введение в курс науки советской криминалистики: Лекция. – Одесса, 1973.

239. Колмаков В.П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969.

240. Колмаков В.П. Тактика производства следственного осмотра и следственного эксперимента. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1956.

241. Колмаков В.П., Ароцкер Л.Е. Следственный эксперимент на предварительном следствии: Метод. пособие / Под ред. Н.Н. Бокариус. – Х.: ХНИИСЭ, 1949.

242. Комаринец Б.М., Шевченко Б.И. Руководство по осмотру места преступления. – М.: Гл. упр. РК милиции НКВД СССР, 1938. – 1-я кн.

243. Комарков В.С. Вопросы систематизации тактических приемов расследования // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. – М.: Юрид. лит., 1973.

244. Комарков В.С. Проблема общения в тактике следственных действий // Вопросы государства и права развитого социалистического общества. – Х., 1975.

245. Комарков В.С. Психологические основы очной ставки: Тексты лекций. – Х., 1976.

246. Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб. пособие. – Х.: Хюри, 1975.

247. Комарков В.С. Тактика предъявления доказательств на допросе обвиняемого: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1973.

248. *Комаров И.М.* Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002.

249. *Комаров И.М.* Структура частной теории криминалистических операций досудебного производства // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003.

250. *Комиссаров В.И.* Актуальные проблемы следственной тактики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка. – М., 1989.

251. *Комиссаров В.И.* Оптимизация тактики следственных действий – важное условие повышения эффективности расследования // Актуальные проблемы борьбы с преступностью: Материалы республ. науч. практ. конф. 14-15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992.

252. *Комиссаров В.И.* Теоретические проблемы следственной тактики / Под ред. А.И. Михайлова. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987.

253. *Комиссарова Я.В., Семенов В.В.* Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2004.

254. *Кон И.С.* Психология старшеклассника. – М., 1982.

255. *Кондрашенко В.Т.* Девиантное поведение у подростков: социально-психологические и психиатрические аспекты. – Минск: Беларусь, 1988.

256. *Кони А.Ф.* Свидетели на суде // Проблемы психологии. – 1901. – № 1.

257. *Коновалова В.Е.* Версия: концепция и функции в судопроизводстве. – Х.: Консум, 2000.

258. *Коновалова В.Е.* Допрос как информационный процесс // Проблемы социалистической законности. – Х.: Вища школа, 1980. – Вып. 5.

259. *Коновалова В.Е.* Допрос: Тактика и психология. – Х.: Консум, 1999.

260. Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: принципы и функции //Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1981. – Вып.22.

261. Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: состояние и тенденции //Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. – Одесса: Одесский ун-т, 1993.

262. Коновалова В.Е. Негативные обстоятельства и их значение в расследовании преступлений //Радянське право. – К., 1958. – №6.

263. Коновалова В.Е. Обыск // Расследование хищений государственного или общественного имущества (проблемы тактики и методики). – Х.: Вища школа, 1987.

264. Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД СССР, 1973.

265. Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990.

266. Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1997.

267. Коновалова В.Е. Предмет следственной тактики // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. – Х.: Юрвуз, 1973.

268. Коновалова В.Е. Проблемы произвольного запоминания и их использование в судопроизводстве //Актуальные проблемы современной психологии: Матер. науч. чтений посвящ. 60-летию Харьковской психологической школы / Отв. ред. Е.В. Заика. – Х.: ХГУ, 1993.

269. Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978.

270. Коновалова В.Е. Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. – Х., 1966.

271. Коновалова В.Е. Убийство: искусство расследования: Монография. – Х.: Факт, 2001.

272. Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К.: РИО МВД УССР, 1983.

273. Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – К.: РИО МВД УССР, 1978.

274. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции: Учеб. пособие. – Х.: Гриф, 1997.

275. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Обыск: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Гриф, 1997.

276. Коновалова В.О. Негативні обставини і їх значення у розслідуванні злочинів //Радянське право. – К., 1958. – № 6.

277. Коновалова В.О. Проблеми логіки і психології у слідчій тактиці. – Х., 1965.

278. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004.

279. Константинов А. Бандитский Петербург: Документальный очерк. – СПб: Фолио-Пресс, 1996.

280. Корюкин В.И. Вероятность и информация //Вопросы философии. – М., 1965. – № 8.

281. Косоплечев Н.П. Осмотр места происшествия по делам, связанным с применением огнестрельного оружия: Пособие для следователей. – М.: Госюриздат, 1956.

282. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К.: Вища школа, 1990.

283. Котов В.И. Попытка направить следствие по ложному пути не удалась //Следственная практика. – М.: Юрид. лит., 1979. – Вып.124.

284. Коченов М.М., Ефимова Н.И., Кривошеев А.С., Ситковская О.Д. Изучение следователем психологии обвиняемого: Метод. пособие. – М., 1987.

285. *Коченов М.М., Осипова Н.Р.* Психология допроса малолетних свидетелей: Метод. пособие. – М., 1984.

286. *Кравченко Р.Г., Скрипка А.Г.* Основы кибернетики. – М., 1974.

287. *Краснова Л.Б.* «Обыск – осмотр» средств компьютерной техники // Воронежские криминалистические чтения / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000. – Вып. 1.

288. Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И.В.Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982.

289. *Крачевский А.К.* Об уголовном преследовании, дознании и предварительном расследовании преступлений по судебным Уставам 1864 г. – СПб, 1869.

290. Криминалистика социалистических стран / Под ред. В.Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986.

291. Криминалистика. Краткая энциклопедия / Авт. сост. Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993.

292. Криминалистика. Техника и тактика расследования преступлений. – М., 1938.

293. Криминалистика: Учебник. – М.: Госюриздат, 1949.

294. Криминалистика. Ч. 1 / Под ред. А.И. Винберга, С.П. Митричева. – М.: Госюриздат, 1950.

295. Криминалистика: Учебник / Отв. ред. А.Н. Васильев. – М.: Изд-во МГУ, 1963.

296. Криминалистика: Учебник / Отв. ред. С.П. Митричев, М.П. Шаламов. – М.: Юрид. лит., 1966.

297. Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина, Г.Г. Зуйкова. – М.: Юрид. лит., 1968.

298. Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина, Г.Г. Зуйкова. – М.: НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970. – Т. 2.

299. Криминалистика: Учебник. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1973.

300. Криминалистика. – М., 1974.
301. Криминалистика: Учебник /Под ред. Б.А. Викторова, Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976.
302. Криминалистика: Учебник /Под ред. И.Ф. Крылова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976.
303. Криминалистика: Учебник /Под ред. Р.С. Белкина, И.М. Лузгина: – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – Т. 2.
304. Криминалистика: Учебник /Под ред. А.Н. Васильева. – М.: Изд-во МГУ, 1980.
305. Криминалистика: Учебник /Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1984.
306. Криминалистика: Учебник /Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1986.
307. Криминалистика: Учебник /Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988.
308. Криминалистика: Учебник /Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М.: Высшая школа, 1994.
309. Криминалистика: Учебник /Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юрист, 1995.
310. Криминалистика: Учебник /Отв. ред. Н.П. Яблочков. – М.: Изд-во БЕК, 1995.
311. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник /За ред. В.Ю. Шепітька. – Х.: Право, 1998.
312. Криминалистика: Учебник /Под ред. Д.И. Сулейманова. – Баку: «Ишыг», 2000.
313. Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.
314. Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004.
315. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования /Под ред. Т.В. Аверьяновой, Р.С. Белкина. – М.: Новый Юрист, 1997.

316. Кримінальне судочинство в Україні: законодавство та практика застосування: Навч. посібник / За станом на 1 жовтня 2001 р. (Серія "Реформа судів України") – Х.: Консум, 2001.

317. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. третє, переробл. та доповн. – Х.: ТОВ «Одиссей», 2006.

318. Кримінальний процес України / За ред. Ю.М. Грошевого, В.М. Хотенця. – Х.: Право, 2000.

319. Кримінально-процесуальний кодекс України. За станом на 1 вересня 2001 р. Неофіційне видання. – Х.: РВФ "Арсіс, ЛТД", 2001.

320. Кримінологія. Особлива частина / За ред. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 1999.

321. *Крючков В.П.* Установление логической и фактической связи при изучении обстановки места происшествия // Проблемы уголовного процесса и криминалистики. – Свердловск, 1973. – Вып. 21.

322. *Кузьмин Е.С.* Вопросы социальной психологии руководства // Психология производству и восприятию. – Л., 1977.

323. *Кузьмичев В.С.* Теория и практика следственной деятельности: Монография. – К.: НВТ «Правник», 1997.

324. *Кузьмічов В.С., Прокопенко Г.І.* Криміналістика: Навч. посібник / За заг. ред. В.Г. Гончаренка та Є.М. Моїсєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

325. *Кузьмічов В.С., Чорноус Ю.М.* Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: Монографія. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2005.

326. *Кузьмічов В.С., Юсупов В.В.* Алібі у розкритті злочинів: Навч. посібник. – К.: КНТ, 2007.

327. *Кукарникова Т.Э.* Документы в уголовном процессе и криминалистике // Воронежские криминалистические чтения: Сб. науч. трудов / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001.

328. *Кукарникова Т.Э.* Особенности электронного документа как источника судебных доказательств // Воронежские криминалистические чтения: Сб. науч. трудов / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003.

329. *Куницина В.Н.* К вопросу об оценке возраста другого человека подростками // Проблемы общей, социальной и инженерной психологии. – Л.: ЛГЕ, 1966.

330. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр «Пресс», 2004.

331. Курс криминалистики / И.С. Андреев, Г.И. Грамович, Н.И. Порубов; Под ред. Н.И. Порубова. – Минск: Вышэйшая школа, 2000.

332. *Кучеров И.Д.* Соотношение тождества и различия (на материале криминалистики). – Минск: Изд-во Наука и техника, 1968.

333. *Лаврухин С.В.* Система криминалистики // Государство и право. – М., 1999. – № 8.

334. *Ларин А.М.* Полиграф и права личности в уголовном процессе // Сов. гос. и право. – М.: Наука, 1981. – № 6.

335. *Ларин А.М.* Расследование по уголовному делу. Планирование, организация – М.: Юрид. лит., 1970.

336. *Ларин А.М.* Я – следователь. – М.: Юрид. лит., 1991.

337. *Леви А.А.* Организация осмотра места происшествия. – М., 1970.

338. *Леви А.А., Пичкалева Г.И., Селиванов Н.А.* Получение и проверка показаний следователем: Справочник. – М.: Юрид. лит., 1987.

339. *Леви А.А., Цыпарский Я.Г.* Применение метода реконструкции при расследовании. – М., 1975.

340. *Левков В.Н.* Версии в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1988.

341. *Леоненко В.В.* Запобігання лжесвідченням в кримі-

нальних справах // *Правова система України: теорія і практика: Тези доповідей і наукових повідомлень наук.-практ. конф.* – К., 1993.

342. *Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И.* Речь в криминалистике и судебной психологии. – М.: Главн. ред. вост. лит-ры изд-ва Наука, 1977.

343. *Липманн О., Адам Л.* Ложь в праве. – Х.: Юрид. изд-во Украины, 1929.

344. *Лифанова М.В.* Выявление и разоблачение ложных показаний на предварительном расследовании: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / БашГУ. – Уфа, 1997.

345. *Личность преступника / Кол. авт.: Н.Н. Кондрашков, В.Н. Кудрявцев, Н.С. Лейкина, Г.М. Миньковский и др.* – М.: Юрид. лит., 1971.

346. *Лозовцева В.Н.* К вопросу об изучении образцов подростка // *Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга.* – Краснодар, 1975.

347. *Локар Э.* Руководство по криминалистике – Пер. проф. С.В. Познышева и Н.В. Терзиева. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941.

348. *Ломов Б.Ф.* Общение как проблема общей психологии // *Методологические проблемы социальной психологии.* – М.: Наука, 1975.

349. *Лузгин И.М.* Методологические проблемы расследования. – М.: Юрид. лит., 1981.

350. *Лузгин И.М.* Моделирование при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1981.

351. *Лузгин И.М.* О некоторых аспектах общей теории криминалистики // *Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе.* – Одесса: Одесский ун-т, 1993.

352. *Лузгин И.М.* Реконструкция в расследовании преступлений. – Волгоград: НИ и РИО ВСШ МВД СССР, 1981.

353. *Лузгин И.М.* Соккрытие следов и обстоятельств преступления как фактор, определяющий специфику исходных следственных ситуаций // Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989.

354. *Лукашевич В.Г.* Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследований, перспективы использования. – К.: Укр. акад. внутр. дел, 1993.

355. *Лукашевич В.Г.* Основы теории профессионального общения следователя: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – К., 1993.

356. *Лукашевич В.Г.* Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): Учеб. пособие. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989.

357. *Лукьянчиков Е.Д., Кузьмичев В.С.* Тактические основы расследования преступлений: Учеб. пособие. – К.: КВШ МВД СССР, 1989.

358. *Лурия А.Р.* Экспериментальная психология в судебно-следственном деле // Советское право, 1927. – № 2.

359. *Люблинский П.И.* Предметъ и значеніе ученія о доказательствахъ... // Дж. Стифенъ. Очеркъ доказательственнаго права. – СПб: Сенатская типографія, 1910.

360. *Макаренко И.А.* Криминалистическое учение о личности несовершеннолетнего обвиняемого: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Саратовская гос. акад. права. – Саратов, 2007.

361. *Макаренко И.А.* Нравственные основы допроса несовершеннолетнего обвиняемого // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р.С. Белкина: Материалы междунаро. науч. конф. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002.

362. *Максutow И.Х.* Осмотр места происшествія. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965.

363. *Максutow И.Х.* Судебный осмотр места происшествия и особенности его проведения: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972.

364. *Маляренко В.Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005.

365. *Маслов А.Е.* Следственная тайна как средство преодоления противодействия расследованию: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2001.

366. *Матусинский С.В.* Механизм преступления и проблемы его установления // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе. – Одесса: Одесский ун-т, 1993.

367. *Матусовский Г.А.* Вопросы научной организации управления и труда в следственном аппарате и их связь с криминалистикой // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1972. – Вып.9.

368. *Матусовский Г.А.* Методика расследования хищений. – К.: УМК ВО, 1988.

369. *Матусовский Г.А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999.

370. *Миньковский Г.М.* Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. – М.: Госюриздат, 1959.

371. *Миньковский Г.М.* Способы собирания и проверки доказательств // Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. ред. Н.В. Жогин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1973.

372. *Миньковский Г.М., Яхонтов В.А.* Расследование и предупреждение половых преступлений несовершеннолетних: Метод. пособие. – М., 1973.

373. Митний кодекс України // Кодекси України: У 2-х т. – Т. 2. – К.: Ін Юре, 1997.

374. *Митричев С.П.* Задачи советской науки криминалистики / Соц. законность. – М.: Изд-во Известия, 1951. – № 6.

375. *Митричев С.П.* Следственная тактика – это мастерство // Социалистическая законность. – М., 1971. – № 4.

376. *Митричев С.П.* Теоретические основы советской криминалистики (введение в науку). – М., 1965.

377. *Митрохина З.И.* Использование данных психологии при производстве допроса: Учеб. пособие. – К.: УМК ВО, 1990.

378. *Митрохина З.И.* Использование данных психологии при производстве допроса и судебно-психологической экспертизы: Текст лекций. – Х.: Юрид. ин-т, 1982.

379. *Михайлов А.И., Соя-Серко Л.А., Соловьев А.Б.* Научная организация труда следователя. – М.: Юрид. лит, 1974.

380. *Михайлов А.И., Юрин Г.С.* Обыск. – М., 1971.

381. *Михальчук А.Е.* Понятие тактических комбинаций при производстве следственных действий // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Юрид. ин-т, 1990.

382. *Михеенко М.М.* О новой кодификации уголовно-процессуального права Украины // Проблемы розвитку кримінального процесу в Україні. Вибрані твори. – К.: Юр-інком Інтер, 1999.

383. *Модестов Н.* Москва бандитская. Документальная хроника криминального беспредела 80-90-х годов. – М.: Центрполиграф, 1996.

384. *Москвин Е.О.* Критерии допустимости тактического приема // Воронежские криминалистические чтения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – Вып. 2.

385. *Москвин Е.О.* Тактический прием: Монография. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006.

386. *Мудьюгин Г.Н.* Расследование убийств по делам, возбуждаемым в связи с исчезновением потерпевшего. – М., 1967.

387. *Навроцький В.О.* Наступність кримінального законо-

давства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) – К.: Атіка, 2001.

388. Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.

389. Настольная книга следователя / Кол. авт.: Александров Г.Я., Апурин А.И., Арзуманян Т.М. и др. – М.: Госюриздат, 1949.

390. Настольная книга следователя. Тактические приемы проведения осмотра места происшествия и допросов при расследовании преступлений различной категории: научно-метод. пособие / Под ред. А.И. Дворкина. – М.: Изд-во «Экзамен», 2006.

391. Настольная книга судьи (рассмотрение уголовных дел в суде первой инстанции). – М.: Юрид. лит., 1972.

392. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під заг. ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – К.: Форум, 2001. – Ч. 2.

393. *Негребецький В.В.* Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005.

394. *Никитина Е.В.* Полиграф (“детектор лжи”) как средство доказывания в уголовном процессе США // Актуальные проблемы борьбы с преступностью: Матер. респ. науч.-практ. конф. 14-15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992.

395. *Николайчук И.А.* Соккрытие преступлений как форма противодействия расследованию: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Воронеж, 2000.

396. *Николайчук И.А.* Соккрытие преступлений как форма противодействия расследованию: Монография / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Мегатрон XXI, 2000.

397. Об оперативно-розыскной деятельности: Закон Украины от 18 февраля 1992 года // Ведомости Верховного Совета Украины. – 1992. – № 22.

398. *Обозов Н.Н.* Психология межличностных отношений. – К.: Лыбидь, 1990.

399. *Образцов В.А.* Выявление и изобличение преступника. – М.: Юристъ, 1997.

400. *Образцов В.А.* Криминалистика: Курс лекций. – М., 1996.

401. *Образцов В.А.* Криминалистическое моделирование в условиях проблемных ситуаций // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия (межвузовский межведомственный сборник научных трудов). – Уфа: Башкирский ун-т, 1989.

402. *Образцов В.А.* Основы криминалистики. – М.: Юристъ, 1996.

403. *Образцов В.А.* Проблемы криминалистического учения о следственной ситуации // Тактико-криминалистические и процессуальные проблемы предварительного следствия. – Иркутск, 1991.

404. *Образцов В.А., Танасевич В.Г.* Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации // Сов. государство и право, 1979. – №8.

405. *Обуховский К.* Психология влечений человека. – М.: Прогресс, 1972.

406. *Общая психология: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Петровского.* – М.: Просвещение, 1970.

407. *Общая психология: Учебник / Под ред. А.В. Петровского.* – М.: Просвещение, 1977.

408. *Общая психопатология детского возраста: Учебно-метод. пособие / Под ред. Б.Е. Микиртумова, Б.Е. Фролова.* – Л.: ЛПМИ, 1988.

409. *Овечкин В.А.* Расследование преступлений, скрытых инсценировками: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1979.

410. *Онучин А.П.* Следственные ситуации и оптимизация расследования дорожно-транспортных происшествий //

Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений. Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1988.

411. Осмотр места происшествия /Кол. авт.: А.Н. Васильев, И.В.Виноградов и др. – М.: Госюриздат, 1960.

412. Осмотр места происшествия: Справочник следователя. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1982.

413. Основы борьбы с организованной преступностью: Монография / Под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова. – М.: ИНФРА-М, 1996.

414. Основы правовой кибернетики /Под ред. Н.С. Полевого, А.Р. Шляхова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1977.

415. *Отблеск В.Е.* О психологической стороне следственной тактики //Вопросы судебной психологии (Тезисы докл. и сообщ. на Всесоюз. конф. по судеб. психологии). – М., 1971.

416. *Панов Н.И., Шепитько В.Ю.* Сущность рефлексивного управления при допросе // Юридический вестник. – Одесса, 1999.

417. *Панов М.І.* Щодо поняття організованих злочинних груп // Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей): Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. 26-27 квітня, 1999.

418. *Пантелеев И.Ф.* Некоторые вопросы психологии расследования преступлений //Труды ВЮЗИ. – М., 1973. – Вып.29.

419. *Парыгин Б.Д.* Основы социально-психологической теории. – М.: Изд-во «Мысль», 1971.

420. *Переверза О.Я.* Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2000.

421. *Подшибякин А.С.* Виды вопросов, используемых при допросе и их роль в состязательном процессе // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и

предупреждения преступлений: Сб. матер. междунаrod. науч.-практ. конф. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2004.

422. *Полстовалов О.В.* Криминалистическая конфликтология: современные нравственные и психологические проблемы: Монография. – Уфа: РИО БашГУ, 2002.

423. *Полстовалов О.В.* Основы профессионального общения следователя: Учеб. пособие. – Уфа: Гилем, 2005.

424. *Полстовалов О.В.* Проблемы использования гипноза в ходе осуществления оперативно-розыскных мероприятий // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003.

425. *Полстовалов О.В.* Совершенствование тактических приемов криминалистики на основе современных достижений психологической науки: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / БашГУ. – Уфа, 2000.

426. *Попов А.В.* Тактические приемы поиска вещественных источников доказательственной информации. – Алма-Ата, 1976.

427. *Попов В.И.* Аспекты совершенствования осмотра и обыска // 50 лет советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. – Л., 1972.

428. *Попов В.И.* Осмотр места происшествия / Под ред. В.А. Хвана. – М.: Госюриздат, 1959.

429. *Попов В.И.* Психологические аспекты осмотра места происшествия по делам об убийствах // Раскрытие тяжких преступлений против личности: Матер. науч. практ. конф. – М., 1972. – Ч. 1.

430. *Порубов Н.И.* Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Под ред. А.Р. Ратинова. – Минск: Вышэйшая школа, 1968.

431. *Порубов Н.И.* Научная организация труда следователя. – Минск: Вышэйшая школа, 1970.

432. *Порубов Н.И.* Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск: Вышэйшая школа, 1978.

433. *Постика И.В.* Оперативная оценка следов преступления. – Одесса, 1988.
434. *Правовая кибернетика социалистических стран /* Под ред. Н.С. Полевого. – М.: Юрид. лит., 1987.
435. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України, 1994 рік. – №11.
436. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України, 1994 рік. – № 11.
437. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних речовин і прекурсорів та зловживання ними: Закон України від 15.02.95 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №10.
438. *Протопопов А.* Ложный путь криминалистики // Законность, 1999. – № 10.
439. *Психология. Словарь /* Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990.
440. *Психология /* Под ред. П.А. Рудика. – М.: Физкультура и спорт, 1974.
441. *Раззаков Ф.* Бандиты времен капитализма (хроника российской преступности 1992-1995 гг.). – М.: ЭКСМО, 1996.
442. *Рассейкин Д.П.* Осмотр места происшествия и трупа при расследовании убийств. – Саратов: Приволжское кн. изд-во, 1967.
443. *Расследование преступлений против личности: Учеб. пособие /* Под ред. О.Я.Баева. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1998.
444. *Рапинов А.Р.* Некоторые вопросы производства обыска // Вопросы криминалистики. – М.: Госюриздат, 1961. – № 1-2 (16-17).
445. *Рапинов А.Р.* Обыск и выемка // Руководство для следователей / Отв. ред. В.В. Найденев, П.А. Олейник. – Ч. 1. – М.: Юри. лит., 1981.

446. *Рашинов А.Р.* Обыск и выемка. – М.: Госюриздат, 1961.
447. *Рашинов А.Р.* Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967.
448. *Рашинов А.Р.* Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике // *Правовая кибернетика*. – М.: Юрид. лит., 1970.
449. *Рашинов А.Р., Гаврилова Н.И.* Логико-психологическая структура лжи и ошибки в свидетельских показаниях // *Вопросы борьбы с преступностью*. – М.: Юрид. лит., 1982. – Вып. 37.
450. *Рашинов А.Р., Ефимова Н.И.* Психология допроса обвиняемого: Метод. пособие. – М., 1988.
451. *Рахунов Р.* Допрос подсудимого и свидетелей в судебном заседании // *Соц. законность*. – М., 1953. – № 10.
452. *Регуш Л.А.* Тренинг педагогической наблюдательности // *Вопросы психологии*. – М.: Педагогика, 1988. – № 3.
453. *Робер М.А., Тильман Ф.* Психология индивида и группы. – М., 1986.
454. *Розовский Б.Г.* Еще раз о тактике допроса // *Следственная практика*. – М.: Юрид. лит., 1966. – Вып. 72.
455. *Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: Монографія / За ред. В.Ю. Шепітька*. – Х.: Право, 2006.
456. *Рубис А.С.* Основы теории криминалистического обеспечения деятельности прокурора в сфере борьбы с преступностью: Монография. – Минск: Харвест, 2006.
457. *Руководство для следователей / Под ред. Н.А. Селиванова, В.А. Снеткова*. – М.: ИНФРА-М, 1997.
458. *Руководство по расследованию преступлений / Кол. авт.: Братковская В.В., Быховский И.Е., Гаврилина З.Т. и др.* – М.: Юрид. лит., 1967.
459. *Руководство по расследованию преступлений: Учеб. пособие*. – М.: Изд-во НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002.

460. *Савицкий В.М., Потеружа И.Н.* Потерпевший в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1963.

461. *Садовский В.Н.* Основания общей теории систем. – М., 1974.

462. *Сакало В.О.* Тактика злочинної діяльності: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002.

463. *Салтевський М.В.* Криміналістика. Підручник: У 2 т. Ч.2. – Х.: Консум, 2001.

464. *Самонов А.П.* Психология преступных групп. – Пермь, 1991.

465. *Сапожников Ю.С.* Первичный осмотр трупа на месте его обнаружения. – К.: Укр. ин-т юрид. наук, 1940.

466. *Сафин Н.Ш.* Допрос несовершеннолетнего подозреваемого в советском уголовном судопроизводстве (процессуальный и криминалистический аспекты проблемы). – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1990.

467. *Свенссон А., Вендель О.* Раскрытие преступлений. Современные методы расследования уголовных дел. – Пер. с англ. / Под ред. С.П. Митричева. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1957.

468. *Селецкий А.И., Тарарухин С.А.* Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. – К.: Вища школа, 1981.

469. *Селиванов Н.А.* Советская криминалистика: система понятий. – М.: Юрид. лит., 1982.

470. *Селиванов Н.А.* Этико-психологические вопросы расследования // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1993. – Вып. 38.

471. *Селиванов Н.А.* Этически-тактические вопросы расследования. – М., 1981.

472. *Селиванов Н.А., Тербилов В. И.* Первоначальные следственные действия: Краткий справочник следователя. – М.: Госюриздат, 1956.

473. *Селиванов Н.А., Терехилов В.И.* Первоначальные следственные действия. – М.: Юрид. лит., 1969.

474. *Семенов В.В.* Розслідування вбивств, прихованих інсценуванням: Монографія / За ред. В.О. Коновалової. – Х., 2006.

475. *Сеченов И.М.* Избранные произведения. – М.: Изд-во Акад. наук СССР. 1952. – Т.1.

476. *Силантьева Л.И.* Особенности психологии девушек-правонарушительниц // Борьба с преступностью несовершеннолетних в условиях научно-технического прогресса. – Свердловск: СЮИ, 1982.

477. *Синецкий О.В.* Тактика проведения воспроизведения обстановки и обстоятельств события при расследовании уголовных дел об убийствах: Учеб.-практ. пособие. – Запорожье: Изд-во «Фолиум», 1999.

478. Системи тактичних прийомів допиту. Роздавальний матеріал до практичних занять / Упоряд. В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Х.: УЮА, 1994.

479. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984.

480. *Слобин Д., Грин Дж.* Психолингвистика. – Пер. с англ. / Под общ. ред. А.А. Леонтьева. – М.: Изд-во Прогресс, 1976.

481. Словарь по уголовному праву / Отв. ред. А.В. Наумов. – М.: Изд-во БЕК, 1997.

482. *Смирнова Н.И.* О возможности использования паралингвизмов в процессе следствия // Вопросы судебной психологии. – М., 1971.

483. *Смолина В.В., Кутейникова М.Г.* Возрастные особенности детей школьного возраста. – Минск, 1973.

484. *Смыслов В.И.* О тактических приемах допроса свидетелей // Ученые записки. – М., 1970. – Вып. XX. – Ч.3.

485. *Снетков В.А., Зинин А.М.* Методы непосредствен-

ной актуализации мысленного образа очевидцев при их допросе о признаках внешности человека // *Тактические приемы допроса и пределы их использования.* – М., 1980.

486. Советская криминалистика. Ч.1 /Под ред. С.П. Митричева, Н.В. Терзиева. – М.: ВЮЗИ, 1962.

487. Советский уголовный процесс /Под общ. ред. М.И. Бажанова, Ю.М. Грошевого. – К.: Вища школа, 1978.

488. *Соловьев А.Б.* Очная ставка на предварительном следствии. – М., 1970.

489. *Соловьев А.Б., Центров Е.Е.* Допрос на предварительном следствии: Метод. пособие. – М., 1986.

490. Социальная психология: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987.

491. *Соя-Серко Л.А.* Проверка показаний на месте (метод. пособие). – М., 1966.

492. Специализированный курс криминалистики для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования: Учебник /Отв. ред. М.В. Салтевский. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987.

493. *Старченко А.А.* Логика в судебном исследовании. – М.: Госюриздат, 1958.

494. *Сташис В.В.* Відповідальність за вчинення злочинів злочинною організацією за проектом нового Кримінального кодексу України // *Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності.* – Х., 1999.

495. *Сташис В.В.* Деякі аспекти боротьби з організованою злочинністю // *Вісник академії правових наук України.* – Х.: Право, 2000. – № 4 (19).

496. *Стояновский М.В.* Классификационный подход в криминалистической науке и практике (на примере криминалистической тактики): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 /Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2001.

497. *Стояновский М.В.* О классификации (систематизации) тактико-криминалистических средств // *Воронежские*

криминалистические чтения. – Вып. 2 / Под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2001.

498. *Стратонов В.М.* Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2001.

499. *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1968. – Т.1.

500. *Строгович М.С.* Некоторые вопросы использования психологических знаний в юридической науке // Психологический журнал. – М., 1980. – № 6. – Т. 1.

501. *Строков І.В.* Правові та моральні основи забезпечення справедливості й законності в слідчій діяльності: Автореф. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 1998.

502. Судебно-медицинская экспертиза: Справочник для юристов / Кол. авт.: Виноградов И.В., Гладких А.С., Крюков В.Н. и др. – М.: Юрид. лит., 1985.

503. *Сюксева С.* Гипноз в праве //Актуальные проблемы борьбы с преступностью. Матер. республ. науч. практ. конф. 14-15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992.

504. *Тадевосян В.С.* Расследование дел о преступлениях несовершеннолетних: Метод. руководство. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944.

505. *Танасевич В.Г.* Значение криминалистической характеристики преступлений и следственных ситуаций для методики расследования преступлений //Актуальные проблемы советской криминалистики. – М., 1980.

506. *Терзиев Н.В.* Некоторые вопросы следственного осмотра места преступления: Учеб. пособие /Под ред. С.П. Митричева. – М.: ВЮЗИ, 1955.

507. *Тертышник В.М.* Обыск: Учеб. пособие. – Х.: ГРИФ, 1997.

508. *Трегубов С.Н.* Основы уголовной техники. – Пг., 1915.

509. *Трухачев В.В.* Криминалистический анализ сокры-

тия преступной деятельности. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000.

510. *Трухачев В.В.* Правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления и нейтрализации преступного воздействия на доказательственную информацию: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2001.

511. *Турков К.Л.* Відтворення обстановки та обставин події як одна з найважливіших слідчих дій у процесі збирання доказів по кримінальних справах // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003.

512. *Турчин Д.А.* К вопросу об исследовательской сущности осмотра места происшествия // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае: Матер. регион. ежегод. науч.-практ. конф. / Под ред. В.К. Гавло. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2001.

513. *Тюхтин В.С.* Отражение, системы, кибернетика. – М., 1972.

514. Уголовно-процессуальное законодательство зарубежных социалистических государств: Сб. / Под. ред. Д.С. Карева. – М.: Госюриздат, 1956.

515. *Улимаев Р.Ю.* Следственно-оперативные группы: правовой статус, организация и деятельность: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Акад. упр. МВД Росии. – М., 2001.

516. *Ульвачева И.И.* Повторные следственные действия (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2005.

517. *Ульвачева И.И.* Повторные следственные действия: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты: Монография / Науч. ред. О.Я. Баев. – Воронеж: Изд-во Истоки, 2006.

518. Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д., Зачесова И.А. Речь человека в общении. – М.: Наука, 1989.
519. Федоров Ю.Д. Осмотр места происшествия по делам об убийствах: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Х., 1956.
520. Филлимонов Б.А. О понятии оперативно-розыскной деятельности // Укрепление законности и борьба с преступностью. – Вестн. Моск. ун-та, – Сер. 11: Право, 1996. – № 4.
521. Филонов Л.В., Давыдов В.И. Психологические приемы допроса обвиняемого // Вопросы психологии. – М.: Педагогика, 1966. – № 6.
522. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М., 1981.
523. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.
524. Филющенко А.А. Предмет и содержание криминалистической тактики // Теоретические проблемы криминалистической тактики. – Свердловск, 1981.
525. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – Санкт-Петербург: Изд-во «АЛЬФА», 1996.
526. Фомина А.С. Тактическая операция “Атрибуция трупа” (“Идентификация неопознанного трупа”) // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р.С. Белкина: Матер. междунар. науч. конф. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002.
527. Фрейд З. Толкование сновидений. – К.: Здоровье, 1991.
528. Хайдуков Н.П. Конфликтная процессуально-тактическая ситуация // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – Вып. 8.
529. Хайдуков Н.П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц. – Саратов, 1984.
530. Хакимов Н.А. Гносеологическая сущность следственных действий // Криминалистические проблемы расследова-

- ния преступлений. – Красноярск: Красноярский ун-т, 1992.
531. *Хижняк Д.С.* Осмотр места происшествия: Учеб. пособие / Под ред. Комиссарова В.И. – Саратов: Изд-во «Научная книга», 2005.
532. *Хижняк Д.С.* Процессуальные и криминалистические проблемы развития тактики следственных действий: Монография / Под ред. В.И. Комиссарова. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2004.
533. *Холодный Ю.И.* Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые основы): Монография. – М.: «Мир безопасности», 2000.
534. *Цильвик В.И.* Человек пропал без вести... Розыск. – К.: РИО МВД Украины, 1995.
535. *Цимбал М.Л.* Тактика огляду місця події при розслідуванні пожеж: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999.
536. *Цыпкин А. К.* вопросу о тактике судебного допроса // Ученые записки Саратовского юридического института. – М., 1940. – Вып. 1.
537. *Чаднова И.В.* Проверка и уточнение показаний на месте: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Томский гос. ун-т. – Томск, 2003.
538. *Чельцов М.А.* Советский уголовный процесс: Учебник. – М.: Госюриздат, 1962.
539. *Чегодаева С.С.* Криминалистическое исследование улик поведения. – М.: Изд-во Московского психологического ин-та. – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2005.
540. *Шавер Б.М., Винберг А.И.* Криминалистика: Учебник. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940.
541. *Шавшин М.Н.* Расследование незаконного ношения, хранения, изготовления или сбыта оружия, боевых припасов или взрывчатых веществ. – М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1972.

542. Шаламов М.П. Некоторые проблемы советской криминалистики. – М.: ВЮЗИ, 1965.

543. Шевчук В.М. Криміналістична теорія тактичних операцій: проблеми та перспективи формування // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнарод. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003.

544. Шевчук В.М. Формування тактичних операцій у криміналістиці: актуальні проблеми сьогодення // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 70.

545. Шепітько В.Ю. Допрос несовершеннолетних: информационная сущность // Вопросы укрепления социалистической законности и правопорядка, усиления охраны прав и законных интересов граждан в условиях перестройки социалистического общества. – К.: УМК ВО, 1989.

546. Шепітько В.Ю. Криминалістика: Курс лекцій. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Х.: Одиссей, 2005.

547. Шепітько В.Ю. Криминалістика: Курс лекцій. – Изд. 3-е. – Х.: «Одиссей», 2006.

548. Шепітько В.Ю. Справочник следователя. – К.: «Издательский Дом «Ин Юре», 2001.

549. Шепітько В.Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. – Х., 2000.

550. Шепітько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х.: РИП Оригинал, 1995.

551. Шепітько В.Ю. Довідник слідчого. – К.: Видавничий Дім «Ин Юре», 2001.

552. Шепітько В.Ю. Допит: Наук.-практ. посібник. – Х.: КримАрт, 1998.

553. Шепітько В.Ю. Злочини в сфері економіки: сучасні проблеми криміналістичної науки // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 1997.

554. *Шепітько В.Ю.* Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В.Я. Тація. – Х.: Право, 2001.

555. *Шепітько В.Ю.* Тактика допиту. – Текст лекції. – Х.: УЮА, 1992.

556. *Шепітько В.Ю.* Тактика огляду місця події (проблеми використання типового та евристичного в діяльності слідчого) // Юридичний радник: Журнал юристів України. – Х.: Вид-во Страйд, 2006. – № 1(9).

557. *Шепітько В.Ю.* Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1996.

558. *Шептулин А.П.* Диалектический метод познания. – М., 1983.

559. *Шиканов В.И.* Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. – Иркутск, 1978.

560. *Шиканов В.И.* Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения). – М., 1976.

561. *Шиканов В.И.* Тактическая операция как важнейший структурный элемент следственной тактики и одна из форм сотрудничества органов следствия и дознания // Проблемы советского государства и права. – Иркутск, 1975. – Вып. 9-10.

562. *Шиканов В.И.* Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1983.

563. *Шиканов В.И.* Теория тактических операций следователя // Алгоритмы и организация решения следственных задач. – Иркутск, 1982.

564. *Шишков Ю.В.* Критическая оценка и проверка признания “очевидного” подозреваемого // Следственная практика. – М.: Юрид. лит., 1983. – Вып. 137.

565. Штибер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска. – Пер. с нем. – М.: Гос. тех. изд-во, 1925.

566. Щур В.В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами: Монографія / За ред. В.Ю. Шепітька. – Х.: Гриф, 2005.

567. Щур В.В. Тактика усунення протидії розслідуванню злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2005.

568. Эксархопуло А.А. Криминалистическая теория принятия решений // Актуальные проблемы борьбы с преступностью. Матер. республ. науч. практ. конф. 14-15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992.

569. Энциклопедия судебной экспертизы / Под ред. Т.В.Аверьяновой, Е.Р.Россинской. – М.: Юристъ, 1999.

570. Юридический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1984.

571. Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991.

572. Яблоков Н.П. Криминалистика: Учебник. – М.: Изд. группа НОРМА–ИНФРА-М, 2000.

573. Яблоков Н.П. Криминалистика: Учебник. – М.: ЛексЭст, 2003.

574. Яблоков Н.П. Криминалистическая методика расследования. – М., 1985.

575. Яблоков Н.П. Расследование организованной преступной деятельности. – М.: Юристъ, 2002.

576. Яблоков Н.П. Транснациональная организованная преступность и некоторые формы международного сотрудничества в борьбе с ней // Вестник Московского ун-та. Сер. 11, Право, 2001. – № 4.

577. Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криминалистика: природа и система. – М.: Юристъ, 2005.

578. Якимов И.Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. – М., 1925.

579. Якимов И.Н. Криминалистика. Уголовная тактика. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1929.

580. Якимов И.Н. Осмотр места происшествия и вещественных доказательств // Криминалистика. – М.: Госюриздат, 1950. – Ч. 1.

581. Якимов И.Н. Практическое руководство к расследованию преступлений. Приложение. – М., 1924.

582. Якуб М.Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве (понятие и свойства) // Сибирские юридические записки. – Иркутск-Омск, 1973. – № 3.

583. Якубович Н.А. Общие проблемы криминалистической тактики // Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978.

584. Якубович Н.А. Теоретические основы предварительного следствия: Учеб. пособие. – М.: РИО ВШ МВД СССР, 1971.

585. Якушин С.Ю. Вопросы совершенствования теории криминалистической тактики в соотношении с развитием уголовно-процессуального законодательства Российской Федерации // Криминалистические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения проф. Б.И. Шевченко: Тезисы выступл. – М.: МАКС Пресс, 2004.

586. Якушин С.Ю. Тактические приемы при расследовании преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983.

587. Ямпольский А. В. Изучение психологических особенностей подозреваемого (предварительное сообщение) // Вопросы судебной психологии. – Минск: Изд-во БГУ, 1970. – Вып. 1.

588. Ярамышьян Ш.Ш. Следственный эксперимент при расследовании автотранспортных происшествий: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1982.

589. Ярошевский М.Г. Зигмунд Фрейд – выдающийся исследователь психической жизни человека // Фрейд З.

Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1989.

590. Clive R. Hollin. *Psychology and crime. An introduction to criminological psychology.* – London and New York, 1996.

591. John Sprack. *Emmins on Criminal Procedure. Sixth Edition.* – London, 1995.

592. *Encyclopedia of Forensic Sciences.* Editor-in-Chief Jai A Siegel. – San Diego: Academic Press, 2000. – V. 1-3.

ЗМІСТ

Передмова	3
-----------------	---

Частина 1.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ**

Розділ 1. Криміналістична тактика в системі криміналістики	5
---	----------

§ 1. Розвиток наукових уявлень про криміналістичну тактику	5
§ 2. Структура та зміст криміналістичної тактики	17

Розділ 2. Тактичний прийом – структурний елемент криміналістичної тактики	28
--	-----------

§ 1. Поняття тактичного прийому у криміналістиці	28
§ 2. Джерела і функції тактичних прийомів	51
§ 3. Класифікація тактичних прийомів	69
§ 4. Психологічні основи використання тактичних прийомів	87

Розділ 3. Проблеми побудови систем тактичних прийомів (тактичних комбінацій)	112
---	------------

§ 1. Поняття та ознаки системи тактичних прийомів	112
§ 2. Ситуаційна обумовленість тактичних прийомів	125
§ 3. Наукові основи систематизації тактичних прийомів	144
§ 4. Тактичний ризик у теорії криміналістики	158

Розділ 4. Проблема формування та використання типових тактичних операцій	172
---	------------

§ 1. Поняття та ознаки тактичної операції	172
---	-----

§ 2. Види тактичних операцій та підстави їх класифікації	180
§ 3. Застосування тактичних операцій в слідчій діяльності	184

Частина II.

ТАКТИКА СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розділ 1. Тактичні основи слідчого огляду	188
§ 1. Поняття та види слідчого огляду	188
§ 2. Сутність огляду місця події	190
§ 3. Підготовка до огляду місця події	198
§ 4. Тактичні прийоми огляду місця події	199
Розділ 2. Тактичні основи обшуку	226
§ 1. Поняття та види обшуку	226
§ 2. Підготовка до обшуку	231
§ 3. Тактичні прийоми обшуку	236
Розділ 3. Тактичні основи допиту	265
§ 1. Поняття та види допиту	265
§ 2. Підготовка до допиту	272
§ 3. Зміст тактики допиту (тактичні засоби спілкування)	277
§ 4. Проблема встановлення психологічного контакту	286
§ 5. Актуалізація забутого у пам'яті допитуваного	301
§ 6. Викриття неправди у показаннях	313
§ 7. Тактичні особливості допиту неповнолітніх	328
Розділ 4. Тактичні основи відтворення обстановки і обставин події	343
§ 1. Поняття відтворення обстановки і обставин події	343
§ 2. Поняття та види слідчого експерименту	345

§ 3. Підготовка до слідчого експерименту	349
§ 4. Тактичні прийоми слідчого експерименту	352
§ 5. Особливості перевірки показань на місці	355

Частина III.

ТАКТИКА СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розділ 1. Тактика судових дій	361
§ 1. Сутність тактики судового слідства	361
§ 2. Тактичні основи судового допиту	368
§ 3. Тактичні основи судового огляду	374
Література	377

Видавництво «Харків юридичний» пропонує:

Л.Е. Гузь “Разрешение судами споров о разделе домов и домовладений (квартир) в натуре. Определение порядка пользования домом (квартирой) и земельным участком”.

Л.Е. Гузь “Подготовка некоторых категорий гражданских дел к слушанию и особенности их рассмотрения” (Книга I, II, III).

Л.Е. Гузь “Апелляционное и кассационное производство. Теория, проблемы и практика применения судами первой, апелляционной и кассационной инстанции”.

Л.Е. Гузь “Гражданско-правовая защита судом прав и интересов несовершеннолетних” (Книга I, II).

Л.Е. Гузь “Дорожно-транспортные происшествия”.

Д.Д. Луспенник “Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці”.

Д.Д. Луспенник “Судопроизводство по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации (опровержение недостоверной информации)”.

Д.Д. Луспенник “Настільна книга професійного судді при розгляді цивільних справ (складання судових процесуальних документів за новим ЦПК України)” Науково-практичний коментар.

Д.Д. Луспенник “Розгляд цивільних справ судом першої інстанції”

Е.А. Мірошніченко “Проблеми кримінального права і судочинства”.

В.П. Півненко “Кримінальна юстиція України”.

В.П. Півненко “Прокурорський нагляд в Україні.” Курс лекцій.

А.А. Пинаев “Уголовное право Украины. Общая часть.” Курс лекцій.

В.І. Павликівський “Практика захисту трудових прав громадян кримінальним законодавством.” Науково-практичний посібник.

Панов М.І., Касинюк В.І., Харитонов С.О. “Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)”. Навчальний посібник.

Т.О. Дунас, М.В. Руденко “Прокурор у цивільному процесі України”. Навчальний та науково-практичний посібник.

С.В. Великанов, А.Ф. Волобуєв, В.А. Журавель, С.С. Кисельова, І.М. Осика, Р.Л. Степанюк, В.М. Шевчук “Криміналістична профілактика економічних злочинів” Науково-практичний посібник.

В.В. Голіна “Судимість” Монографія.

В.Л. Синчук “Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення” Монографія.

І.М. Козьяков, Т.В. Корнякова, Г.П. Середа “Забезпечення прокурором законності надкористування (теорія та практика прокурорського нагляду)”

Куц В.М., Кириченко О.В. “Неправдиве повідомлення про загрозу громадській безпеці (кримінально-правова характеристика та заходи протидії)”. Монографія.

Д.Д. Лупеник «Розгляд цивільних справ судом першої інстанції».

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Збірник науково-практичних матеріалів. Випуск 6 / За ред. М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко

Руденко М.В., Говоруха М.М., Рибалко Г.С. «Судова влада та правоохоронні органи України» Підручник для студ. вищих юрид. навч. закладів.

Додаткову інформацію з питань придбання книг та співробітництва можна отримати на сайті «Юристи України» www.jurist.net.ua або за телефонами: (057) 700-43-76, 8-050-591-87-69 61022, м. Харків, пр. Правди, 10, к. 39 E-mail: info@jurist.net.ua

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

В.Ю. ШЕПІТЬКО

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

(системно-структурний аналіз)

Монографія

Головний редактор: Ігор Сілічев
Комп'ютерна верстка: Світлана Сілічева

Підписано до друку 23.02.2007 р. Формат 60 x 90 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 27. Тираж 500 прим. Зам. № 23-02

ЮВПП «Харків юридичний».
61022, м. Харків, пр. Правди, 10, к. 39
тел.: (057) 700-43-76, 8 (050) 591-87-69
E-mail: info@jurist.net.ua, www.jurist.net.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 1750 від 15.04.2004*

Друк: ФОП Сілічева С.О.
61022, м. Харків, пр. Правди, 10, к. 39